

Назаренко Н.В., Воронянський В.О., Назаренко Г.І.,
Мануйлов Є.М., Требін М.П., Панфілов О.Ю., Каліновський Ю.Ю.

Людина і світ

**Підручник для учнів 11 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

ББК 60я72

Л93

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(наказ МОН молодьспорт України від 16.03.2011 № 235)

Умовні позначення

? — відповідаємо на питання

— додатковий матеріал

Авторський колектив:

Назаренко Н. В. — керівник авторського колективу, теми I, II, III, IV, V, VI, VIII, X, XI, XII, XIII, XIV;

Воронянський О. В. — професор, кандидат історичних наук, теми I, VII, IX;

Назаренко Г. І. — доцент, кандидат педагогічних наук, теми IV, V, XIII;

Мануйлов Є. М. — професор, кандидат філософських наук, теми V, X;

Требін М. П. — професор, кандидат філософських наук, теми II, VI;

Панфілов О. Ю. — доцент, кандидат філософських наук, теми IV, XI;

Каліновський Ю. Ю. — професор, доктор філософських наук, теми VIII, XII.

Назаренко Н. В., Воронянський О. В., Назаренко Г. І., Мануйлов Є. М., Требін М. П., Панфілов О. Ю., Каліновський Ю. Ю.

Л93 Людина і світ: Підр. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту та профільний рівень). Харків: Оберіг, 2012. — 240 с., іл.

ISBN 978-966-8689-23-9

Підручник відповідає змісту навчальної програми з курсу «Людина і світ». 11 клас (рівень стандарту та профільний рівень), яка здійснювалася відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти.

Головна мета підручника — формування в учнів світоглядних орієнтацій і компетенцій у сфері суспільствознавства, виховання потреби у творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні в процесі опанування загальнолюдських цінностей.

Підручник призначено для учнів 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

ББК 60я72

ISBN 978-966-8689-23-9

© Видавництво «Оберіг», 2012

Молитва за Україну

Музика М. Лисенка

Слова О. Кониського

Adagio

Бо-же вс-ли-кий є-ди-ний, - нам у-ра-ї-ну хра-
ни, во-лі і сві-ту про-мін- - - ням
ти і-ї о-сі-ни, Світ-лом на-у-ки і
знан-ня нас, ді-тей, про-сві-ти,
в чис-тій лю-бо-ві до кра-ю ти нас, Бо-же, зрос-
ти. Мо-ли-мо, Бо-же є-ди-ний, - -
нам у-ра-ї-ну хра-ни, - всі сво-ї лас-ки, шед-
ро - - - ти ти на люд наш звер-ни.
Дай во-му во-лю, дай во-му до-лю, дай доб-ро-го
сві-та, нас-тя, дай, Бо-же, ш-ро-ду на
мно-га-я, мно-га-я лі- - - та

Тема І

Людина. Особистість.
Громадянин

Пізнай самого себе.
підпис на колоні при вході
до храму Аполлона в Дельфах

Чи ставили Ви собі запитання: «Хто я? Який я? Чому живу? Як живу?».

Чи розмірковували Ви про те, звідки з'явилося людство? Що означають вирази «соціальна сутність людини», «жити за правилами та законами»?

Чи замислювалися Ви над тим, що кожен із нас існує сам по собі? Життя кожної людини міцно вплетене у тканину загального буття і посідає у ньому точно визначене місце? Тому, пізнаючи світ, його закони та властивості, ми водночас пізнаємо й самих себе. А чи можна краще пізнати людське суспільство, в якому ми живемо? Чи можна покращити його шляхом самовдосконалення окремих людей, чи потрібні системні зміни в самому суспільному бутті? Чи можемо ми закласти підґрунтя для того, щоб життя наших нащадків було кращим за наше?

Якщо Ви хоча б раз ставили собі одне з цих запитань, то Ви — людина творча, яка шукає сенс життя, Ви — особистість!

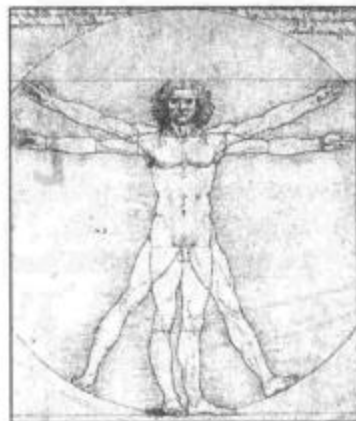
Тож давайте разом поміркуємо та посперечаємося про різні проблеми сучасного світу, суспільства та людства.

Почнемо з запитання: «Що являє собою людина? Як співвідносяться в її житті індивідуальне і колективне?».

Людина як біосоціальна істота

Поміркуймо разом

Які фактори зумовлюють у людині біологічні, а які — соціальні характеристики?

Л. да Вінчі

"Вітрувіанська людина"

Як біологічна істота людина народжується, живе, розвивається і вмирає відповідно до законів природи. Вона не може відмовитися від їжі, відпочинку тощо — інакше її розум та тіло не зможуть нормально працювати. Тому в основі людського існування лежать біологічні фактори. Проте ці фактори становлять лише «нижчий щабель» сутності людини. Наступний щабель становить її духовне життя. Однак і він не є найвищим, оскільки передача знань, умінь та навичок, суспільного досвіду стає можливим лише завдяки тому, що людина живе не сама по собі, а є частиною суспільства.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Суспільством (від лат. *socium* — спільне) називається соціальна організація населення визначеної території (країни, регіону, міста). Економічні, політичні, ідеологічні та інші види відносин, котрі виникають у суспільстві в процесі його діяльності, називаються **суспільними** або **соціальними відносинами**. Організація людей у суспільство надає можливість об'єднання індивідуальних потенціалів окремих його членів шляхом об'єднання трудових та інтелектуальних зусиль, поділу праці, передачі досвіду, в тому числі наступним поколінням, що робить можливим накопичення знань та еволюцію суспільних відносин.

Таким чином, суспільство відіграє роль своєрідного «посередника» між природою і окремою людиною. Саме завдяки суспільству людина може вийти з безпосередньої залежності від сил природи, створити власне середовище існування. Завдяки цьому середовищу індивід звільняється від необхідності самотійно боротися за виживання, без чого неможливий розвиток таких сфер суто людської діяльності як наука, освіта, культура, політика тощо. Можна сказати, що тільки суспільні відносини роблять людину людиною.

Однак колективне співжиття вимагає від окремих індивідів визначеного обмеження власних свобод, бажань та вимог (у суспільних науках відомий постулат «свобода індивіда в суспільстві закінчується там, де починається свобода іншого індивіда»), оскільки зіткнення запитів різних індивідів можуть привести до розвалу суспільства.

Як частина суспільства (соціуму) людина є соціальною істотою, залежною від суспільства, в якому вона існує. Людина виконує в ньому певні соціальні ролі, отримуючи відповідний соціальний статус і рівень доступу до ресурсів та благ, наявних у даному суспільстві. Отримуючи від суспільства ресурси та цінності відповідно до свого статусу, вона задовольняє свої біологічні, культурні та соціальні потреби, що стимулює активність її діяльності в різних сферах розвитку суспільства.

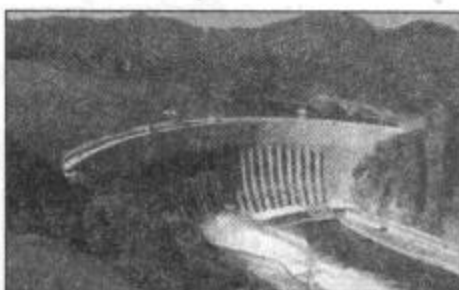
Таким чином, людина органічно поєднує у своїй життєдіяльності фізичний, практичний і духовний способи існування і спроможна цілеспрямовано удосконалювати як саму себе, так і суспільство, в якому вона існує. Тому людина є предметом вивчення багатьох наук: філософії, антропології, психології, соціології, педагогіки, біології, історії тощо. Наприклад, *філософська антропология* у першу чергу вивчає природу і сутність людини, *психологія* — її поведінку і психічні процеси. Ми ж будемо розглядати людину насамперед як особистість, складову частину суспільства, суб'єкт і об'єкт соціальних взаємозв'язків.

Будівельники за роботою

Штучне життєве середовище — іглу

ГЕС — джерело світла, тепла, енергії

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Діяльність із пристосування природного середовища до потреб людства має не лише позитивні, але й негативні наслідки. Так, науково-технічний і соціальний розвиток призвели до якісної зміни процесу біологічної адаптації людини до навколишнього середовища. Якщо в минулому характер патології в людському організмі обумовлювався природними впливами (наприклад, посуха — неврожай — голод), то в сучасних умовах це залежить від факторів, що виникли внаслідок перетворень природи самою ж людиною (штучне середовище проживання, малорухливий спосіб життя). Це істотно позначилося на здоров'ї людини (порушення обміну речовин, зниження імунологічної активності організму тощо). Гострою проблемою стають не менш важливі біологічні за змістом, але соціальні за походженням явища: наркоманія, алкоголізм, паління, зростання злочинності тощо.

Існування людини — це буття індивіда як цілісної істоти. Ця цілісність виражається в тому, що людина постає як єдність трьох основних складових — біологічної, соціальної та психічної. Знищивши одну з них, ми знищимо саму людину. Тому і розвиток здібностей людини, і її цілісне формування завжди пов'язані з такими основними факторами:

- біологічними характеристиками (задатками);
- соціальним середовищем і вихованням;
- внутрішнім «Я» (волею, прагненнями, інтересами тощо).

Таким чином, людина є *біосоціальною істотою*.

Основними ознаками людини є якісні характеристики та відмінності, які виокремлюють її з-поміж істот тваринного світу (це не тільки її біологічна структура, а й загальні прояви соціальної сутності: мислення, свідомість, мова, здатність до спільної праці, творчості тощо).

Соціалізація дитини

? Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що, розвиваючись поза суспільством, людина ніколи не стане особистістю? Обґрунтуйте свою відповідь, наведіть приклади.

Обґрунтуйте свою відповідь, використавши метод «Прес»:

1. Висловіть свою думку, поясніть точку зору, починаючи зі слів: «Я вважаю, що _____».
2. Поясніть, на чому ґрунтується Ваша думка. Почніть зі слів: «Тому що _____».
3. Наведіть приклади, додаткові аргументи на підтримку Вашої позиції, назвіть факти, які підкріплюють Ваше твердження: «Наприклад, _____».
4. Узагальніть свою думку. Зробіть висновки, починаючи зі слів: «Таким чином, _____».

Соціальною істотою людина стає вже з дитинства в процесі формування особистості як майбутнього члена суспільства. Цей процес відбувається паралельно з біологічним розвитком людини.

Особа. Індивідуальність. Особистість. Персона

Поміркуймо разом

Як Ви розумієте поняття «особа», «індивідуальність», «особистість», «персона»?

Поняття «людина» включає в себе цілу низку характеристик, зумовлених як її біологічними, так і соціальними властивостями. Тому людину можна розглядати як особу, індивідуальність, особистість, персону.

Особа — людина, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які ним покладаються. Вона формується під впливом двох факторів: індивідуальних вроджених властивостей та соціального середовища, яке позначається на людині, коли вона отримує відносну незалежність від природи та повну свободу дій.

Особа здатна осмислено обирати ті варіанти поведінки, що найповніше збігаються з її інтересами, при цьому не порушуючи прав інших суб'єктів. Вона відповідальна за свої дії. Особа може передбачати їх результати, керувати ними та самостійно нести відповідальність у разі невиконання обов'язків чи порушення прав інших осіб.

Людина — це і особа,
і індивідуальність, і особистість

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

У сучасному цивільному праві існує два різновиди суб'єктів: **фізичні** та **юридичні особи**. У Давньому Римі особами (суб'єктами права) називалися як окремі люди — фізичні особи, так й об'єднання людей — рід, цех, корпорація, а також незалежні від них установи — юридичні особи.

Фізична особа — термін в цивільному праві, що використовується для позначення людини (громадянина) як учасника правових відносин. Фізична особа також підпорядковується певним нормам та правилам поведінки.

Юридична особа — суб'єкт права, здатний від власного імені набувати прав та обов'язків за умови реєстрації у встановленому законом порядку. Організація (організаційна форма), що має відокремлене майно, здатна від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачем та відповідачем у арбітражному (господарському) або третейському суді.

Індивідуальність — сукупність своєрідних фізіологічних, анатомічних та психологічних властивостей людини, яка характеризує її неповторність і виявляється в особливостях темпераменту, рисах характеру, специфіці інтересів, якостей, здібностей, які відрізняють одну людину від іншої. Індивідуальність проявляється при порівнянні окремих представників людського роду між собою.

Гурт «Metallica»

в індивідуальні здібності та можливості, формує індивідуальні життєві стратегії та цілі, реалізує індивідуальні інтереси. Таким чином, формування індивідуальності — це постійний процес, у якому беруть участь як «внутрішні», «індивідуальні» фактори (фізична сила, сила волі, стійкість до психічних навантажень, спосіб мислення та ін.), так і фактори зовнішні — природні умови, виховання, особливості суспільних відносин тощо.

Індивідуальність може проявлятися у фізіологічній, інтелектуальній, емоційній, вольовій сферах: від індивідуальних смаків у стилі одягу, поведінці, способу спілкування до індивідуального типу мислення і почуттів, ціннісних орієнтацій. Кожна людина індивідуальна, хоча індивідуальність деяких людей може бути дуже яскравою, а інших — непримітною. Однак реальний прояв індивідуальності полягає не в тому, щоб виділятися, виглядати не так, як інші, а насамперед у тому, щоб бути самим собою, тобто досягати власних цілей, виходячи з індивідуальних здібностей та можливостей.

Брати Клички — лауреати премії «Бембі»

Коли кажуть про індивідуальність людини, то мають на увазі її відмінність від решти представників людського роду.

Кожна людина від народження має генетично визначену сукупність індивідуальних задатків — як фізіологічних, так і психологічних, — які становлять базу для її подальшого розвитку. Ця база обумовлює особливості адаптації індивіда до умов його життя та індивідуальні реакції на зовнішні подразники. Адаптуючись до умов навколишнього середовища — як природного, так і соціального, — людина перетворює свої індивідуальні задатки

? Що робить людину особистістю?

Особистість — широке поняття, що включає не лише загальні й особливі ознаки, а й унікальні властивості конкретної людини. Як особистість людина розкривається перш за все у відносинах з іншими людьми, проявляючи притаманні лише їй індивідуальні риси.

Розглянемо декілька визначень поняття «особистість».

Особистість — це певна сукупність соціально вагомих властивостей людини. Поняття «особистість» вживається в значенні соціальної характеристики суб'єкта. Людина стає особистістю під впливом суспільства. Вона народжується в певній сім'ї,

певному суспільстві, у певних соціально-історичних умовах і за різних обставин свого життя спілкується з різними представниками суспільства, у якому живе, навчається, працює.

Особистість — соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається включенням людини в конкретні історичні, суспільні, культурні, економічні, міжособистісні відносини. Це поняття характеризує суспільну сутність людини, пов'язану з засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства. Біологічна характеристика людини до змісту цього поняття не входить.

Особистість — людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально неповторного.

Усі ці визначення поняття «особистість» у цілому мають багато спільного. Таким чином, поняття «особистість» включає в себе як неповторні фізичні якості, психічні процеси, темперамент, риси характеру, здібності, потреби, інтереси індивіда, так і його соціальні характеристики, зумовлені приналежністю людини до конкретного суспільства, культури, певної історичної епохи тощо. Особистість кожної людини формується в конкретному історичному часі та соціальному просторі, у процесі практичної діяльності та виховання. Однак кінцевий результат впливу одних і тих же суспільних відносин на різних індивідів може суттєво відрізнятися, оскільки реакція будь-якої людини на зовнішні впливи обумовлюється її індивідуальними характеристиками. Чим активніше особистість накопичує соціально-культурний досвід людства, займається певною діяльністю, тим більший індивідуальний внесок вона може зробити в розвиток суспільства. Саме діяльність людини є тією основою, завдяки якій відбувається розвиток особистості й виконання нею різних соціальних ролей у суспільстві.

? На підставі вищезазначених трактувань поняття «особистість» визначте власне. Обґрунтуйте свою відповідь, наведіть приклади.

Поясніть своє твердження, використовуючи метод «Прес».

Таким чином, **особистість** — це індивідуально-соціальна ознака людини, яка представлена соціально зумовленими та індивідуальними психологічними характеристиками, які виявляються в суспільних відносинах, є стійкими та визначають поведінку людини, що має суттєве значення як для самої особи, так і для її оточення.

? Яких людей Ви вважаєте особистостями? Які якості, на Вашу думку, повинна мати людина для того, щоб бути особистістю?

Поміркуймо разом

1. Чому Конфуцій рекомендував не лише «слухати слова людей», а й «дивитися на їх вчинки»?

2. Прокоментуйте вислови: «Переможні вінки отримують лише ті, хто беруть участь у змаганнях». (Арістотель), «Суспільство буде таким, якими є люди, що його складають». (М. Бердяєв).

Але завжди слід пам'ятати, що особистість — не простий зліпок, відбиток суспільних відносин. Вона спроможна критично оцінювати існуючу систему соціальних відносин, здатна самостійно мислити і діяти. Особистість може вирватися зі свого безпосереднього оточення, аналізувати існуюче економічне та політичне життя, виробляти власне ставлення до певних явищ, активно виконувати різні соціальні ролі в суспільстві, впливати на нього.

? Який зміст Ви вкладаєте в поняття «персона» (державна персона, поважна персона, персона нон грата)?

Деякі вчені вважають, що персона — це маска, яку людина надіває, спілкуючись з іншими. Людина постає такою, якою хоче її бачити суспільство, тому персона може не збігатися зі справжньою особистістю індивіда. Наприклад, швейцарський учений К. Г. Юнг доводив, що поняття персони аналогічно поняттю рольової поведінки в соціології, коли людина чинить так, як, на її думку, від неї очікують. Інші вчені вважають, що поняття «персона» ідентичне поняттям «особа», «особистість» чи що це публічна людина, яка сприймається суспільством.

Поміркуймо разом

За яких умов людину можна назвати персоною?

Поясніть своє твердження, використовуючи метод «Прес».

Персона (від лат. *persona* — маска, роль актора) — поняття, вироблене для відображення соціальної природи людини, сприйняття її як суб'єкта соціокультурного життя, носія індивідуального начала (інтереси, здібності, прагнення, самосвідомість тощо); публічна людина.

Таким чином, кожна людина є індивідом, і тільки під впливом суспільства вона може стати особистістю, яка не тільки характеризується індивідуальністю, але й втілює соціально значущі риси та особливості суспільства, в якому вона існує.

Громадянин

? Як Ви вважаєте, що означає вираз «бути громадянином»? Чи кожна людина є громадянином?

Громадянин — це особа, яка володіє громадянством, тобто постійним юридичним зв'язком із певною державою, що виражається у взаємних правах і обов'язках держави та її громадян, користується захистом держави (як правовим, так і судовим) як у межах її території, так і поза нею. Громадянин має певні особливості, що надають можливість бути суб'єктом не лише економічних та соціальних, а й політичних відносин. У монархічних державах, де монополія на державну владу юридично належить монарху, поняттю «громадянин» відповідає термін «підданий».

Держава вважається політичною організацією своїх громадян, через яку вони реалізують свої права. Тому кожна держава, закріплюючи певні права і свободи, надає гарантії їх здійснення лише своїм громадянам. Наприклад, лише громадяни України мають право голосу на виборах і референдумах, можуть бути членами політичних партій, які діють в Україні.

Такі обмеження зумовлені конкурентною боротьбою за доступ до ресурсів і цінностей, котра ведеться як в самому суспільстві, так і між різними державами. Без отримання цих ресурсів реалізація прав громадян опиняється під загрозою. Так, відсутність фінансових засобів у державному бюджеті означає неможливість інвестування розвитку економіки, соціальної сфери, освіти тощо. Тому права громадян на участь в управлінні державою як механізмом реалізації своїх інтересів невіддільні від громадянських обов'язків по її захисту та розвитку. Якщо громадяни не реалізують своїх громадянських прав і обов'язків, держава або переходить під контроль меншості, котра використовує її як засіб забезпечення власних інтересів за рахунок більшої частини суспільства, або втрачає можливість відстоювати інтереси своїх громадян на міжнародній арені. Фактично права громадянина забезпечуються через виконання ним своїх обов'язків.

Отже, громадянська позиція передбачає розуміння та вміння поєднувати власні, суспільні та державні інтереси, почуття обов'язку (та його посилене виконання) щодо Батьківщини (патріотизм), дієву відповідальність за свої вчинки в суспільній сфері. Громадяни будують свою державу і протистоять тим, хто цьому заважає, вони є суб'єктами суспільного, державного життя.

Бути громадянином означає:

- брати участь (прямо чи опосередковано) у розбудові та захисті держави;
- реалізовувати через механізм держави надані нею громадянські права;
- діяти в рамках правового поля, окресленого законами держави;
- контролювати діяльність виборних осіб, яким було довірено здійснювати управління державою від імені суспільства.

Святкування дня незалежності
України

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Спільним для понять «особистість» і «громадянин» є те, що вони обидва характеризують одну людину, однак поняття «особистість» означає її місце в суспільстві, а поняття «громадянин» — у державі. Особистістю, тобто членом суспільства, може бути не лише громадянин певної держави, але й іноземець або особа без громадянства, які проживають на території цієї держави. У той же час людина може не проживати на території держави, але бути її громадянином.

Якщо громадянин — це індивід, який належить до конкретної держави і перебуває під її владою та захистом, то **громадянськість** — це політична позиція громадянина стосовно процесів, що відбуваються в суспільстві та державі.

Таким чином, поняття «особа», «особистість» та «громадянин» визначають різні характеристики належності людини до суспільства і держави, характеризують особливості її статусу та можливості щодо захисту суб'єктивних інтересів.

Кожна людина прагне стати особистістю та індивідуальністю. Що для цього потрібно? Рано чи пізно це складне запитання постане перед кожним із Вас. Щоб відповісти на нього, необхідно усвідомити, в якому суспільстві Ви живете, до якої нації належите, які орієнтири є визначальними для вашої нації, суспільства та держави, якою є ваша життєва позиція і, найголовніше, у чому Ви вбачаєте сенс і ціль життя, чого прагнете.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Ознайомтеся зі «Змістом», що поданий у кінці підручника. Спробуйте самостійно визначити та охарактеризувати основну мету та завдання курсу «Людина і світ».

2. Проаналізуйте такий ланцюжок понять: «людина», «індивідуальність», «особистість», «громадянин».

3. Розкрийте найбільш вагомі характеристики особистості. Наведіть приклади.

4. Продовжте відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...»

Робота в групах

1. Прокоментуйте вислів британського філософа, політичного економіста Дж. Міля: «Гідність держави насамперед залежить від гідності особистостей, які її створюють».

Поясніть своє твердження, використовуючи метод «Прес».

1. «Я вважаю, що _____».

2. «Тому що _____».

3. «Наприклад, _____».

4. «Таким чином, _____».

2. Що мали на увазі стародавні греки, коли писали на колоні при вході до храму Аполлона в Дельфах: «Пізнай самого себе»?

Колективна робота

Підготуйте та проведіть міні-диспут на одну з тем:

«Чи ідентичними є поняття «громадянин» і «патріот»?»

«У чому полягає сутність громадянської позиції людини?»

Творче завдання

Створіть фотоколаж на тему: «Світ, в якому я живу».

Тема II

Соціалізація особистості

Людину можна розпізнати за оточенням, у якому вона перебуває.

Дж. Свіфт, англійський письменник

Поміркуймо разом

Чи робить людину особистістю соціальна індивідуальність, суспільна сутність, належність до певного суспільства, історичної епохи, культури тощо? Чи згодні Ви з визначенням, що людина формується в конкретному історичному часі і соціальному просторі, у процесі практичної діяльності та виховання?

Людина існує в суспільстві:

- отримуючи за його посередництвом певні ресурси та блага;
- займаючи в ньому визначене положення (соціальний статус) та виконуючи певні соціальні ролі;
- обмежуючи межі власної індивідуальної свободи на користь колективних інтересів суспільства в цілому.

Людина як особистість є частиною суспільства (соціуму). Вона постійно відчуває на собі його вплив і водночас своїми діями сприяє його розвитку. Процес і результат включення особистості у соціальні відносини називається її **соціалізацією**. Соціалізація відбувається через засвоєння особистістю колективного досвіду людського суспільства — **соціального досвіду** — і відтворення його у своїй діяльності. В результаті соціалізації особистість опановує норми поведінки і ціннісні орієнтації соціального середовища.

Соціалізація особистості може відбуватися:

- у процесі формування особистості, коли дитина поступово пізнає й саму себе, і навколишній світ, адаптується до нього, отримуючи знання, знайомлячись із культурою даного суспільства (процеси формування особистості та її соціалізації відбуваються одночасно);
- як соціалізація сформованої особистості, тобто включення в певні суспільні відносини дорослої людини, яка через деякі обставини тривалий час перебувала поза суспільством взагалі або перемістилася з одного суспільства в інше (наприклад, зміна країни проживання чи зміна суспільного ладу у власній країні).

? Завдяки яким чинникам відбувається соціалізація особистості?

Соціалізація особистості відбувається в процесі взаємодії:

- з іншими особистостями як членами суспільства — особистісний рівень;
- із суспільством та соціальними інституціями (держава, політичні партії,

Перші кроки до взаємосприймання

громадські організації, підприємницькі організації, шкільні установи тощо) — соціальна взаємодія.

На характер взаємодії впливають різні фактори — наприклад, вік, інтелектуальний рівень, фізичні можливості, стать, положення (статус) у суспільстві та можливість доступу до ресурсів та цінностей даного суспільства.

У результаті соціалізації особистість займає певне місце в суспільних відносинах, реалізуючи певні суспільні функції (маючи певні обов'язки перед суспільством та отримуючи від нього певні права); визначає власні суспільно вагомі орієнтири, стратегію та тактику своєї діяльності по відношенню до суспільства та його членів.

Поміркуймо разом

Уважно ознайомтеся з поняттями механізму соціалізації, проаналізуйте їх та наведіть приклади до кожного з механізмів соціалізації з урахуванням власного життєвого досвіду.

Ідентифікація — це ототожнення індивіда з деякими людьми або групами, що дає можливість засвоювати різноманітні норми, відносини та форми поведінки.

Наслідування — це свідоме або несвідоме відтворення індивідом моделі поведінки, досвіду інших людей (зокрема манер, рухів, вчинків тощо).

Навіювання — це неусвідомлене відтворення індивідом внутрішнього досвіду, думок, почуттів і психічних станів тих людей, з якими він спілкується.

Соціальна фасилітація — це стимулюючий вплив поведінки одних людей на діяльність інших, у результаті чого діяльність останніх стає вільнішою й інтенсивнішою («фасилітація» означає «полегшення»).

Адаптація — це пристосування людини до соціально-економічних умов, ролей, функцій, соціальних норм, які формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, до соціальних груп і соціальних організацій, соціальних інститутів, які виступають як середовище життєдіяльності людини.

Соціальна активність особистості — це системна соціальна якість, у якій виявляється та реалізується рівень соціальності особистості, тобто глибина та повнота її зв'язків із соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкт суспільних відносин. Вона є *вихідною соціальною якістю*, що відображає цілісне, стає, активне ставлення до суспільства, проблем його розвитку і визначає якісні особливості свідомості, діяльності та становища особистості. Соціальна активність характеризується не тільки усвідомленням та прийняттям інтересів суспільства й певних спільнот, але й готовністю та вмінням реалізувати ці інтереси, активною діяльністю самостійного суб'єкта.

Родинна соціалізація. Родина

Соціалізація у родині

? Яку роль, на Вашу думку, у формуванні особистості відіграє родина?

Процес соціалізації включає *первинну* та *вторинну* соціалізацію. Первинна соціалізація здійснюється в малих соціальних групах, насамперед, у **родині**, а вторинна — у великих соціальних групах під впливом інших соціальних інститутів, у тому числі — у **школі**.

Родина є одним із базових елементів сучасного суспільства. Саме в ній зазвичай відбувається первинне становлення особистості, а також формування відносин, які дитина перенесе надалі як у власну майбутню родину (*родинна соціалізація*), так і у суспільство в цілому. Виховання в родині, приклад поведінки інших її членів закладають основи для формування особистості, вироблення в неї соціальних орієнтирів та навичок. Однак, слід пам'ятати, що родинна соціалізація орієнтує дитину перш за все на членів власної родини і лише потім — на суспільство в цілому, яке щодо родини виступає як соціальне середовище (сприятливе чи несприятливе). Родина — це первинний соціальний колектив, який є своєрідним посередником між особистістю дитини та суспільством. Тому пріоритет сім'ї, підпорядкування інтересів індивіда родинним нормам може в деяких випадках формувати асоціальну орієнтацію особистості. Крім того, жорстка ієрархія стосунків в окремих сім'ях може сприяти формуванню у дитини ціннісних установок на абсолютну покору будь-якому пануванню. Якщо уявити суспільство, сформоване з таких особистостей, неважко зробити висновок, що воно буде приречене або на розвал, або на рабське існування.

Тому дуже важливо, щоб основні *соціалізаційні функції* родини полягали не тільки у забезпеченні фізичного та розумового розвитку індивіда, формуванні статевої ідентифікації дитини, розвитку здібностей і потенційних можливостей, відчуття дитиною захищеності, але й у формуванні ціннісних орієнтацій особистості та оволодінні дитиною основними соціальними нормами.

Родинне виховання є основою виховного процесу. В Україні воно має достатній потенціал, оскільки вміщує досвід багатьох поколінь і має глибоке історичне коріння.

Поміркуймо разом

Уважно ознайомтеся з функціями родини, проаналізуйте їх та наведіть приклади до кожної з них з урахуванням власного життєвого досвіду. Чи згодні Ви з таким тлумаченням функцій родини?

Виховна функція спрямована на трансформацію родинного досвіду і формування у дітей ціннісних орієнтацій. Раніше її важливим аспектом вважали вироблення у молодого покоління пошани до праці. Факт народження дитини в родині сприймався з радістю як поява на світ ще одного помічника. Необхідним елементом було також забезпечення розумового розвитку дитини. В народі говорили: «Не краса людину красить, а розум», «Без розуму ні сокирою рубати, ні личака зв'язати».

Економічна функція в минулому забезпечувала матеріальні засади існування родини, організацію домашньої праці та споживання. Виконуючи її, чоловік, здебільшого, виступав організатором виробництва, а дружина — домашніх справ. Крім того, вона була його помічником. Діти залежно від віку виконували посильні роботи в господарстві.

Функція етнічного відтворення полягає у формуванні у національної свідомості членів родини, сприянні нагромадженню та передачі національно-

культурних цінностей. Завдяки родині у часи військових, політичних, економічних та інших негараздів в Україні було збережено етнотрадиції, рідну мову, ставлення до духовно-моральних цінностей.

Функція природного відтворення покликана підтримувати біологічну неперервність суспільства. Народження дітей українці розцінювали як особливий Божий дар. Відтворення себе в дітях було мрією кожного. Про нащадків говорили: «Діти — найбільша радість у світі», «Діти як рожеві квіти», «Хата з дітьми — базар, а без дітей — пустка».

Сексуально-емоційна функція задовольняє потреби подружжя в спільному інтимному житті. Вона тісно пов'язана з функцією дітонародження. В українців інтимне життя до шлюбу і поза ним не схвалювалося церквою і людьми. І сьогодні існують прибічники цієї точки зору.

Експресивно-рекреаційна функція формує емоційно-психологічний мікроклімат у родині, сприяє зняттю напруження у внутрішньородинних стосунках. Вона регулює стосунки між членами родини і сприяє їх зміцненню. Значення цієї функції відбивають народні прислів'я: «Нащо скарб, коли в сім'ї лад», «Добре у сім'ї — добре у житті».

? Якою Ви бачите сучасну родину? Які стосунки, на Вашу думку, повинні бути між її членами? Яку роль у родині Ви відводите собі?

Гендерна соціалізація особистості

Поміркуймо разом

Чому сьогодні гендерне питання є надзвичайно актуальним?

Руйнування гендерних стереотипів

на уявленні про фізичні, фізіологічні та психологічні відмінності чоловічого та жіночого організмів, якими можуть бути зумовлені особливості в їх діяльності.

Протягом життя людина засвоює і виконує велику кількість ролей, у тому числі соціальних. Найбільш наочно представлені є ролі, пов'язані з становищем у суспільстві чоловіків та жінок — так звані «гендерні ролі». Сукупність загальноприйнятих норм і суджень, що стосуються наявного в суспільстві ставлення до чоловіків і жінок, норм їх поведінки, мотивів і потреб, називають **гендерним стереотипом**. Гендерні стереотипи базуються

Гендер (від лат. genus — рід) — це набір соціально-статевих характеристик, що визначає поведінку людини в суспільстві, а також сприйняття цієї поведінки оточуючими.

Уже з самого народження людини суспільство визначає для неї певні соціальні ролі в залежності від її статі. Вони стають частиною особистості

та підсвідомо керують нею. Процес засвоєння людиною соціально-статевих ролей, які визначаються наявними в суспільстві гендерними стереотипами, називається *гендерною соціалізацією особистості*.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Гендерна соціалізація не обмежується усвідомленням себе як представника певної статі, оскільки статево-соціальні ролі відрізняються в суспільствах із різною культурою і змінюються з часом. Такий стан обумовлений особливостями господарської діяльності, навколо яких складаються певні суспільні відносини. Наприклад, види діяльності, пов'язані з постійними важкими фізичними навантаженнями, можуть бути просто непосильними для переважної більшості жінок. Тому вже на початку існування первісного суспільства відбувся «перший розподіл праці» між чоловіками та жінками. Саме його можна вважати початком формування гендерних стереотипів. Разом із розвитком суспільства соціальні ролі, відведені представникам різних статей, змінюються. Наприклад, до початку XX ст. жінкам у всьому світі було заборонено отримувати вищу освіту, отже, соціальна роль освічених професіоналів була для них недоступна. Проте вже у XXI ст. кількість студенток вищих навчальних закладів у багатьох країнах перевищила кількість студентів-чоловіків.

У сучасному постіндустріальному суспільстві, де практично всі види діяльності з точки зору фізіології однаково доступні представникам обох статей, гендерні стереотипи втрачають об'єктивне підґрунтя. Вони можуть використовуватися як виправдання для дискримінації за статевою ознакою (так, у європейських компаніях традиційно за ту саму роботу на однаковій посаді жінки отримують меншу зарплатню, ніж чоловіки тощо).

Жінки в українській армії

? Яким чином, на Вашу думку, відбувається гендерна соціалізація особистості?

Механізмами здійснення гендерної соціалізації є:

- *диференціальне посилення*, коли прийнятна статево-рольова поведінка заохочується, а неприйнятна — карається соціальним засудженням;
- *диференціальне наслідування*, коли людина обирає статево-рольові моделі в близьких їй групах — родині, серед однолітків, у школі — і починає наслідувати прийняту там поведінку.

При формуванні статевої ролі та статевої свідомості суспільство орієнтується на соціально-статеві (гендерні) стандарти *фемінність* — *маскулінність*.

Фемінність (від лат. *femina* — жінка) — це сукупність характеристик, пов'язаних із жіночою статтю, або характерні форми поведінки, які очікуються від жінки в певному суспільстві, або соціальне вираження позицій, внутрішньо притаманних жінці.

У багатьох суспільствах характерними рисами фемінності вважаються: емоційність, чутливість, інтуїтивне пізнання, поступливість, життєрадісність, сором'язливість, ніжність, відданість, жіночність тощо. Ідеальна «справжня» жінка (її нормативний еталон) повинна уміти співчувати, бути турботливою, здатною втішити, сердечною, м'якою, довірливою, інфантильною, розуміти інших, любити дітей.

? Як Ви вважаєте, це — опис жінки очима чоловіків? Чому сформувалося саме таке уявлення про жінку?

Поміркуймо разом

Яка вона — сучасна жінка? Якою Ви її бачите?

Маскулінність — це система властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими. Вони передбачають відповідність власній статевій приналежності, прийняття статево-рольових стереотипів, дотримання чоловічих норм, вироблення типових для чоловічої статі форм поведінки, способів самореалізації.

Традиційно вважається, що маскулінні риси є такими: віра в себе, схильність до відстоювання своїх поглядів, незалежність, вияв себе як сильної особистості, аналітичність, здатність до лідерства, до швидкого прийняття рішень, схильність до ризику, самодостатність, владність, мужність, відстоювання власної позиції, агресивність, схильність вести за собою, індивідуальність, амбіційність.

Поміркуймо разом

Чи всі чоловіки відповідають традиційним рисам маскулінності? Які з перелічених рис — зайві, а які б Ви ще додали? Обґрунтуйте Вашу думку. Наведіть приклади.

Як Ви вважаєте, чи необхідно враховувати існуючі у даному суспільстві гендерні стереотипи в різних сферах життєдіяльності?

Школа. Однолітки

? Що помітніше впливає на формування особистісних рис учнів — родина, школа чи навколишнє середовище?

Як Ви вважаєте, призначення загальноосвітніх навчальних закладів полягає у наданні знань, вихованні всебічно розвиненої особистості чи підготовці до дорослого життя? Відповідь *обґрунтуйте*.

Без передання знань, умінь та навичок від покоління до покоління суспільство не зможе не лише розвиватися, але й утримуватися на рівні розвитку, якого досягли попередні покоління. Цей процес, компонентами якого є освіта та виховання особистості, здійснюється через систему особливих соціальних інституцій — шкіл. Отримана від учителів інформація, сформовані ними методи її опрацювання та навички практичного застосування отриманих знань значною мірою впливають на формування особистості дитини та її світогляду.

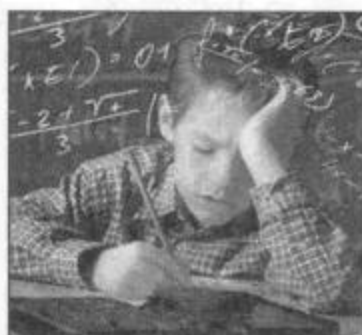
Освіта посідає значне місце в житті людини, особливо в юнацькому віці. Оскільки більшість часу дитина проводить у школі, то правильно було б вважати, що саме в школі створюються умови для розвитку її особистості. Позитивне тут — готовність учнів до тих видів навчальної діяльності, які роблять їх дорослими у власних очах. Така готовність може бути одним з мотивів навчання. Іноді менш здібний учень, котрий має високий рівень мотивації, може досягти високих результатів у навчанні, тому що прагне до цього і приділяє навчанню більше часу та уваги. В той же час у недостатньо вмотивованого учня успіхи в навчанні можуть бути незначними, навіть, незважаючи на його здібності. Мотивація навчання може виступити до того ж хорошим показником рівня психічного благополуччя учня, а також показником рівня його розвитку. Нерідко мотиви навчання учнів можуть бути досить прозаїчними: отримати бажані подарунки від батьків, похвалу батьків і вчителів, бажання стати відмінником, виділитися серед товарищів тощо.

Ми — майбутнє країни

Формування мотивації навчання школяра має відбуватися на основі чітко поставленої мети — отримання хорошої освіти. Очевидно, що не кожна дитина розуміє, що вона навчається, перш за все, для себе, для своїх подальших досягнень. Тому мета дорослих — допомогти їй в усвідомленні цієї мети.

У старшокласників з'являються нові мотиви до навчання. Учні усвідомлюють значення знань для отримання майбутньої професії, власну життєву перспективу набуття соціального статусу в суспільстві тощо. У старшому шкільному віці встановлюється тісний взаємозв'язок між професійними і учбовими інтересами. Вибір професії сприяє формуванню учбових інтересів, старші школярі починають цікавитися тими предметами, які їм потрібні у зв'язку з вибраною професією. І якщо вони не бачать шляхів застосування певних знань у житті, в учнів пропадає інтерес до навчання, може виникнути негативне ставлення як до окремих предметів, так і до навчання в цілому. Старшокласники цінують ерудицію та глибокі знання своїх однолітків, особливо якщо ці знання виходять за межі шкільної програми та підручників.

Формування особистості здійснюється у процесі навчання, самовдосконалення, спілкування

Шкільна освіта, поряд з *пізнавальною функцією* (передання учням системи наукових знань про навколишню дійсність, а також озброєння їх методами наукового пізнання), має реалізовувати *психологічну функцію* (формування суб'єктивного світу особистості). Це означає, що метою освітнього процесу є не просто засвоєння шкільного курсу, а збагачення інтелекту учня.

Важливу роль у формуванні особистості учнів відіграє учитель. Він є організатором суспільного життя класу. Але для здійснення мети навчання потрібно об'єднати зусилля всіх членів навчального колективу.

У дискусії народжується істина

? Яке значення, на Вашу думку, мають взаємовідносини між учителями та учнями у навчально-виховному процесі?

Яку роль відіграє колектив класу в формуванні особистості школяра?

Особливе значення у навчальному процесі, позаурочній діяльності і в не регламентованих контактах педагогів з учнями та у спілкуванні учнів між собою набувають *дискусійні моменти* (обговорення найбільш гострих проблем життя). Найважливіша психологічна умова ефективної діяльності колек-

тиву — це громадська спрямованість справ, особливо основних, провідних. Наприклад, індивідуальні, групові та колективні доручення.

Через спілкування, дискусії отримується особлива інформація про особистісні якості як учителя, так і кожного учня. Це дозволяє не тільки фіксувати яскраві й найбільш виражені зовнішні прояви особистості, а й дрібні, що здаються незначними, факти. Але ж вони можуть бути досить суттєвими для взаєморозуміння симптомами прояву важливих внутрішніх процесів.

Систематичний й цілеспрямований вплив на духовний і фізичний розвиток особистості, що формується, також здійснює позашкільна виховна робота, оскільки саме виховання готує людину до соціально значущої діяльності (виробничої, політичної, художньої та ін.). Цілі, зміст та організація виховання визначаються панівними суспільними відносинами.

Поміркуймо разом

Як, на Вашу думку, школа впливає на формування особистості?

Які взаємовідносини вчителів і учнів у навчально-виховному процесі Ви вважаєте оптимальними? Зіставте і проаналізуйте права й обов'язки учнів.

Яку роль відіграють дискусії та диспути у процесі засвоєння знань та формуванні особистої думки?

Дайте оцінку власній поведінці та поведінці Ваших однолітків у шкільному колективі й у суспільстві в цілому. Наведіть приклади.

Бажано, щоб при поясненні своїх тверджень Ви використовували метод «Прес».

? Яке значення мають освіта та виховання в процесі соціалізації та розвитку особистості?

Сьогодні у світі існує широкий спектр поглядів, інтересів, цілей, які в певній мірі залежать від економічних та політичних факторів. Тривала економічна криза, нестабільність часто позбавляють сучасну українську молодь бажання повною мірою проявляти свої творчі можливості, реалізовувати закладений у ній потенціал. Але молоді завжди був притаманний потяг до самовираження. Вона перебуває в нескінченних пошуках ідей щодо побудови та перебудови світу, намагається по-новому визначити щось важливе для суспільства, як існувати в гармонії з собою та навколишнім світом. Шляхи самовираження в момент формування особистості часто призводять до пошуку однодумців зі спільними інтересами, поглядами тощо та конфлікту з навколишнім суспільством, його моральними нормами, цінностями, культурою. Молодь вступає до різних об'єднань, що мають власні елементи культури, а саме: норми і цінності, мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції тощо.

Субкультура. Молодіжна субкультура

? Як Ви вважаєте, *субкультура* — це данина моді чи спосіб самовираження? Чи згодні Ви з твердженням, що *неформальні субкультури* — це вікове явище?

Культура формується в результаті життєдіяльності окремого суспільства і відображає його спосіб життя. Культурні норми, цінності та стереотипи формуються протягом тривалого часу, на їх основі розвиваються ті соціальні стереотипи, що відображають життя нинішнього покоління. Оскільки сучасне суспільство є складним утворенням, його окремі частини суттєво відрізняються одна від одної способом життя, рівнем освіти, а отже, й світоглядом. Тому їм притаманні окремі «групові» культури — субкультури.

Субкультура — це 1) частина культури суспільства, яка відрізняється від культури переважної більшості; 2) спільність людей (соціальна група), що включає носіїв цієї культури.

Ця спільність має власні, непритаманні іншим частинам суспільства погляди, переконання та систему цінностей. Тому носії субкультури відрізняються від решти суспільства мовою, манерою поведінки, одягом тощо. Розрізняють субкультури, що формуються на етнічній, демографічній, професійній, територіальній та інших засадах. Наприклад, субкультури утворюються етнічними спільнотами, що відрізняються своїм діалектом від мовної норми. Іншим прикладом є молодіжні субкультури.

Емблема соціальної мережі

Члени соціальних груп можуть формувати групи безпосереднього спілкування (компанії, клуби, тусовки), крім того, їх зв'язок може підтримуватися за допомогою Інтернету.

У XXI столітті з'являється новий тип субкультур — **віртуальні спільноти** — об'єднання людей за допомогою електронних комунікаційних технологій. Віртуальні спільноти є нестабільною групою, що має тимчасовий характер, однак сприяючою самореалізації індивідів. Найбільш масовими такими спільнотами є **соціальні мережі**, наприклад «Однокласники», «Вконтакте» тощо.

Існують також суто музичні субкультури. Їх зміст становить виключно музика, що впливає на світогляд та стиль життя.

У наш час виникли різні види соціальних субкультур, наприклад, субкультури олігархів, депутатів, офісних працівників, які виробляють власні кодекси поведінки, разом проводять вільний час тощо. Існує і субкультура районів, великих міст, які розрізняються сленгом, елементами одягу, зачісками тощо.

Субкультура постає як культура різних соціальних груп та існує в рамках офіційної культури. Традиціоналістська субкультура не суперечить традиційним цінностям соціуму. Субкультури, що суперечать традиційній культурі, називаються **інноваційно-авангардними**: емо, репери, рокери, рейвери, готи, хіппі, металісти, панки, растамани, скінхеди, фріки, яппі, толкієністи, байкери тощо. У рамках певної субкультури існують свої норми, звичаї, цінності.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Деякі субкультури носять екстремальний характер, деякі — замкнутий. Іноді субкультури розвиваються і входять як елементи в єдину культуру суспільства.

Кожен представник чи носій субкультури приймає норми, цінності, картину світу, стиль життя та інше за зразок для свого існування. Але паралельно з цим існують і зовнішні атрибути, які свідчать про приналежність до певного угруповання, як наприклад: жаргон (сленг), зачіска, одяг, зовнішній вигляд та інше. Наприклад, для **хіппі** було характерне довге волосся, а для **панків** — вистрижена голова зі смужкою волосся посередині, яка називається «ірокез». **Скінхеди** взувають тільки берці, а **байкери** не визнають черевиків і воліють навіть влітку ходити в шкіряних чоботах і, бажано, з кованою підошвою.

Представники молодіжних субкультур: репер, панк, хіппі, емо

Молодіжна субкультура — будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури, а саме: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, тексти, норми і цінності.

Для молодіжних субкультур характерно:

- наявність власних норм, цінностей, картини світу, які відповідають вимогам певних соціальних категорій молоді;
- специфічний стиль життя і поведінки;
- нонконформізм, протиставлення себе решті суспільства;
- зовнішня атрибутика, яка має символічне значення тощо.

? Які молодіжні субкультури Ви знаєте? Чи поділяєте Ви їхні погляди? Обґрунтуйте власну думку.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Дайте визначення поняття «соціалізація».
2. Які функції та яку роль у розвитку особистості відіграють родина, школа та суспільство?
3. Яке значення, на Вашу думку, має культура сімейних стосунків у розвитку сучасної родини?
4. Чи є демократизація шкільного життя елементом демократизації суспільства в цілому? Свою думку проілюструйте прикладами.
5. Які позитивні та негативні сторони Ви вбачаєте в молодіжних субкультурах?
6. Продовжте відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...»

Робота в групах

Прокоментуйте заповідь для молоді відомого педагога В. О. Сухомлинського: *«Умій відчувати поряд з собою людину, умій розуміти її душу, бачити в її очах складний духовний світ — радість, біду, нещастя. Думай і відчувай, як твої вчинки можуть відбитися на душевному стані іншої людини. Не завдавай своїми вчинками, своєю поведінкою болю, переживань іншим людям. Умій підтримати того, у кого горе. Пам'ятай, що воно може бути і у тебе. Умій виховати себе так, щоб ти ненавидів хамство, некультурність, невічливість».*

Поясніть своє твердження, використовуючи метод «Прес».

Творче завдання

Підготуйте невеличке письмове есе «Я через 15 років». Пофантазуйте, яку освіту Ви отримали, за якою спеціальністю працюєте, як розвивається Ваша кар'єра, яка у Вас родина, побут тощо.

Чи можуть змінитися Ваші переконання, цінності, моральні норми? Що може цьому сприяти?

Тема III

Стереотипи та упередження

Краще зрозуміти мало, аніж зрозуміти погано.

А. Франс, французький прозаїк

Стереотипи та їх роль у житті людини і суспільства.

Гендерні стереотипи

Коли говорять, що «він — супермен» чи «він — справжній бізнесмен», «вона — ділова жінка» чи «вона — справжня українка», «це музика сучасної молоді» чи «це належить до масової культури», токладають певний сенс у риси характеру, поведінки, одягу тощо, тобто мають на увазі щось конкретне, те, що поділяється й сприймається переважною більшістю суспільства — все це називається стереотипним мисленням. Усталене ставлення до подій, до певної соціальної групи тощо, вироблене на основі порівняння їх із внутрішніми ідеалами суспільства, називається **стереотипом**.

Жіночий футбол.

Матч команд Німеччини та Канади

Реальна дійсність є надзвичайно багатогранною і постійно змінюється, тому окрема людина часто не здатна охопити всю повноту картини світу, сприймати всі речі та явища кожного разу заново. Тут на допомогу сприйняттю приходять стереотипи — своєрідні «кліше», за допомогою яких кожна людина розпізнає та класифікує як уже відомі їй предмети та явища, так і співвідносить з ними ті, з якими вона стикається вперше. Стереотип — це своєрідна установка на сприйняття дійсності, яка фактично економить інтелектуальні зусилля при

відносній обмеженості можливостей людського мозку. Оскільки стереотипи інколи відображають дійсність перевернуто або взагалі неадекватно, вони можуть впливати на прийняття рішень всупереч логіці реального життя. Залежно від характеру установки (позитивної або негативної) стереотипи «підказують» одні аргументи і витісняють інші. Вони бувають: *позитивними, негативними і нейтральними*.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

У 20—30-х рр. XX ст. вивченням феномену стереотипу займалася фізіологічна школа І. Павлова. Радянські фізіологи довели, що в основі створення стереотипів лежить здатність мозку фіксувати однотипні зміни середовища, напрацьовуючи відповідні типи реакції. Після багаторазового повторення трудових прийомів і їх засвоєння працівник починає виконувати всі елементи операції не окремо, а як єдиний процес. Перехід від одного елементу операції до іншого відбувається без переключення уваги й мислення, у працівника формується так званий **робочий динамічний стереотип**.

Поміркуймо разом

Що ж таке стереотипи та яку роль вони відіграють у процесі пізнання навколишньої дійсності?

Як відбувається процес стереотипізації? Наведіть власні приклади.

Ми всі живемо у світі стереотипів. Саме вони переважною мірою визначають моральні норми, формують політичні, релігійні та інші погляди.

Саме стереотипи дозволяють кожній людині створити відносно повну, упорядковану, певною мірою несуперечливу для сприйняття картину світу, яка сприймається так, як це прийнято в певному суспільстві. Стереотипи, що пов'язані із суспільною сферою та поділяються переважною більшістю суспільства, називаються **соціальними стереотипами**.

Термін «соціальні стереотипи» був запроваджений у соціальну психологію і соціологію американським журналістом та соціологом У. Ліппманом у 1922 р. для позначення упереджених уявлень, зразків товариств, думок щодо етнічних, класово-станових, професійних груп, представників політичних партій, інститутів, персонажів реклами і еталонів «масової культури» тощо. У. Ліппман визначав **соціальний стереотип** як прийнятий в історичній спільності зразок сприйняття, інтерпретації інформації, заснований на попередньому соціальному досвіді, який іноді виконує функцію своєрідних «ярликів».

Квадратні кавуни з Панами

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Соціальні стереотипи нерідко використовуються для створення на рівні масової свідомості так званої віртуальної соціальної дійсності, в якій реальні причини і наслідки явищ, інтереси і відносини заміщуються їх віртуальними аналогами. В основу цього процесу покладений складний, але дієвий механізм ідейно-психологічного впливу на масову свідомість — маніпуляція свідомістю.

Маніпулювання як система засобів ідеологічного та соціально-психологічного впливу з метою зміни мислення й поведінки людей всупереч їх інтересам може бути оперативним (ситуативним) та стратегічним. Одним із найдієвіших маніпуляторів сучасності виступають засоби масової інформації, які застосовують особливі прийоми психологічного впливу. Зокрема, це прийоми лінгвістичного маніпулювання, викривлення масштабів подій та часу, звернення до негативних рівнів свідомості, «метод Геббельса» (ефект динамічної довготермінової пропаганди з відвертою фальсифікацією подій та фактів). Усі ці методи та засоби вже багато десятиліть використовуються на Заході — там існують перевірені часом методи впливу на поведінку «електорату» та «споживачів», навіть на мотиви такої поведінки.

Дивлячись на світ крізь «призму» стереотипів, кожна людина сама обирає для себе ті, які відповідають її власним уподобанням, почуттям та прагненням. Так формуються індивідуальні, особистісні стереотипи, до яких

належать різні переконання, захоплення — усе те, що формує особистість, індивідуальність людини.

Побудова образу на основі вже наявного, стійкого уявлення, наприклад, про членів певної соціальної групи, називається **стереотипізацією**. У результаті стереотипізації спрощується процес формування образу об'єкта чи явища, скорочується необхідний на це час. Однак при цьому може статися зсув у бік будь-якої оцінки об'єкта сприйняття, що породжує або його негативне сприйняття, або, навпаки, переоцінку його реальних позитивних властивостей.

- ? Чи проводяться у Вашій школі (класі) вибори президента школи (старости класу)? Якими рисами характеру та особистісними якостями повинен володіти кандидат для того, щоб Ви віддали за нього свій голос?

Робота в групах

1. Удома ознайомтеся з рекламними матеріалами про різних кандидатів, які балотувалися на останніх виборах.
2. Об'єднайтеся в групи й оберіть на вибори свого кандидата від кожної групи.
3. У командах складіть рекламну листівку про Вашого лідера (створіть образ кандидата, який, на Вашу думку, переможе на виборах).
4. Перед класом представте свого кандидата, використовуючи агітаційний матеріал (листівки тощо).
5. Проведіть вибори і з'ясуйте, команда якого кандидата перемогла.

- ? Проаналізуйте позитивні, нейтральні та негативні стереотипи. Наведіть приклади.

Існують різні типи стереотипів, наприклад, стереотипи поведінки, сімейні, гендерні стереотипи тощо.

Стереотипи поведінки дуже різноманітні і багато в чому визначають вчинки людини, її думки і ставлення до навколишнього світу. Завдяки таким стереотипам люди знають, як себе поводити в тому чи іншому випадку; визначають, що є поганим, а що є добрим тощо.

Сімейні стереотипи формуються під впливом сімейних традицій, установок, правил (з урахуванням форм сімейних стосунків, які утвердилися в конкретному суспільстві).

- ? Які існують гендерні стереотипи?
Які шляхи їх подолання Ви можете запропонувати?

Гендерні стереотипи являють собою культурно й соціально обумовлені уявлення про якості, атрибути і норми поведінки представників обох статей, а також статеву специфіку соціальних ролей. Стереотипи поведінки жінки і чоловіка виступають як еталон, змушуючи оцінювати, якою мірою певна конкретна особа відповідає цьому стереотипу, підтримують соціально прийнятні зразки поведінки. Оскільки стосунки статей сприймаються як найбільш очевидні, а тому зрозумілі, вони при маніпуляції масовою

свідомістю переносяться на соціальну сферу. Таким чином, гендерні стереотипи використовуються у встановленні усього спектру соціальних відносин та оцінок.

Ці стереотипи фіксують лише найважливіші схематичні риси представників статевої групи, спрощуючи реальну ситуацію. Однак у колективній свідомості вони закріплені міцно і змінюються повільно. Оскільки дискримінація жінок в українському суспільстві, на відміну від західноєвропейського, протягом більшої частини XX ст. не була характерною, гендерні проблеми для нашої країни є відносно новим явищем і сприймаються значною мірою крізь стереотипи, задані західним суспільством.

Сутність гендерних стереотипів полягає в приписуванні деяких якостей виключно відповідній статі.

Сфера життя	«Чоловічі» якості	«Жіночі» якості
Діяльність	винахідливість, рішучість, наполегливість, потреба в досягненні мети, жага пригод, відвага, самоконтроль, впевненість у своїх силах, прагнення до оригінальності, уміння вести бізнес	пасивність, невпевненість, обережність, турбота про дотримання норм, конформізм
Влада	прагнення до лідерства, амбіційність, владність, сила, об'єктивність, вміння приймати рішення, реалістичність	покірність, безпорадність, залежність, безвідповідальність, слабкість, віра в перевагу чоловічої статі, упередженість, необ'єктивність
Мислення	логічність, раціональність, схильність до роздумів, об'єктивність і критичність сприйняття	інтуїція, ірраціональність, нелогічність, некритичність сприйняття
Емоції	холоднокровність, стриманість, вміння відокремити раціональні доводи від емоційних	емоційність, сприйнятливості, чутливість, здатність до співчуття
Особисті стосунки	прямота, різкість, самоконтроль, жорстокість, справедливість	чуйність, жертвовність, доброта, дбайливість, м'якість, ніжність, любов до дітей, сварливість, хитрість, підступність

Такий шаблон сприйняття певних рис як статевих накладається на коло соціальних ролей чоловіків та жінок. Чоловіча роль традиційно пов'язується з активною бізнес-діяльністю, з участю в житті суспільства, жіноча — із приватною сферою (сім'я, дім, виховання дітей, побут).

Поміркуймо разом

Яку роль, на Вашу думку, відіграють стереотипи в житті людини і суспільства? Наведіть приклади.

Упередження

Міні-диспут

Чи впливають традиції та звичаї на виникнення пересудів, забобонів та упереджень? Відповідь обґрунтуйте.

Упередження — це несприятлива соціальна установка до якогось явища. Упередження, доведені до абсурду, вважаються забобонами.

Упередження?

Термін «упередження» можна визначити як несприятливу соціальну установку до якого-небудь явища; вона не перевірена досвідом, емоційно забарвлена, стереотипна, і її складно змінити під впливом раціональної інформації. Особливо стійкими є національні та расові упередження.

Упередження можуть бути як *негативними*, так і *позитивними*. Найчастіше вони постають зі стереотипних уявлень, які певним чином «вживлені» у масову свідомість. Це можуть бути елементи релігійних вірувань, включно з залишками давно зниклих язичницьких уявлень про магію — забобонів («чорна кішка приносить нещастя»); наслідки реклами («чим більше коштує товар, тим він кращий»), культурні штампи («європейці — толерантні та культурні»). Упередження характерні, насамперед, для сфери людських стосунків. Наприклад, зустрічаючись з людиною, що належить до певної нації, професійної або вікової групи, ми заздалегідь очікуємо

від неї певної поведінки і оцінюємо її по тому, наскільки вона відповідає (або не відповідає) цьому еталону.

? Які існують причини виникнення упереджень? Наведіть приклади.

Найпоширенішими причинами виникнення упередження вважають такі:

- бажання знайти винних;
- почуття образи за несправедливість у минулому.

Наприклад, під час економічного занепаду нерідко в безробітті звинувачують іммігрантів, хоча вони найчастіше працюють там, де не хочуть працювати місцеві мешканці.

У всьому світі упередження можуть побутувати в свідомості людей тривалий час. Наприклад, протиріччя між католиками і протестантами в Ірландії тягнеться ще з XVI ст., коли англійські правителі переслідували і виганяли католиків з країни. Наслідки хрестових походів і досі викликають ненависть у мусульман на Близькому Сході.

? Як виникають упередження? Чи маєте Ви якісь упередження?

Упередження виникають у процесі соціалізації. Дорослі передають дітям соціально фіксовані установки (так звані **аттітюди**) і стереотипи, що відображають систему відносин у суспільстві та статус групи, до якої вони належать. Дитина народжується без упереджень, вона засвоює їх через соціальне навчання. У процесі розвитку діти починають розуміти значення відмінностей між людьми, зміст соціальних категорій, штампів, їх довільність, а також все більше уваги звертають на внутрішні, індивідуальні якості людини, а не на міжгрупові відмінності. Завдяки цим досягненням у розвитку когнітивної (пізнавальної) сфери упередження стають менш інтенсивними. Вони можуть бути наслідком поспішних необґрунтованих висновків, заснованих на особистому досвіді, а також результатом некритичного засвоєння стандартизованих суджень, прийнятих у певній суспільній групі.

Більшість людей засуджує упередження, однак мало хто є справді вільним від них. Існує чимало упереджених людей, які не вважають себе такими.

Міні-диспут

Чи вважаєте Ви, що потрібно позбавлятися упереджень? Якщо так, то запропонуйте свої способи досягнення цього.

Дискримінація

? Що ж таке дискримінація і яку роль вона відіграє у суспільних відносинах?

Дискримінація (від лат. *discriminatio* — розрізнення) — обмеження прав (як варіант, накладання додаткових обов'язків) людини або соціальної, етнічної чи конфесійної групи за певною ознакою.

Ознакою, за якою відбувається дискримінація, може бути будь-яка значима відмінність людини: раса, національність, громадянство, соціальне чи етнічне походження, рівень доходів, стать, релігійні переконання, вік, інвалідність, сексуальна орієнтація, рід занять тощо. Фактично дискримінація є засобом утвердження певною соціальною групою власного привілейованого становища в суспільстві за рахунок обмеження прав і свобод інших груп.

Які явища можна вважати дискримінацією? Однозначної відповіді на це питання немає. Так, для деяких обмежень існують серйозні логічні підстави. Наприклад, діти та більшість жінок не завжди можуть якісно виконувати великі обсяги важкої фізичної праці через особливості їх організму. Недопущення їх до цих видів праці можна вважати дискримінацією?

Сегрегація (політика примусового відділення) євреїв. 1941 р. Німеччина

Індійська резервація апачей.
Нью-Мексико

Масова демонстрація ультраправої організації «Англійська ліга захисту» проти мусульманських мігрантів

Особи, які не мають достатнього рівня кваліфікації, не мають права займатися лікарською діяльністю. Чи це дискримінація?

Як правило, вважається неприйнятним обмеження прав людини за певними ознаками. Так, раса, національність, релігійні переконання зазвичай не впливають безпосередньо на здатність людини до виконання певної роботи, тому врахування їх при вирішенні питання щодо працевлаштування є недоцільним і може вважатися дискримінацією. З іншого боку, обмеження в правах на підставі

громадянства поширене в більшості країн і дискримінацією не вважається.

Дискримінація має дві основні форми:

- дискримінація де-юре, або правова (обмеження прав, що підкріплене законодавчо);
- дискримінація де-факто, або неофіційна (ґрунтується виключно на сформованих моральних нормах, соціальних звичаях і традиціях поведінки тощо).

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Дискримінація *де-факто* — домінування групи людей, які користуються певними перевагами. На відміну від дискримінації *де-юре*, що може бути знищена шляхом зміни законів, дискримінацію *де-факто* знищити складно, тому що вона міцно пускає коріння у звичаї та соціальні інститути суспільства. Дискримінація соціальних та етнонаціональних груп є основним джерелом політичних конфліктів.

У середньовічному суспільстві було закріплено як дискримінацію *де-факто*, так і *де-юре* більшості населення, яке не належало до стану феодалів. (Так, у Польщі всі, хто не належав до шляхетства та католицького духовенства, не мали права володіти землею та зобов'язані були мати хазяїна і відробляти панщину). Гаслами європейських революцій XVIII–XX ст. були саме ліквідація станових привілеїв та встановлення політичної рівності для всіх представників нації, організованої в новий тип державності. Проте й у державах національного типу продовжувала існувати дискримінація за етнонаціональними ознаками.

Існує два види дискримінації: пряма і непрям.

Пряма дискримінація характеризується як намір дискримінувати особу чи групу, наприклад, бюро з працевлаштування відкидає претендента через певну національну ознаку.

Непряма дискримінація зумовлена впливом напрямку політики або конкретних заходів, коли особу або осіб певної меншини ставлять *де-факто* у невигідне становище порівняно з іншими. Так, при працевлаштуванні за певною спеціальністю серед заявників може бути виключено набагато більше жінок, ніж чоловіків; або ж роботодавець воліє не наймати людей з певним іміджем (чоловіків із довгим волоссям або із сережками у вухах) тощо.

Дискримінація щодо осіб і соціальних груп за расовими та релігійними ознаками, етнічною приналежністю, національністю або сексуальною орієнтацією забороняється у багатьох міжнародних документах з прав людини.

? Чи можуть негативні соціальні стереотипи та упередження бути причинами виникнення дискримінації?

Чи стикалися Ви з дискримінацією у сімейних стосунках?

А на національному чи релігійному ґрунті?

Чи можете Ви навести приклади дискримінації за статевою ознакою?

Ксенофобія

? Що таке ксенофобія і чому вона вважається ірраціональною формою мислення?

Ксенофобія (від грец. ξένος — чужий + φόβος — страх) — це хворобливий стан, що виявляється в нав'язливому страху та ворожості стосовно чужинців або будь-чого незнайомого, чужоземного.

Поняття «ксенофобія» походить від грецьких слів «ксенос» (незнайомий, іноземний або іноземець) і «фобія» (боязнь, невідступний страх або ненависть). Це нетерпимість до кого-небудь або чого-небудь чужого, незвичного, що заохочується, допускається або стимулюється владою.

Сутністю ксенофобії є намагання захистити звичний, «свій» світ від зовнішніх або «чужих» змін. Однак при цьому носії ксенофобних настроїв мислять та діють, виходячи не стільки з реалій, скільки з уявлюваної ними картини світу. Таким чином, ксенофобія завдячує своїм існуванням системі мислення за допомогою стереотипів. Прагнення людини ділити світ на «ми» і «вони» — одна з базових особливостей людської природи і головний психологічний механізм ксенофобії. Кожний індивід має власні уявлення про навколишній світ, свої цінності, стереотипи, схеми поведінки тощо. Проте він також усвідомлює свою групову приналежність і становище в суспільстві, приймає певний спосіб життя і підпорядковується йому, і при цьому вчиться співвідносити свою індивідуальність із суспільною системою цінностей і норм.

Чіткий поділ на «своїх» і «чужих» породжує негативні образи «чужих» і ворожі установки стосовно них, а також ієрархічну авторитарну точку зору на групову взаємодію, в якій завжди краще, коли «своя» група домінує, а «чужі» їй підпорядковуються.

Іноді ксенофобію трактують як настороженість, підозрілість, дистанційованість, а не як страх, вбачаючи в ній груповий «інстинкт самозбереження» та посиляючись на те, що в біології ксенофобія є одним з інструментів, який дозволяє зберегти не тільки себе, але і свій рід.

«Інстинктивність» проявів ксенофобії, її «вродженість» для груп, де відповідні настрої укорінилися вже давно, є лише уявною. Більш детальний аналіз показує, що інтерпретація явища ксенофобії як певної інстинктивної реакції на «чужого» в науковому плані є принципово неправильною. Фактори і механізми, які породжують ксенофобію, мають не біологічну, а соціальну

Мітинг іноземних студентів проти ксенофобії в Україні

Скінхеда. Натовп виражає протест проти присутності іноземців у своїй країні

реження нагадував їй про те, що вони є представниками іншого племені, яке може захопити її територію, обікрасти і розорити, вбити або захопити в полон тощо.

Поступово поняття «чужий» набуває особливої конкретності, характеризується звичками, цінностями, поглядами і, таким чином, «чужий» стає не «іншим», а стороннім, чужорідним. Тому «чужих» зазвичай уникають, не приймають, їх вважають винуватцями проблем і лих, ворогами, а тому ненавидять. З усього цього і виникає ксенофобія — неприязнь і ворожість до «чужих», несхожих на «нас».

У сучасному суспільстві ксенофобія охоплює дуже широке коло об'єктів, відповідно до яких виділяють такі її види:

- **расові та етнічні фобії** (етнофобії), наприклад, білий і чорний расизм, антисемітизм, сінофобія — фобія стосовно китайців та ін.;
- **релігійні фобії**, наприклад, ісламофобія, фобії стосовно представників різних релігійних культів;
- **фобії стосовно груп**, які відрізняються за соціальною, культурною, матеріальною і фізичною ознаками.

Трудові мігранти

природу. Неприйняття «чужого» — це не інстинктивна реакція, а свідомий (хай і не завжди усвідомлений) вибір на користь ксенофобії.

Витоки цього явища можна знайти, якщо звернутися до історії людства, починаючи від племінного життя і до створення національних держав: якщо б не було недовіри до чужинців, не було б власне історії народів.

Зовнішність людини, її національний одяг, мова, звички — все це дозволяло вчасно розпізнати чужинця і відповідним чином відреагувати на його появу. Людина в давнину остерігалася інших людей, тому що первородний інстинкт самозбе-

Розрізняють *дві основні форми ксенофобії*. Перша спрямована на таку групу всередині суспільства, яка вважається чужою та шкідливою для нього (наприклад, біженці, трудові мігранти). Об'єктом другої форми ксенофобії є головним чином культурні елементи, що вважаються чужими. Усі культури підпадають під чужоземний вплив, але культурна ксенофобія часто спрямована на конкретні окремі прояви такого впливу, наприклад, поширення нетрадиційної для даної країни релігії. У кризових соціальних ситуаціях ксенофобія набуває масового характеру.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Фобії відрізняються за соціальною, культурною, матеріальною і фізичною ознаками. До них належить велика кількість різноманітних *соціальних фобій*. Наприклад, *мігрантофобія* — дискримінація і упередження проти біженців, вимушених переселенців, осіб, які шукають притулку; *гандіканізм* — фобія і упередження проти індивідів із фізичними обмеженнями (фізичні недоліки, каліцтва тощо); *ейджизм* — упередження і дискримінація, викликані віком людини; *сексизм* — упередженість і дискримінація за статевою приналежністю та багато іншого.

Сьогодні досить часто говорять про навмисну культивування ксенофобії як одного з методів управління суспільством чи його частиною. Об'єднуючи людей загальною ненавистю до штучно створеного «образу ворога», лідери досягають власних цілей щодо реалізації влади над ними. І хоча приводи для культивування ксенофобії можуть бути безглуздими й абсурдними, групове протистояння є однією з найбільш ефективних технологій політичного панування.

Люди, які відчувають на собі ксенофобію, можуть самі відчувати ксенофобію як до інших представників переслідуваних меншин, так і до основної групи, тобто до більшості.

? Чи існують заходи з попередження ксенофобної агресії?

У багатьох країнах світу, особливо в тих, які пережили жахи масового залучення людей до екстремістських організацій, були прийняті спеціальні законодавчі акти, спрямовані на припинення не тільки насильницьких дій, але й ідеологічної підготовки до них. Наприклад, у Німеччині навіть незначні прояви екстремізму караються законом. У США вид злочинного діяння, що ґрунтується на релігійній, соціальній, етнічній, расовій чи сексуальній ненависті, вважається одним із найбільш небезпечних, оскільки ненависть здатна зруйнувати суспільство. Тому в Україні є багато громадських організацій, які здійснюють різноманітну роботу в цьому напрямку. Наприклад, одна з таких організацій поширює пам'ятку «Навчання Толерантності» для тих, хто відчуває ненависть до людей з іншим кольором шкіри, іншої національності, релігії, сексуальної орієнтації тощо.

В Україні прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення відповідальності за розпалювання політичної, ідеологічної, расової, національної або релігійної ворожнечі)», який спрямований на посилення відповідальності за злочини на ґрунті ненависті.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Пам'ятка «**Навчання Толерантності**». 10 способів боротьби з ксенофобією (наводимо скорочений варіант):

Спосіб 1. Дійте! Під час переслідувань агресори та жертви сприймають мовчання суспільства як приховане схвалення таких дій. Ксенофобія процвітає лише тоді, коли люди нічого не роблять, щоб її зупинити...

Спосіб 2. Об'єднуйтеся! Зателефонуйте друзям і колегам. Організуйте союзи з церквами, школами, клубами, громадськими організаціями. Підключайте ЗМІ, поліцію, дітей...

Ви можете зупинити та ізолювати групи, що пропагують ксенофобію... Ви будете вражені, коли побачите, скільки у Вас з'явиться союзників.

Спосіб 3. Підтримуйте жертв. Жертви «злочинів ненависті» особливо вразливі — вони відчують страх, безпорадність і самотність. Їх атакують тільки за те, що вони є, за їх колір шкіри, національність, сексуальну орієнтацію. Мовчання посилює їхню ізоляцію... Дайте жертвам можливість зрозуміти, що вони не самотні. Можуть допомогти навіть найпростіші знаки уваги — телефонний дзвінок, лист...

Спосіб 5. Пропонуйте альтернативу. Ненависть не заборонена законом. Ксенофоби мають право проводити мирні демонстрації. Ваші зусилля повинні бути зосереджені на організації акцій, які пропагують терпимість.

Спосіб 6. Не беріть участь у мітингах і демонстраціях, що пропагують ненависть... будь-яке насильство грає на руку лише «групам ненависті».

Спосіб 7. Говоріть! Ксенофобія повинна бути розтлумачена і засуджена. Допомогайте журналістам шукати інформацію. Сперечайтесь з представниками «груп ненависті» на відкритих форумах і в Інтернеті. Прагніть довести, що ненависть руйнує, а єдність — сприяє миру і процвітання.

Спосіб 9. Дивіться вперед. Пропагандуйте терпимість і боріться з упередженнями... Ненависть не приходить зі сторони, вона розвивається поруч із Вами. Вона поглиблюється в суспільствах, громадяни яких є безсильними та безголосими, де відмінності — причина страху... Головний засіб боротьби з ненавистю — виховання людей, яке починається з себе.

Спосіб 10. Учіться толерантності. Упередження з'являються в дитячому віці... навчання терпимості повинно починатися з раннього дитинства.

Колективна робота

1. Подумайте і назвіть найбільш поширені в сучасному суспільстві види ксенофобії;

- об'єднайтеся в групи (за обраним видом ксенофобії);
- виробіть власну «Пам'ятку» про боротьбу з ксенофобією (або з одним її видом);
- презентуйте вашу «Пам'ятку» про боротьбу з ксенофобією в школі.

2. Проведіть класну годину на одну із тем: «Ксенофобія — це страх або ненависть?», «Вони і ми», свій варіант.

Расизм

Поміркуймо разом

Чи вважаєте Ви, що поняття «дискримінація», «ксенофобія» та «расизм» є тотожними?

Фото після суду Лінча.
1920 р. Міннесота, США

Расизм (від лат. *rasa* — чистий) — це світогляд, а також політичні теорії і практики, що ґрунтуються на уявленні про фізичну, психологічну та розумову нерівноцінність людських рас.

Сучасний расизм походить від європейського колоніалізму, коли європейські держави захопили значні території, населені людьми з різко відмінними від європейців антропологічними ознаками. Расизм став обґрунтуванням прав

європейців на експансію та поневолення інших народів. Найпростішим виправданням колоніалізму стало проголошення неєвропейських рас «неповноцінними», що позбавляло їх права вважатися справжніми людьми. Так, у США, які виникли з англійських колоній і де політика держави традиційно носила колоніальний характер, расизм і як ідеологія, і як суспільно-політична практика існував із самого початку заснування держави аж до другої половини XX ст.

Ку-Клукс-Клан

✓ Для допитливих

21 березня 1960 р. під час мирної демонстрації проти режиму апартеїду в Шарпівелі (Південна Африка) поліція відкрила вогонь і вбила 69 осіб. У 1966 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила цей день Міжнародним днем боротьби за ліквідацію расової дискримінації та закликала міжнародне співтовариство подвоїти свої зусилля з ліквідації всіх форм расової дискримінації.

Дуже часто расизм і ксенофобію породжує незнання чужих культур. Програма «Волонтери ООН» щороку направляє понад 7500 волонтерів (добровольців) з різних країн для надання допомоги населенню у місцевому розвитку. Вони роблять власний внесок у боротьбу з расизмом та дискримінацією. Волонтери не лише діляться своїм досвідом, а й знайомляться з місцевими культурами.

Однак расизм як соціальне явище має набагато глибше підґрунтя. Фактично сприйняття чужої культури як неповноцінної слугує обґрунтуванням (як моральним, так і політичним) для зазіхань на ресурси та матеріальні цінності, що належать носіям цієї культури. Так, європейський расизм епохи великих географічних відкриттів зумовив політику колоніального грабунку, експлуатації населення неєвропейських територій. Расизм у США спричинив політичну безправність та економічно-правову дискримінацію «кольорових» громадян цієї країни аж до 70-х рр. XX ст., а корінного індіанського населення — і до сьогодні. Натомість так званий «чорний расизм», який базується на «праві чорних отримати компенсацію за багатовікові історичні несправедливості» є обґрунтуванням зазіхань на присвоєння матеріальних цінностей, створених працею носіїв «західної» культури. Сьогодні в Україні расизм не має міцного підґрунтя, угруповання з расистською ідеологією виникають тут як реакція на «моду» з США, країн «Старої Європи» та Росії. У багатонаціональній же Російській Федерації расизм сьогодні є стихійною відповіддю на засилля з боку кримінальних

Україна проти расизму

угруповань, які створюються на клановій національній чи ісламській основі представниками кавказьких та середньоазіатських народів. Аналогічні процеси відбуваються у Великобританії та Франції, де значна частина іммігрантів із неєвропейських країн, користуючись «благами Європи», не ставлять своїм завданням інтегруватися в європейське суспільство, отримати європейську освіту та працевлаштуватися.

Міні-диспут

Чи стикалися Ви з расовою дискримінацією в сучасному суспільстві?

Які, на Ваш погляд, існують ознаки расизму? Як Ви ставитеся до цього явища?

Побудуйте ланцюжок негативних явищ у послідовності, починаючи з того, яке Ви вважаєте найбільш загрозливим для людства: дискримінація, ксенофобія, расизм. Обґрунтуйте свою відповідь.

Чи мають місце ці явища в Україні?

Запропонуйте власні методи боротьби з ними.

Толерантність

Толерантність — рятівний круг для взаєморозуміння

На життя суспільства, як і життя окремої людини, впливають різні ідеї, погляди, теорії. За всю історію людства їх було сформульовано чимало, і деякі з них спричиняли війни, різні конфлікти тощо.

Для того, щоб сприйняти та зрозуміти різноманіття культур нашого світу, форми самовираження та самовиявлення людської особистості, щоб досягти успіху у власному житті, не витрачати сил на конфлікти, кожній людині потрібно виховати в собі дуже важливу рису — **толерантність**.

Толерантність (від лат. *tolerantia* — терпіння) — це здатність індивіда сприймати без агресії думки, які відрізняються від його власних, а також особливості поведінки та способу життя інших; терпимість до іншого (незвичного) способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань.

Толерантність має свої рамки, виходячи за які індивід втрачає можливість для нормального існування. Не слід вбачати в толерантності всепрощення чи мовчазне слідування чужим вказівкам. Наприклад, людина не може бути толерантною до проявів насильства, починаючи від расової дискримінації і закінчуючи насильством у сім'ї. Це також стосується і більших утворень: громади, нації, етносу, раси.

Поняття толерантності виникло в західній цивілізації у зв'язку з релігійними протистояннями. Походження цього терміну пов'язують з підписанням Нантського едикту (1598 р.), який мав урегулювати протиріччя між католиками та протестантами. Однак в Україні поняття толерантності дещо відріз-

няється від європейського. Основною відмінністю є розуміння толерантності не як пасивного сприйняття порушення загальноприйнятих норм поведінки, прав і свобод людини та суспільства, а як доброзичливого і толерантного ставлення до ідей, явищ і подій, які не загрожують суспільним відносинам та окремому індивіду. Те, що порушує загальнолюдську мораль, не повинно сприйматися толерантно.

III Конгрес лідерів світових традиційних релігій. 2009 р. Астана, Казахстан

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Для того, щоб краще зрозуміти походження слова толерантність, пропонуємо Вам невеликий лінгвістичний експурс:

tolerancia (іспан.) — здатність визнавати щось відмінне від власних ідей чи переконань;
tolerance (франц.) — таке ставлення, коли людина визнає, що інші можуть думати чи діяти не так, як вона;

tolerance (англ.) — готовність бути терплячим;

kuan rong (кит.) — дозволяти, приймати, бути стосовно інших милосердним;

tasamul (араб.) — прощення, милосердя, м'якість, терпіння, чуйне ставлення до інших.

16 листопада весь світ відзначає Міжнародний день толерантності. Цей день був проголошений *Декларацією принципів толерантності*, затвердженою у 1995 р. на 28 Генеральній конференції ЮНЕСКО. У статті 6 Декларації зазначено: «З метою мобілізації громадськості, звернення уваги на небезпеки, приховані в нетерпимості, зміцнення прихильності та активізації дій на підтримку поширення ідей толерантності та виховання в її дусі ми урочисто проголошуємо 16 листопада міжнародним днем, присвяченим толерантності, що відзначається щорічно». Цього дня у різних країнах світу проводяться акції, спрямовані проти екстремізму та різноманітних форм дискримінації та проявів нетерпимості.

Логотип «шапки» блогу для Міжнародного року зближення культур 2010

Міжнародний дитячий центр «Артек»

Міні-диспут

Чи вважаєте Ви себе толерантною людиною?

Чи є толерантними люди, які Вас оточують?

Які риси характеру треба виховувати в собі, щоб стати толерантною людиною?

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Бути толерантним — це особисте рішення. Воно приходить у результаті навчання й прийняття принципу того, що всі люди є рівними.

Чи вважаєте Ви себе толерантною людиною? А Ваших друзів?

Дайте відповіді на запитання та запропонуйте власні:

- Чи можете Ви проаналізувати свої вчинки?
- Чи називали Ви інших людей «провінціалами» або «другосортними»?
- Наскільки широким є Ваше коло спілкування?
- Представники яких національностей живуть, працюють, вчаться поруч із Вами?
- Як Ви ставитеся до представників національних меншин?
- Чи маєте Ви мужність попросити своїх друзів не розповідати расистських анекдотів за Вашої присутності?
- Чи намагаєтеся Ви дізнатися про традиції та звичаї людей різних національностей?
- Чи пробували Ви вислухати людей, до яких ставитеся упереджено?
- Чи відчували Ви коли-небудь себе представником меншості?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Витлумачте поняття «стереотип».
2. Як Ви вважаєте, яку роль відіграють стереотипи в житті людини та суспільства?
3. Наведіть приклади позитивних, нейтральних та негативних стереотипів.
4. Розкрийте значення понять дискримінації, ксенофобії, расизму.
5. Чи впливають упередження на суспільну думку? Відповідь обґрунтуйте і наведіть приклади.
6. Чи вважаєте Ви, що толерантність — основна ознака громадянина?
7. Продовжте відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...»

Робота в групах

Як Ви розумієте вислів французького філософа Вольтера:

«Я не згоден із тим, що Ви говорите, але віддам своє життя, захищаючи Ваше право на висловлення власної думки»?

Поясніть своє твердження, використовуючи метод «Прес».

Творче завдання

Використовуючи матеріал попередніх тем підручника, підготуйте оповідання, есе, запитання чи вислови до класної газети «Людина в сучасному світі».

Тема IV Конфлікти

Проблеми життя не вирішуються на поверхні,
їх рішення — лише в глибині.
Л. Вітгенштейн, австро-англійський філософ

Джерела виникнення конфліктів. Типи конфліктів

Міні-диспут

Як Ви розумієте поняття «конфлікт»?

Чи конфліктна Ви особистість?

Чи були Ви співучасником конфліктів? Як виникли ці конфлікти?

Конфлікти постійно супроводжують суспільний розвиток, ускладнюють життя людей, породжуючи страх та ворожість. Джерелом конфліктів є наявність конкурентних відносин, які складаються між людьми, соціальними групами, організаціями тощо в боротьбі за присвоєння ресурсів і цінностей. Так, у досліджуваних сучасними вченими сімейних групах первісних мисливців і збирачів Амазонії, де відсутня конкуренція за їжу, жінок та місце в соціальній ієрархії, конфлікти практично відсутні. Однак із появою обмеженості доступу до матеріальних і духовних благ, що супроводжує розвиток будь-якого суспільства, конфлікти набувають характеру постійного елемента стосунків між людьми. У сучасному суспільстві конфлікти породжуються всією системою суспільних відносин.

Акція протесту Occupy Wall Street

Конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення, удар; боротьба) — це зіткнення протилежних, несумісних одна з одною потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, планів, позицій, думок, поглядів суб'єктів взаємодії в міжособистісних та соціальних стосунках.

Характер конфлікту визначається гостротою протиріч між його учасниками. Можна виділити реально існуючі конфлікти, які прийнято розділяти на *антагоністичні* (непримиренні, наприклад, типу «хижак-жертва», де жоден із суб'єктів не може відмовитися від своєї позиції) та *неантагоністичні* (які можна владнати шляхом досягнення компромісів), а також *віртуальні* конфлікти, що не мають реального підґрунтя, а виникають у результаті непорозуміння між суб'єктами спілкування.

? Наведіть приклади кожного з видів конфліктів.

Проблема наявності в суспільстві конфліктних відносин є досить серйозною, оскільки вони за визначених умов спроможні призвести до розвалу суспільства. Вивченням конфліктів та методики їх попередження й вирішення займається спеціальна наука — **конфліктологія**.

Типи конфліктів

Сфери прояву конфліктів охоплюють практично всі сторони людського буття: політику, економіку, соціальні відносини, погляди й переконання людей. Типологія (тобто класифікація за типами) конфліктів будується на різноманітних критеріях. Наведемо лише деякі приклади класифікації конфліктів, що прийняті в сучасній науці.

Залежно від сфери існування конфліктів виділяють:

- політичні;
- ідеологічні;
- економічні;
- соціальні;
- емоційні;
- психолого-педагогічні тощо конфлікти.

Залежно від характеру суб'єктів конфлікту виділяють конфлікти:

- міжособистісні;
- між соціальними групами;
- між соціальними організаціями;
- змішані.

Залежно від функцій та наслідків:

- конструктивні, які сприяють розвитку міжособистісних чи суспільних відносин;
- деструктивні, які призводять до розвалу відносин.

Особливе місце в конфліктології посідає проблема вивчення соціальних конфліктів.

Соціальні конфлікти — суперечності в системі соціальних відносин, учасниками яких (суб'єктами конфлікту) є особистості, соціальні групи, соціальні інститути суспільства. Основною причиною цих конфліктів є нерівноправність у доступі до ресурсів та цінностей між різними соціальними групами та соціально-економічними класами. Ця нерівноправність знаходить своє відображення в соціальній ієрархії, яка закріплює порядок доступу до ресурсів

Типи конфліктів: соціальний, економічний, релігійний

для різних соціальних груп. Уникнути соціальних конфліктів не може жодне суспільство, оскільки саме соціальна ієрархія є необхідною умовою як його організації, так і організації виробництва чи присвоєння ресурсів.

Вищою формою прояву соціального конфлікту є політичний конфлікт, в основі якого лежить боротьба (конкуренція) за владу над суспільством чи великими суспільними групами.

✓ для допитливих

Різновидами соціальних конфліктів вважаються:

- **соціально-трудові конфлікти** — конфлікти в сфері трудової діяльності. *Причини:* зіткнення двох чи більше протидіючих сил, інтересів, поглядів з приводу соціально-трудових відносин та умов їх забезпечення. Ці конфлікти можуть поставати як великомасштабні (протидіяльність різних соціальних сил, що мають протилежні економічні й політичні цілі) та менш масштабні зіткнення (у конфлікт вступають інтереси працівників і роботодавців у межах галузі, регіону, підприємства; на міжособистісному рівні: працівник — роботодавець; працівник — керівник тощо). Останнім часом такі конфлікти набувають вигляду страйків, пікетів, виступів великих груп працівників;
- **соціально-побутові конфлікти** пов'язані із суперечностями в групах або між окремими людьми з питань побуту. *Причини:* користування житлом та побутовими послугами, розподіл обов'язків, встановлення черговості надання соціально-побутових послуг і тощо;
- **сімейно-побутові конфлікти**, тобто конфлікти в сімейних відносинах, проблеми в психологічній атмосфері в сім'ї. *Причини:* від дрібних побутових зіткнень, морально-побутової розбещеності членів сім'ї до серйозних ідеологічних розбіжностей, що прямо або побічно впливають на різні сторони життя сім'ї;
- **соціально-психологічні конфлікти** — порушення в сфері взаємостосунків як у відносинах між групами, так і між окремими людьми. *Причини:* психологічна несумісність, тобто неусвідомлене, нічим не вмотивоване неприйняття людини людиною, що викликає в однієї зі сторін або одночасно в кожній сторони неприємні емоційні стани; боротьба за лідерство, вплив, престиж, увагу, підтримку оточення.

? Уважно проаналізуйте причини виникнення соціальних конфліктів. Якими можуть бути наслідки конфліктів у соціально-трудових, соціально-побутових та сімейно-побутових сферах? Свої відповіді обґрунтуйте, наведіть приклади.

Зародження конфліктів

Дослідження причин зародження конфліктів дає змогу окреслити шляхи їх конструктивного вирішення.

Загальними причинами виникнення конфліктів можна назвати зіткнення різнонаправлених:

- інтересів (в основі яких лежить конкурентна боротьба за доступ до наявних матеріальних та духовних ресурсів і цінностей);
- ціннісних установок та цільових орієнтацій (які базуються на типі світогляду, життєвої стратегії, досвіду, стереотипах світосприйняття тощо);
- моделей діяльності (від поведінки індивіда до діяльності організацій та соціальних систем).

Конфлікт завжди є не миттєвим явищем, а процесом, що зароджується, розвивається та переходить в активну стадію, яка може набути як затяжного (у тому числі й прихованого), так і миттєвого характеру. Завершення неантагоністичних конфліктів відбувається на основі компромісів, антагоністичних — на основі знищення однієї зі сторін (у соціальних конфліктах це передбачає не обов'язково фізичне знищення, а й ліквідацію системних характеристик суб'єкта — позбавлення класу феодалів станових привілеїв).

Конфлікт у родині

Конфлікту в його реальній формі передують прихована стадія, тобто конфліктна ситуація.

Конфліктна ситуація породжується зіткненням протинаправлених інтересів (предмет конфлікту), що створює підґрунтя для реального протиборства між суб'єктами конфлікту. При цьому на даному етапі активна боротьба між ними відсутня.

Розвиток конфліктної ситуації відбувається в декілька етапів.

Перший етап — це виникнення об'єктивної конфліктної ситуації як основи майбутнього конфлікту (для всіх учасників стає очевидною наявність конфлікту, оскільки кожна зі сторін намагається перемогти іншу).

Другий етап — це усвідомлення суб'єктом об'єктивної конфліктної ситуації та своїх інтересів у ній.

Третій етап (досить часто відсутній у реальності) — це спроба розв'язати потенційно конфліктну ситуацію неконфліктними способами.

Четвертий етап — це визначення позиції обох сторін у запланованій взаємній боротьбі та проведення підготовчих практичних дій до неї (дії учасників майбутнього конфлікту стають практичними й набувають певної зовнішньої форми, наприклад, використання засобів масової інформації, застосування насильства, погроз тощо). Формально цей етап характеризує конфліктну ситуацію, але фактично конфлікт уже розпочався.

? Проаналізуйте конфліктну ситуацію та визначте типологію конфлікту.

Конфлікти і шляхи їх подолання

Згідно положень конфліктології, у сучасному світі, який надзвичайно динамічно змінюється, конфлікти є рушійною силою пристосування суспільних відносин до нових умов. Так, у XVII—XVIII ст. у Європі конфлікт між старими феодальними відносинами та новими буржуазними виробничими силами призвів до створення ліберальної моделі соціальних відносин, яка оптимально відповідала тогочасним потребам розвитку суспільства в умовах першої науково-технічної революції. Разом із тим завжди існує небезпека переростання конфлікту в стадію некерованого хаосу, у результаті чого суспільство може втратити навіть існуючий рівень організації суспільства, при чому різко знижується рівень добробуту основної маси його членів.

Конфлікти неминучі, вони завжди існують у суспільстві, тому потрібно знати, як запобігати їх негативним проявам і руйнівним наслідкам, як поводитися в конфліктних ситуаціях, як завершувати їх конструктивно.

Існують різні моделі виходу з конфлікту: **силова, компромісна та інтегративна**. Вони відображають діаметрально протилежні шляхи його розв'язання.

Силова модель призводить до таких можливих завершень конфлікту: «перемога — поразка» чи «поразка — поразка»; за компромісною та інтегративною моделями конфлікти розв'язуються за типом «перемога — перемога», «виграш-виграш» і частковий виграш обох сторін. Вибір шляхів виходу з конфлікту *залежить від багатьох чинників*: особистісні якості опонента, рівень шкоди, яку заподіяно супротивником (чи супротивнику), наявність ресурсів, соціальний статус (власний та опонента), можливі наслідки, тривалість конфлікту тощо.

✓ для допитливих

Існують також певні **стилі** розв'язання конфлікту.

Стиль конкуренції означає, що конфліктуючий суб'єкт (опонент) є досить активним і прагне рухатися до розв'язання конфлікту власним шляхом.

Стиль пристосування розглядається як вимушена або добровільна відмова від боротьби шляхом здавання своїх позицій. По суті це є стратегією поступок.

Стиль ухилення застосовується в ситуаціях, коли суб'єкт не впевнений у позитивному результаті розв'язання конфлікту для себе й тому не бажає марнувати на це зусилля. За змістом це стратегія уникнення вирішення проблем, тобто прагнення вийти з конфлікту з мінімальними втратами.

Стиль співробітництва полягає в тому, що дії опонентів спрямовані на конструктивне обговорення проблеми, на сприйняття протилежної сторони не як супротивника, а як співника в пошуках бажаного рішення.

Стиль компромісу полягає в бажанні та готовності опонентів завершити конфлікт завдяки рішенням, що ґрунтуються на взаємних поступках. Компроміс характеризується відмовою від частини своїх вимог, що висувалися раніше, готовністю визнати претензії іншої сторони частково обґрунтованими й навіть схильністю пробачити опонента.

Розв'язання конфлікту та вихід із нього — складний процес. Пропонуємо декілька засобів розв'язання конфлікту:

- усунення причин конфлікту, подолання образу «ворога», що склався в конфліктуючих сторін;

- управління конфліктом;

- прийняття оптимальних рішень у конфліктних ситуаціях.

Для того, щоб успішно розв'язати конфлікт, потрібно:

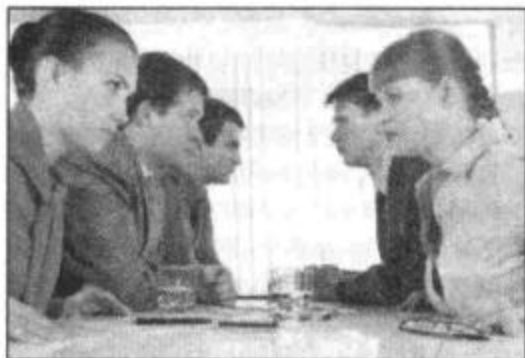
1. *Окреслити основну проблему.* Партнерам слід усвідомити спільне та відмінне в їхніх поглядах на проблему.

2. *Визначити причини конфлікту.* Для того, щоб конфлікт не повторювався, потрібно знайти його причини.

3. *Спробувати знайти можливі шляхи розв'язання конфлікту.*

4. *Визначити спільне рішення про вихід із конфлікту.*

5. *Реалізувати спільно спланований спосіб розв'язання конфлікту, оцінити ефективність зусиль, які доклали сторони для розв'язання конфлікту.*

Шукаємо взаєморозуміння

Конфлікти не виникають і не зникають раптово, без причини. Вирішуючи їх, важливо враховувати, на якому етапі розвитку конфлікту знаходяться стосунки між його учасниками. Суттєву роль у таких ситуаціях відіграє позиція обох сторін, тобто ставлення до конфліктної ситуації. Вирішувати конфлікти означає регулювати стосунки між людьми. Відсутність конструктивного спілкування заважає розв'язанню суперечки й стає причиною виникнення конфліктів.

Наведемо декілька прикладів засобів розв'язання конфліктів на міжособистісному та груповому рівнях:

1. *Примирення* — досягається в результаті переговорів між сторонами конфлікту. Часто це здійснюється за допомогою третьої сторони.

2. *Роз'єднання* — конфлікт розв'язують шляхом припинення взаємодії, розриву відносин між сторонами конфлікту.

3. *Арбітраж* — обидві сторони відмовляються розв'язувати конфлікт і готові погодитися з думкою арбітра, якому довіряють.

4. *Суд* — у ролі третьої сторони виступають представники влади.

5. *Соціальний тиск* — одна зі сторін конфлікту здійснює тиск на іншу, використовуючи для цього службові інстанції та організації, пресу, громадську думку та інші засоби суспільного впливу.

6. *Медіація* — дозволяє сторонам самим розв'язувати конфлікт за допомогою переговорів і посередництва медіатора.

7. *Насилля* — коли внаслідок переваги противника в силі слабша сторона підпорядковується та виконує вимоги сильнішої сторони.

Конструктивне вирішення (розв'язання) конфлікту можливе лише в процесі ефективного спілкування конфліктуючих сторін. Негативні емоційні стани — напруження, надмірне збудження — заважають людям контролювати себе, розуміти й чути один одного, посилюють емоційні переживання під час сварки, загострюють почуття скривдженості тощо.

Особистісне спілкування в конфліктній взаємодії найчастіше зводиться до дотримання правил і норм спілкування, а саме:

- концентрування уваги на позиції протилежної сторони конфлікту;
- уточнення суті інформації, її окремих складових і деталей;
- намагання в процесі сприйняття інформації не перебивати того, хто говорить, не давати порад, не критикувати, не оцінювати тощо;
- намагання бути почутим та зрозумілим для інших;
- підтримання атмосфери довіри, взаємної поваги, виявлення симпатії до іншої сторони;
- використання невербальних засобів комунікації (контакт очей, посмішка, кивки головою тощо).

✓ для допитливих

Дотримуючись поданих порад, можна попередити внутрішні конфлікти:

1. Сприймайте складні життєві ситуації як випробування на міцність.
2. Формуйте власні життєві цінності та дотримуйтеся їх.
3. Поступаючись у дрібницях, не перетворюйте це на систему.
4. Сподівайтесь на кращий розвиток подій, життєва ситуація завжди може поліпшитися.
5. Не будьте рабом своїх бажань. Для того, щоб бути щасливим, треба не намагатися задовольнити всі свої потреби, а зменшувати їх.
6. Навчайтеся керувати своїми емоціями.
7. Розвивайте волю.
8. Уточнюйте для себе сенс та цілі особистого життя.
9. Не накопичуйте нерозв'язані проблеми.
10. Не намагайтеся зробити все відразу.
11. Не панікуйте, якщо в чомусь не щастить.

? Прокоментуйте вислів відомого чеського педагога Я. Корчака: *«Треба розуміти один одного, поважати, пробачати й любити»*.

Поясніть своє твердження, використовуючи метод «Прес».

Типи сучасних міжнародних конфліктів

Міжнародний конфлікт є різновидом політичного конфлікту, сторонами якого вважаються політичні організації — суб'єкти міжнародного права (визнані держави та міжнародні політичні й військово-політичні організації).

Основу міжнародних конфліктів зумовлює конкурентна боротьба за доступ до обмежених ресурсів, суб'єктом якої традиційно вважаються держави та їх об'єднання (цю боротьбу досить наочно, хоча й спрощено, моделює ряд популярних стратегічних комп'ютерних ігор). Причинами міжнародних конфліктів можуть бути боротьба за природні ресурси, за контроль над ринками збуту, за владу над територіями; прагнення змінити уряд країни на лояльний до себе чи послабити державу-конкурента тощо; релігійні чи ідеологічні протиріччя між державами-суб'єктами конфлікту.

Хоча даний тип конфліктів прийнято іменувати міжнародними, їх реальними суб'єктами є не народи, а угруповання, що здійснюють владу над політичними організаціями, які формально діють від імені цих народів (держави, міжнародні організації тощо). При цьому в ряді випадків отримання пільгового чи монопольного доступу до

Афганські таліби

Результат бомбардування
Белграда авіацією НАТО

ресурсів для цих угруповань надається можливість підвищення добробуту народам країн-переможниць (Британська колоніальна імперія, США). Рівень здатності суб'єкта до вирішення міжнародного конфлікту на свою користь визначається наявністю в нього відповідних ресурсів та ефективності їх використання.

Кожен міжнародний конфлікт у світовій історії мав власні характерні риси, певні особливості як щодо причини його виникнення, засобів, складу конфліктуючих сторін, так і за специфікою перебігу подій. Власне тому будь-яка типологізація міжнародних конфліктів дуже складна.

Міжнародні конфлікти можуть мати різні рівні: *глобальний, регіональний, локальний*.

Залежно від ступеня напруженості та рівня активності сторін розрізняють такі типи міжнародних конфліктів як:

- дипломатичний конфлікт;
- збройний конфлікт;
- військовий конфлікт;
- війна тощо.

? Проаналізуйте кожний тип міжнародних конфліктів. Наведіть приклади міжнародних конфліктів.

Чи можна управляти сучасними міжнародними конфліктами?

Американські війська в Іраку

Як правило, спалах міжнародних конфліктів призводить до масштабних людських жертв та виснаження ресурсів. Тому проблема запобігання таким ситуаціям, які можуть перерости у війни, вважається першочерговим завданням міжнародного співтовариства. Вирішенню цих проблем має сприяти міжнародне право, основними принципами якого є принципи добросусідських відносин, утримання від використання сили, недопущення

ускладнення та загострення суперечок. Після Другої Світової війни для запобігання міжнародним конфліктам була заснована Організація Об'єднаних Націй. Згідно зі статтею 33 Статуту ООН, до основних загальновизнаних засобів врегулювання міжнародних конфліктів належать: переговори, обстеження (моніторинг), посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів чи мирні засоби за власним вибором.

Важливе місце в міжнародній політиці займають процеси *мирного врегулювання і вирішення конфліктів*. Однак сьогодні метод управління міжнародними конфліктами полягає не стільки в запобіганні кризовим явищам у міжнародній сфері, скільки в контролі з боку найбільш сильних держав над процесами, які призводять до використання або поширення насильства на міжнародній арені.

- ? Наведіть приклади «гарячих точок», які існують сьогодні на планеті. Які геополітичні процеси вони викликали (зміни кордонів, міграції населення тощо)? Які засоби врегулювання цих конфліктів Ви знаєте? Чи завжди вони були ефективними? Запропонуйте власну стратегію розв'язання сучасних міжнародних конфліктів.

Лікар-мироворець у Африці

Солідарність та конкурентність — необхідні умови соціального прогресу

20 грудня 2006 р. Генеральна Асамблея ООН у резолюції, присвяченій проведенню першого Десятиріччя ООН з боротьби за ліквідацію злиднів, проголосила **Міжнародний день солідарності**. Резолюція ООН посиляється на Декларацію тисячоліття, у якій зазначено, що в XXI ст. солідарність буде однією з фундаментальних цінностей людства.

Солідарність — це єдність переконань і дій, взаємодопомога та підтримка членів соціальної групи, заснована на спільності інтересів та необхідності досягнення спільних групових цілей, взаємна відповідальність.

Солідарність є природним проявом людяності. Вона передбачає готовність людей підтримати один одного, захистити права інших, власні права, боротися з несправедливістю й порушеннями свободи, об'єднувати тих, хто усвідомлює спільність своїх інтересів. Але в той же час солідарність не може бути примусовою, не може забезпечуватися засобами державної влади. Солідарного суспільства можна досягти лише шляхом розширення суспільного діалогу і соціального партнерства.

Міжнародна солідарність — це підтримка права націй на вільний розвиток, на захист від втручання в їхнє життя, на реалізацію права на незалежність та самовизначення. Вона передбачає мирне співіснування націй, їх взаємодопомогу й взаємовигідне, рівноправне співробітництво.

✓ Для допитливих

Термін «**солідарність**», який уперше було вжито у французькій мові і який, розвинувшись, увійшов до всіх європейських мов, загальноприйнятий і зрозумілий. Він походить від латинського «solidum» — неподільна, туга маса без порожнин, отворів і тріщин; міцна, тверда, непорушна, реальна, цілісна. Безліч рухів та організацій у цілому світі брали це поняття за стрижневий принцип своєї місії.

Поміркуймо разом

Яке із визначень найбільше відповідає Вашому сприйняттю поняття «солідарність»? Сформулюйте Ваше розуміння поняття «солідарність». Відповідь обґрунтуйте.

«...функція солідарності полягає в тому, що вона виступає як сила, здатна розбудовувати суспільство. Її завдання — узгоджувати інтереси членів суспільства, які суперечать один одному, і гуртувати суспільство для досягнення спільних цілей. У свою чергу, спільними цілями для суспільства є ті, що гарантують його існування та гармонійний розвиток, чого можна досягти лише шляхом солідарної взаємодії, що ґрунтується на ідеї справедливості». (Французький соціальний філософ Шарль Жид (1847—1932 рр.)).

«Розуміння й усвідомлення приналежності індивідів до спільної групи веде їх до формування духовного союзу. Солідарна дія багатьох членів суспільства призводить до серйозних результатів, що мають надзвичайно велике значення в соціальному житті. Вони пробуджують гордість наступних поколінь за своїх предків, що зміцнює солідарність народу як історичного феномену. Завдяки солідарності були створені великі культурні цінності. Із цього принципу походить також мораль та етика». (Німецький соціолог Фердинанд Тьоніс (1855—1936 рр.)).

Німецький соціолог Леольд фон Візе (1876—1969 рр.) вбачав зерно прогресу в солідарності: «Суспільним ідеалом є перетворення окремих людей на сильні індивідуальності і, водночас, впровадження дієвої солідарності між ними».

? Чому, на Вашу думку, солідарність вважається однією з необхідних умов соціального прогресу?

Прокоментуйте поняття «соціальна солідарність», «расова солідарність», «журналістська солідарність», «учнівська солідарність».

Невід'ємною складовою нашого життя, соціальних перетворень, принципом розвитку суспільства, що забезпечує його саморегуляцію, певним видом самореалізації та активності людини для досягнення кращих результатів у її діяльності порівняно з іншими є **конкуренція**. Саме вона створює необхідні умови для соціального прогресу. Завдяки конкуренції з'являється можливість більш раціонально використовувати інтелектуальний потенціал суспільства, інноваційні технології тощо. У той же час вона є елементом механізму державного регулювання суспільних відносин. На її розвиток впливає існуючий світовий порядок, глобалізація, релігія, ідеологія, політика, рівень розвитку громадянського суспільства і правової держави, діяльність політичних лідерів і владних структур, менталітет нації, світоглядні орієнтації людей та спрямованість їх соціальної активності.

Основними видами конкуренції вважаються *співробітництво, змагання, партнерство, суперництво, конфлікт, конфронтація, війна* тощо.

? Чи можна регулювати конкуренцію в суспільстві? Які існують методи регулювання конкуренції в Україні?

Науковцями, які вивчали проблему конкуренції в Україні, встановлено, що головними перешкодами для формування конкурентного середовища в сучасній Україні є:

- розбіжності в особистісних і загальнодержавних інтересах у підприємницькій та суспільній діяльності;
- невідповідність нормативного регулювання конкурентних відносин потребам інноваційного розвитку українського суспільства.

Для оптимізації конкуренції в українському суспільстві необхідно, перш за все, створити конкурентне середовище й розвивати культуру конкуренції, постійно займатися соціально-економічною освітою населення для того, щоб кожний громадянин у суспільстві усвідомлював рівень як власної конкурентоспроможності в соціумі, так і вироблених ним продукції та послуг як суспільної цінності.

Поміркуймо разом

Чи сприяє конкуренція соціальному прогресу?

Бажано, щоб при поясненні своїх тверджень Ви використовували метод «Прес».

?

Чи вважаєте Ви себе конкурентоспроможною людиною? У чому це виявляється?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Дайте визначення понять «конфлікт» і «конфліктна ситуація».
2. Порівняйте різні типи конфліктів.
3. Змодельуйте конфліктну ситуацію в родині та запропонуйте шляхи її вирішення.
4. Наведіть приклади соціальних та міжнародних конфліктів, що існують у сучасному світі.
5. Доведіть, що солідарність та конкурентність є необхідними умовами соціального прогресу.
6. Продовжіть відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...»

Робота в групах

Прокоментуйте ситуацію.

Дівчина запитала маму:

— Мамо, як мені поводитися, щоб не втратити своїх нових друзів?

Мати подумала хвилину, потім взяла банку з крупою й набрала дві пригорщі. Підняла обидві руки і затиснула міцно одну долоню: крупа почала сипатися крізь пальці, і чим сильніше вона стискала пальці, тим швидше сипалася крупа. Друга долоня була відкритою — вся крупа на ній залишилася. Дівчина дивилася здивовано, а потім вигукнула:

— Розумію!

Творче завдання

Об'єднайтеся в групи та складіть разом із Вашими друзями список правил під назвою «Як уникнути конфліктів». Виголосіть його перед класом. На основі запропонованих варіантів «Правил» виробіть загальні.

Чи змогли Ви уникнути конфліктів, коли працювали разом? Чому та як? Чи допоміг Вам у цьому матеріал підручника?

Тема V

Соціум (суспільство людей)

Гідність держави залежить, в кінцевому рахунку,
від гідності особистостей, які її утворюють.
Д. Мілль, англійський мислитель та економіст

Поміркуймо разом

Що таке суспільство? Яка його сутність?

Чи можна охарактеризувати суспільство тільки як сукупність людей?

Суспільство — це сукупність відносин між індивідами, між особою і соціальною спільністю, між соціальними спільнотами?

Чи може людина себе реалізувати поза суспільством?

На ці та багато інших запитань шукали відповіді філософи, вчені, які займалися вивченням розвитку людського суспільства в різні часи, у різних країнах. Спробуємо й ми знайти відповіді на ці запитання.

Поняття соціуму. Суспільство як система

Ще Арістотель, намагаючись на основі доступних йому тогочасних знань вивчити основи людського буття, відзначив, що «людина є суспільною твариною». Дійсно, люди, на відміну від багатьох інших живих істот, які ведуть індивідуальне існування, живуть у суспільстві (лат. *socium*). Суспільство, або соціум дає можливість окремим індивідам об'єднати зусилля в боротьбі з несприятливими зовнішніми умовами (природними явищами, ворожим оточенням тощо) та діяльності із видобутку ресурсів (їжі, матеріальних та духовних цінностей), необхідних для підтримки власної життєдіяльності. У суспільстві людина відчувається більш захищеною, її можливості різко зростають. Лише завдяки суспільній організації можлива колективна праця, без якої немислимі ні будівництво міст, ні торгівля, ні створення системи знань, ні науково-технічний прогрес.

Однак платою за це є колективне співжиття окремої людини в оточенні інших індивідів, яке потребує вироблення визначених правил поведінки членів суспільства. Спільна діяльність із видобутку ресурсів тягне за собою проблему їх розподілу, обмеження індивідуальних прагнень окремих членів

Суспільство — це організована сукупність людей

суспільства. Індивідуальна свобода окремих членів суспільства обмежується заради виживання суспільства в цілому. Тому в суспільному житті одночасно діють дві основні тенденції:

- **колективізм** як вираження потреб взаємодопомоги та взаємопідтримки. При цьому окремі члени суспільства заради збереження його цілісності погоджуються на визначене обмеження індивідуальних прав і свобод;

- **індивідуалізм** як вираження особистісних вимог окремих членів суспільства до покращення власного життя, збільшення обсягу власних прав і свобод відносно інших членів суспільства.

Крім того, потреби управління суспільними справами диктують необхідність застосування влади над більшістю населення. Тому суспільство завжди є відносно закритою системою зі стійкими відносинами панування та підкорення.

Таким чином, **суспільство (соціум)** як основна категорія філософії та соціології — це організована сукупність людей, що знаходяться на певному рівні історичного розвитку, об'єднаних характерними для них родинними, груповими, класовими та національними відносинами. У ньому є свої *суб'єкти соціального спілкування* — особа, родина, клас, група, нація, держава та інші.

Суспільству притаманна **низка ознак**:

- **спільна територія**, яка становить основу соціального простору, в якому члени суспільства проживають, взаємодіють, формують і розвивають між собою взаємозв'язки;

- **загальноприйнята система норм і цінностей, культура**, що є основою зв'язків між людьми. Завдяки цьому суспільство має велику інтегруючу силу. Воно включає в соціальні відносини кожен людину, кожне покоління людей, підпорядковуючи їх поведінку чинним нормам, залучаючи до загальної системи зв'язків;

- **здатність підтримувати й постійно відновлювати високу інтенсивність внутрішніх взаємозв'язків, забезпечувати стійкість соціальних утворень;**

- **автономність, саморегуляція, саморозвиток**, що забезпечуються на підставі цих норм, принципів, традицій і форм організації, які виникають у самому суспільстві.

Стійка інтегрована сукупність соціальних інституцій та соціальних відносин становить соціальну систему суспільства. *Соціальна система* може бути представлена в трьох аспектах:

- **перший аспект** — як безліч індивідів, в основі взаємодії яких лежать ті чи інші загальні обставини (місто, село, трудовий колектив тощо);

- **другий** — як ієрархія соціальних позицій (статусів), що мають особистості, включені в діяльність даної системи, і соціальних функцій (ролей), що вони виконують на основі даних соціальних позицій;

- **третій** — як сукупність норм і цінностей, що визначають характер і зміст поведінки елементів даної системи.

Перший аспект пов'язаний із поняттям *соціальної спільності*, другий — із поняттям *соціальної організації* й третій — із поняттям *культури*. Соціальна система, таким чином, виступає як органічна єдність трьох сторін — соціальної спільності, соціальної організації та культури.

Таким чином, суспільство — це *соціальна система*, що заснована на співпраці людей і взаємопов'язаності її членів (сукупність форм практичної діяльності людей). Система соціальних зв'язків і відносин, що склалися між людьми в процесі історичного розвитку їх спільної життєдіяльності, спрямована на відтворення умов для існування та задоволення життєвих потреб суспільства. Його цілісність тримається завдяки дії звичаїв, традицій, законів тощо. Суспільство як соціальна система не є незмінним, воно еволюціонує відповідно до конкретно-історичних умов свого буття на основі власного історичного та культурного досвіду.

Суспільні відносини

? Що лежить в основі суспільних відносин? Чи є вони незмінними?

У процесі життєдіяльності люди вступають у певні стосунки між собою, тобто **суспільні відносини**, які у свою чергу виражають сутність суспільства. Такі відносини виникають природно, об'єктивно, незалежно від волі та свідомості окремого індивіда.

Існує декілька сотень визначень суспільних відносин, однак спільним серед них є те, що будь-яке суспільство будує свої відносини на основі розподілу серед своїх членів доступних йому матеріальних ресурсів і духовних цінностей. Порядок отримання та розподілу цих ресурсів і цінностей формує відповідну організацію суспільства та визначає особливості соціальної диференціації. Положення людей і соціальних груп у суспільстві називається **соціальним статусом** (від лат. status — положення). Система соціальних статусів створює соціальну ієрархію даного суспільства.

Суспільні відносини — це економічні, політичні, ідеологічні та інші види відносин, котрі виникають у суспільстві в процесі його життєдіяльності.

Основою суспільних відносин є:

- спосіб організації отримання необхідних для існування суспільства матеріальних і духовних благ (так званий спосіб суспільного присвоєння чи виробництва);
- місце, яке займають у даному способі присвоєння окремі соціальні групи (так звані виробничі відносини);
- порядок доступу окремих членів суспільства та соціальних груп у цілому до матеріальних і духовних благ, які знаходяться в розпорядженні даного суспільства (що становить основу соціальної ієрархії);
- розподіл серед окремих членів суспільства чи серед соціальних груп ресурсів здійснення влади — матеріальних, духовних, силових, інформаційних.

Звичайно, концентрація власності в руках однієї з частин суспільства означає на практиці і концентрацію ресурсів здійснення влади («владних ресурсів») над іншою його частиною.

Залежно від способу суспільного присвоєння, рівня розвитку виробничих відносин на кожному конкретно-історичному етапі розвитку даного суспільства складаються конкретні суспільні відносини. Так, у соціально однорідному суспільстві не існує концентрації влади в руках якоїсь частини

суспільства, відносини між його членами регулюються без участі спеціального апарату управління й примусу. У суспільствах з нерівномірним доступом до ресурсів соціальні відносини регулюються за допомогою системного використання влади.

У сучасній соціології загальновизнано, що сама потреба у постійному здійсненні політичної влади над суспільством виникає лише тоді, коли останнє постає перед проблемою конкуренції в процесі розподілу ресурсів і цінностей між своїми членами. При цьому першочергове значення має порядок доступу окремих членів суспільства та соціальних груп в цілому до матеріальних і духовних благ, які знаходяться у розпорядженні даного суспільства. Для того, щоб певна частина суспільства отримала пільговий доступ до ресурсів (наприклад, середньовічний клас феодалів мав монополієне право на володіння землею — основним на той час засобом виробництва), вона повинна зосередити в своїх руках достатню кількість ресурсів здійснення влади («владних ресурсів»), завдяки яким вона може стримувати прагнення більшості суспільства до отримання благ і цінностей. Ця влада здійснюється за допомогою особливої політичної організації даного суспільства — держави.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

У процесі існування суспільства в ньому розвиваються певні форми й принципи організації, за допомогою яких суспільство підтримує свою єдність та життєздатність. В основі цих принципів лежить спосіб розподілу матеріальних ресурсів і духовних цінностей між різними соціальними групами, який здійснюється за допомогою владних відносин. Соціальна влада є особливим типом суспільних відносин. Без її допомоги існування суспільства як цілісної стійкої системи було б неможливим. Однак треба розрізняти два види соціальної влади:

- самоврядування, при якому самі члени суспільства спільно приймають владні рішення та здійснюють їх реалізацію;
- політична влада — влада над суспільством, яку здійснює привілейована меншість.

Суб'єкти суспільних відносин:

- *соціально-групові* (соціально-економічні класи, соціальні прошарки, групи, стани);
- *соціально-демографічні* (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери тощо);
- *соціально-етнічні* (нації, народності, національні та етнографічні групи);
- *соціально-професійні* (трудові колективи, професійні об'єднання);
- *міжособистісні* тощо.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Залежно від **суб'єктів діяльності** розрізняють такі види суспільних відносин: індивідуальну та колективну діяльність, гендерний рух, класову боротьбу, молодіжний рух тощо.

Залежно від **об'єктів діяльності** суспільні відносини поділяють на економічні, правові, політичні, культурні, професійні, релігійні тощо. Наприклад, *правові* відносини визначаються правовими нормами; *економічні* — засобами виробництва; *політичні* — структурою влади; *духовні* — рівнем розвитку суспільства, свідомості; *професійні* — діяльністю людини.

Таким чином, суспільство можна охарактеризувати як багатовимірну систему відносин між людьми та соціальними спільнотами різних типів. Це означає, що будь-який суб'єкт суспільних відносин одночасно може мати цілий ряд характеристик, які відносяться до різних соціальних вимірів.

Як основний чинник утворення соціальної системи суспільні відносини характеризуються багатоманітністю й розрізняються за тими цілями та ціннісними орієнтаціями, якими керуються у своїх взаєминах соціальні суб'єкти (влада, матеріальний добробут, власність, статус, знання тощо). Суспільні відносини органічно пов'язані з формами та засобами соціальної діяльності людей, соціальними інтересами й потребами (справедливість чи несправедливість, рівність чи нерівність, однорідність чи неоднорідність, активність чи пасивність тощо).

Міні-диспут

Порівняйте будь-які спільноти, які б різнилися між собою способом життя, інтересами тощо. Від чого залежить характер суспільних відносин індивідів усередині спільноти та між різними спільнотами?

Соціальна структура населення

У процесі життєдіяльності суспільства у його складі формуються групи людей, які відрізняються одна від одної низкою спільних групових характеристик (таких як вік, стать, етнічність, рівень доходів, володіння власністю тощо). Ці групи іменуються соціальними. Соціальні групи функціонують у будь-якому сучасному суспільстві. Вони взаємопов'язані одна з одною. Між ними існують економічні, соціальні, політичні та духовні відносини.

Соціальні групи — це відносно сталі спільноти людей, що склалися історично та відрізняються роллю й місцем у системі соціальних зв'язків суспільства. Соціальні групи виникають на базі об'єднання людей за певною об'єктивною ознакою.

Найважливішою умовою виникнення соціальних груп є *солідарність*, тобто відчуття спільності інтересів, положення та світосприйняття членів даної групи. Люди об'єднуються в групи саме тому, що групова солідарність сприяє виживанню окремого індивіда.

В рамках соціологічного аналізу прийнято виділяти соціальні групи відповідно до ряду критеріїв.

Відповідно до «зовнішньої» та «внутрішньої» ідентифікації виділяють:

- «номінальні групи», тобто умовну сукупність людей, яку дослідник виділяє відповідно до цілей свого дослідження на основі найбільш суттєвих для цих цілей ознак. Індивіди, занесені до таких груп, можуть навіть не знати про існування такого типу класифікації суспільства і про свою приналежність до даної групи;

- «реальні групи», члени яких свідомо відносять себе саме до даної групи і усвідомлюють її положення в суспільних відносинах.

Залежно від ступеня солідарності розрізняють:

- *первинні групи* — невеликі за чисельністю неформальні групи, в яких

зв'язок підтримується безпосередніми особистими контактами. Первинні групи (наприклад, сім'я, родичі, друзі, найближчі сусіди) виконують роль першої сполучної ланки між суспільством і особистістю. Таким групам властива висока ступінь солідарності, глибоко розвинене почуття «ми»;

• *вторинні групи*, організовані для реалізації певних цілей. У таких групах майже відсутні міжособистісні емоційні стосунки. Основне значення в цих групах (шкільний колектив, футбольна команда, робоча група тощо) надається не особистісним якостям членів групи, а їх умінню виконувати певні функції.

У залежності від чисельності виділяють:

• *великі соціальні групи* — сукупність людей, що існують у масштабах суспільства (класи, соціальні верстви, професійні групи, етнічні спільності, вікові групи тощо). Приналежність індивідів до великої групи визначається на основі об'єктивних ознак. Особи, пов'язані з великою групою, можуть не мати безпосереднього контакту з іншими членами групи і навіть не усвідомлювати свою приналежність до неї;

• *малі соціальні групи* — сукупність людей, що безпосередньо взаємодіють один з одним на регулярній основі (сім'я, трудовий колектив, сусідські спільності тощо).

Крім того, розрізняють соціальні групи, сформовані на базі:

- суспільного поділу праці (соціально-економічні класи, професійні групи, такі як лікарі, вчителі, представники розумової та фізичної праці тощо);
- території та умов проживання (міське та сільське населення);
- вікового поділу (молодь, пенсіонери та ін.);
- гендерних характеристик (чоловіки, жінки);
- етнічних характеристик (представників етнічних та етнонаціональних груп, народів, націй);
- конфесійної приналежності (християни, мусульмани, іудеї тощо).

При аналізі соціальної структури суспільства нерідко основна увага приділяється соціально-економічним класам. Класи — це великі групи людей, що характеризуються їх місцем у системі громадського виробництва та розподілу, їх відношенням до засобів виробництва, володінням власністю та роллю в суспільній організації праці. Соціально-економічні класи, соціальні групи

Механізатори

Сталевари

та страти (від лат. *strata* — прошарок, верства) вважаються основними елементами соціальної структури суспільства.

Соціальна структура суспільства — це сукупність усіх соціальних спільностей, які взаємодіють між собою. Вона відображає об'єктивно зумовлену диференціацію суспільства, його поділ на великі та малі соціальні *спільності людей*, які розрізняються за такими основними критеріями: влада, власність на основні засоби виробництва; місце і роль у системі соціальних, суспільних відносин, рівень освіти та культури.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Соціальна диференціація — це природна й соціальна нерівність між людьми, яка проявляється в їх соціальному житті й має ієрархічний характер: вона підтримується та регулюється різними інституціональними механізмами, постійно відтворюється й модифікується, що є умовою впорядкованого існування будь-якого суспільства та джерелом його розвитку. Прийнято розрізняти *економічну, політичну й професійну* диференціацію. Економічна диференціація виражається в розходженні доходів, рівня життя, в існуванні багатих, бідних і середніх верств населення. Розподіл суспільства на тих, хто керує і керованих, політичних лідерів і масу є проявом політичної диференціації. До професійної диференціації можна віднести виділення в суспільстві різних груп за родом їх діяльності, заняттям. При цьому деякі професії вважаються більш престижними порівнянно з іншими.

Показник становища соціального класу, групи чи страти та їх представників у системі соціальних відносин визначається поняттям **«соціальний статус»**. Він конкретизується в таких різновидах: соціально-економічному, соціально-правовому тощо, які визначають місце групи та її членів у відповідній сфері життєдіяльності суспільства. Основою соціального статусу виступає суспільне становище людей, із яким пов'язані певні права й обов'язки, які не залежать від індивідуальних особистісних якостей. Значущість тієї чи іншої соціальної групи та належність до неї виражаються в поняттях **«престиж»** і **«авторитет»**. Система соціальних статусів формує порядок відносин панування та підкорення між різними частинами суспільства. Ці відносини визначають соціальну ієрархію. Ця ієрархія відображає порядок доступу до ресурсів (більш привілейовані суспільні групи отримують пільговий доступ до ресурсів). Наприклад, у індуїстському кастовому суспільстві доступ до влади мали представники лише тих каст, які відносилися до двох верхніх варн — брахманів та кшатріїв. У феодальному суспільстві середньовічної Європи право на велику земельну власність мали лише феодали.

Соціальний статус особистості — це її місце в соціальній системі, пов'язане з належністю до певної соціальної групи чи спільноти; сукупність її соціальних ролей і якостей їх виконання. Соціальний статус означає положення особи, яка займає його в суспільстві відповідно до віку, статі, походження, професії, сімейного стану. Розрізняють **вроджені** (соціальне походження, національність) і **досягнуті** (освіта, кваліфікація тощо) **соціальні статуси** особи. Таким чином, кожна людина в суспільстві (соціумі) має багато статусів у зв'язку з тим, що вона входить до багатьох груп та організацій, партій тощо.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Соціальний статус — досить чітко визначене положення індивіда в соціальній ієрархії групи або у взаємостосунках із іншими групами.

Політичний соціальний статус — місце людини в політичній партії, суспільній організації, доступ до влади.

Економічний соціальний статус — кількість майна в людини, розмір її доходу, доступ до матеріальних ресурсів.

Професійний соціальний статус — посада людини на підприємстві, престижність обраної роботи, професіоналізм, доступ до керівних ланок підприємства.

Сукупність усіх статусів, які має людина, і тих, що надає їй група чи суспільство незалежно від її здібностей і зусиль (стать, раса, національність тощо), і тих, які особистість досягає завдяки власним здібностям і зусиллям (дружина, професор, банкір, студент тощо), називається *статусним набором*. Серед усієї сукупності статусів людини є головний, котрий визначає стиль і спосіб життя, соціальне оточення, модель її поведінки.

? Проаналізуйте поняття «соціальний статус». Який соціальний статус мають люди, що Вас оточують? Який Ваш соціальний статус?

Соціальна стратифікація

Частина суспільних відносин, яка пов'язана з ієрархічно організованою взаємодією людей, охоплюється поняттям «*стратифікація*».

Соціальна стратифікація (від лат. *strata* — верства, *facio* — роблю) — це система ознак і критеріїв соціальної диференціації суспільства.

У соціологічній літературі довгий час співіснують дві традиції. За однією з них (так званий *класовий підхід*) основою суспільної диференціації вважається володіння власністю, за допомогою якої можливе присвоєння власником результатів чужої праці (феодал як власник землі експлуатує селянина, власник засобів виробництва експлуатує найманого робітника).

Друга традиція (так званий *стратифікаційний підхід*) оперує поняттям страта, яке не враховує відносин власності (диференціація при цьому може визначатися за віком, статтю, рівнем освіти чи прибутку тощо). При цьому за рівнем престижу, влади, освіченості суспільство поділяється на *вищі, середні та нижчі* соціальні верстви, класи і страти.

Обидві традиції не є абсолютними: у рамках класового підходу виділяються соціальні групи, які є аналогом страт; стратифікаційний підхід намагається вичленити в рамках соціальної структури класи як більш узагальнюючий тип стратифікації.

При будь-якому підході центральним поняттям соціальної стратифікації є нерівність. Соціальна стратифікація засвідчує не просто різне становище індивідів, родин, груп в суспільстві, а саме їх *нерівне становище* і означає як сам процес, що безперервно триває, так і його результат, тобто соціальна стратифікація — портрет конкретного суспільства.

✓ для допитливих

У соціології існує декілька підходів щодо пояснення причин соціальної нерівності, а отже, і соціальної стратифікації.

Так, в основі функціоналістських теорій (Т. Парсонс, Т. Девіс, І. Мур) лежить ідея про те, що деякі види діяльності суспільство вважає більш важливими порівняно з іншими. Тому люди, які виконують ці соціальні функції, повинні бути більш кваліфікованими, отримувати значно вищу платню. Згідно з **марксистською школою** соціології, в основі нерівності розподілу суспільства на класи є відносини власності та характер, ступінь і формула володіння нею. **М. Вебер** доповнює економічний критерій такими як соціальний престиж (успадкований чи набутий статус) і приналежність до певних політичних кіл чи партій. У сучасній науці концепція «класу» є відкритою для декількох інтерпретацій — як статусна група, як професійна група, як група за доходом і група влади, тобто поняття класу охоплює неоднорідні соціальні об'єкти. Різним є й зміст, який вкладається різними авторами в термін «соціальна верства». Більшість соціологів позначають цим терміном соціальну диференціацію в межах ієрархічно організованого суспільства.

Історичні типи стратифікованих суспільств

Основою соціальних відносин є відносини суспільного розподілу, які визначають порядок доступу до ресурсів і цінностей для кожного члена суспільства відповідно до його положення в системі соціальної ієрархії. Звідси випливає, що соціальну ідентичність особистості, зумовлену її роллю та положенням у системі соціальних відносин, у результаті детермінують відносини суспільного розподілу. Саме ці відносини формують системний характер соціальної взаємодії, який є необхідною умовою виникнення соціальних спільнот.

У суспільстві, побудованому за родовим принципом, усі основні сфери суспільного життя — господарська діяльність, система владних відносин, духовна культура — формуються на основі відносин кровної спорідненості. Тому воно має однорідну структуру соціальних відносин, при якій територіальна організація соціуму співпадає не лише з родинно-родовою організацією, але й з організацією владних відносин, господарської діяльності, культу, військовою організацією тощо. Фактично велика родина, рід та плем'я мають характер соціальної організації.

✓ для допитливих

Розподіл ресурсів у такому суспільстві здійснюється на основі відносин кровної спорідненості (реальних чи уявних, коли суспільство сприймає аксіому спільності свого походження як данину традиції родових відносин), тому соціальний ранг особистості в одній зі сфер суспільного життя фактично співпадає з її рангом в інших сферах. Так, старший у роду є не лише главою кровноспорідненого соціуму, але й вищим суддею, організатором господарської діяльності, патріархом релігійної громади. Навіть у постродоплемінному соціумі, де реальна система розподілу вже заснована на інших принципах, суспільна традиція ще довгий історичний період трактує систему політичної влади як своєрідне продовження родинної ієрархії з відповідною базою легітимації відносин панування-підкорення та суспільного розподілу. Це зумовлює існування жорстких соціальних перегородок як умови стабільного розподілу ресурсів та влади між «старшими» і «молодшими» членами «родини-соціуму-держави».

Реліктом такого формату суспільної організації у вітчизняній історії є, наприклад, принцип «місництва» при формуванні військової ієрархії у Стародавній Русі та Великому князівстві Литовському (втім, той же принцип ми знаходимо і в Стародавній Персії, і в середньовічних державах як Європи, так і ісламського світу).

Саме «родинно-родовий» принцип розподілу ресурсів формує в традиційному суспільстві його вищу цінність — збереження закритого суспільства як «великої родини» з відповідними засадами побудови всіх каналів соціальної комунікації. При цьому соціальна ідентичність, заснована на уявленні про спільність походження, виступає як засіб визначення приналежності не лише до даного «суспільства-родини», але й до існуючої в ньому системи суспільного розподілу. Тому така ідентичність є основним маркером у формуванні системи соціальної ідентифікації особистості.

Із відмиранням племінної соціальної організації колективна племінна власність заміщається приватною (родинною, а потім й індивідуальною). Система суспільного розподілу, заснована на приналежності до кровноспорідненої спільності, втрачає свою актуальність. Відповідно в основі суспільної свідомості лежать засади соціальної ідентифікації, засновані на уявленні про спільність походження (**генетичний принцип**), які заміщуються станово-корпоративною ідентифікацією (**функціональний принцип**). Політичне представництво переходить від верхівки спільноти кровних родичів до верхівки спільноти, заснованої на корпоративних інтересах. Наприклад, реорганізація філ із родових на територіальні в Стародавніх Афінах, куріальний принцип представництва за принципом приналежності до станів у Стародавньому Римі, станово-корпоративне представництво у Середньовічній Європі тощо.

Сучасне постіндустріальне суспільство є складним утворенням, у якому розподіл ресурсів реалізується не на основі ієрархії «старшинства», а через різноманітні канали суспільних відносин. У результаті в суспільстві виникає цілий ряд структур ієрархічного характеру, кожна з яких визначається відповідною сферою соціальних відносин (при тому, що всі вони включені в загальну ієрархічно-розподільчу структуру суспільства). Включення особистості в ряд сфер суспільного життя зумовлює її суб'єктивну ідентифікацію з кожною із таких структур. Відповідно в свідомості особистості замість єдиної соціальної ідентичності виникає цілий ряд ідентичностей, які формують власну ієрархічну систему. В цій ієрархії ідентичностей кожен з ідентифікаційних маркерів актуалізується в залежності від суб'єктивного сприйняття особистістю ступеня цінності для неї даної соціальної сфери, враховуючи значення останньої в системі суспільного розподілу. Оскільки основою системи цінностей сучасного соціуму є нарісання капіталу, саме включеність у відносини власності є основою реальної соціальної ідентифікації.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

- У сучасній соціології виділяються *суспільства*, де соціальні переміщення з нижчих страт до вищих або повністю заборонені, або формально обмежені, та *суспільства*, де такі переміщення ніяк офіційно не обмежені. Перший тип суспільств іменується закритими, другий — відкритими.

Отже, на основі вказаної системи соціальної ідентифікації в різні періоди існування людства можна виділити наступні типи соціальної стратифікації:

1. Стратифікація на основі родинно-племінних зв'язків, де родинна ієрархія співпадає з ієрархією доступу до ресурсів.

2. Жорстка стратифікація на основі походження, яка має два варіанти: більш жорсткий — кастова (перехід із касты до касты неможливий) та станово-корпоративна (перехід з одного стану до іншого можливий за виключних обставин);

3. Стратифікація на основі особистого доступу до ресурсів — класова. Перехід з одного класу до іншого формально не регламентований, і визначається лише становищем особистості у відносинах власності.

Касты (від португ. *casta* — чистий) — це закрита соціальна група, належність до якої диктується виключно народженням. Кастові системи жорстко ієрархізовані, між ними існують непрохідні кордони, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність. Класичним прикладом кастового суспільства вважається індійське традиційне суспільство, що проіснувало аж до середини ХХ ст.

Станы — закриті соціальні групи, належність до яких пов'язана із набором визначених прав (привілеїв) та обов'язків (тягла). Належність до стану може як передаватися у спадок, так і бути результатом особистого надбання. У європейському феодальному суспільстві до найвищого стану належали феодали, до середнього — духовництво, до так званого третього стану — вільні селяни та міщани. Нижчим станом було феодально залежне селянство. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

Класы — це великі соціальні групи, приналежність до яких зумовлюється місцем особистості в системі розподілу ресурсів, власністю на засоби виробництва, роллю у суспільній організації праці та рівнем доходів. Такий тип стратифікації може бути застосований вже до розвинених аграрних суспільств (у тому числі рабовласницьких та феодальних). Однак чистий, нічим не обмежений поділ на класи характерний перш за все для суспільств індустріального та постіндустріального типу — сучасних капіталістичних суспільств. У таких суспільствах соціальна мобільність не обмежена нічим, крім цих характеристик. Тому відкритим суспільством можна вважати лише суспільство, що побудоване на класовій, а не кастовій чи становій основі.

Стратифікація сучасного українського суспільства

Проголошені в Україні принципи соціального розвитку, зокрема прагнення побудувати демократичну державу із соціально орієнтованою ринковою економікою, передбачають формування й відповідної соціальної структури (формування нових страт відповідно до нових майнових та суспільних відносин), низької економічної нерівності та численного середнього класу. Але соціальний розвиток сучасного українського суспільства має надзвичайно складний, неоднозначний, суперечливий характер, де соціальна структура залежить від спрямування сутності соціальних трансформацій, основа яких — у зміні функціональних зв'язків у суспільстві.

Міні-диспут

Об'єднайтеся в декілька груп. Протягом 5—7 хвилин проведіть обговорення питання: «Стратифікація сучасного українського суспільства» за планом:

1. Полюси сучасної соціальної ієрархії, соціальної нерівності в Україні.

Майновий чинник є стрижнем трансформацій. Економічний статус і спосіб життя еліт, вищої верстви різко зросли, а в більшості населення — різко знизилися. Розширилися межі зубожіння й бідності, виокремилося соціальне «дно» — жебраки, безпритульні, декласовані елементи.

2. Трансформація соціальної природи основних компонентів соціальної структури (класів, груп і спільнот) сучасного українського суспільства.

Відновлення їх як суб'єктів власності й влади; формування економічних класів, верств і страт із відповідною системою соціальних конфліктів і суперечностей.

3. Ослаблення існуючих у суспільстві стратифікаційних обмежень.

Поява нових каналів підвищення статусів, посилення горизонтальної та вертикальної мобільності українців.

4. Підвищення соціального престижу освіти та кваліфікації, посилення ролі культурного фактора у формуванні високостатусних груп.

Це зумовлюється становленням ринку праці. Але це стосується спеціальностей, які користуються попитом на ринку, насамперед — економічної, юридичної та управлінської.

5. Активізація процесів маргіналізації — втрати особистістю належності до певної соціальної групи, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої.

Це процес зміни суб'єктом одного соціально-економічного статусу на інший. В українському суспільстві на рубежі XX—XXI ст. він характеризується переходом переважно в нижчі верстви населення (феномен «нових бідних», соціальні групи військовослужбовців, інтелігенції тощо).

6. Існуючі передумови для становлення й формування основного джерела соціальної стабільності й мобільності суспільства, його багатовимірної життєздатної соціальної раціональності — середнього класу.

Намагайтеся зібрати якомога більше ідей. Не відкидайте ніяку ідею тільки тому, що вона суперечить загальноприйнятій думці. Краще аргументуйте свою думку, підтверджуючи її прикладами. Підбийте загальні підсумки диспуту та охарактеризуйте основні риси стратифікації сучасного українського суспільства.

Суспільна стабільність та безпека, їх соціальна цінність

Термін «стабільність» у науковій та енциклопедичній літературі переважно асоціюється з порядком, рівновагою й означає *стійкість, постійність та незмінність*.

Проблему суспільної (соціальної) стабільності доцільно розглядати в контексті системного підходу. Для зручності аналізу проблеми ми скористаємося спрощеною *моделлю системи суспільних відносин*, де конкурентна боротьба за доступ до ресурсів між різними групами окремого суспільства регулюється через механізм держави.

Основними елементами даної системи є:

а) соціум — як населення, що проживає на території, контрольованій даною державою;

б) держава — як суверенна організація соціальної влади, що охоплює певну територію з проживаючим на ній населенням (соціумом);

в) політична еліта — як меншість, що володіє здатністю позаекономічного (за допомогою застосування політичної влади) панування над суспільством. Виходячи з цього, до політичної еліти доцільно відносити не тільки суб'єктів, що володіють юридичним правом прийняття державних і найважливіших політичних рішень, а й суб'єктів, здатних здійснювати довгостроковий вирішальний вплив на цей процес. Таким чином, категорія «політична еліта» в системному плані включає в себе не тільки персональний склад органів державної влади, керівний склад вищих органів управління, керівництво парламентських партій, але й лідерів угруповань, що володіють високим ступенем концентрації ресурсів, достатнім для системного впливу на прийняття державних рішень на свою користь.

Функціями соціуму в даній моделі можна визначити:

- **господарську**: освоєння ресурсів заради власного відтворення;
- **організаційну**: відтворення та розвиток інфраструктури, що дозволяє найбільш ефективно здійснювати освоєння ресурсів і адаптуватися до мінливих умов їх освоєння;
- **культурну**: генерування певної парадигми співіснування різних індивідів і соціальних груп у суспільстві, а також стандартів поведінки, заснованих на даній парадигмі.

Функціями держави в даній моделі визначено:

- забезпечення умов для освоєння ресурсів території через владну організацію праці населення;
- підтримання певного порядку соціальних відносин, заснованого на відповідному порядку перерозподілу (вторинного розподілу) освоєних ресурсів позаекономічним шляхом (оскільки первинний розподіл відбувається у сфері господарської діяльності);
- захист даної території, її ресурсів і соціуму від експансії з боку інших держав і соціумів.

Функції політичної еліти для даної моделі визначено як:

- здійснення політичної влади над соціумом із метою забезпечення його цілісності та стійкого відтворення (оскільки збереження соціуму як джерела вилучення ресурсів є вирішальною умовою збереження елітою свого привілейованого статусу);
- вироблення стратегії розвитку соціуму та мобілізація суспільства на її реалізацію за допомогою політичних методів і засобів впливу на населення;
- забезпечення (шляхом вилучення з соціуму на користь держави) концентрації ресурсів, необхідної для реалізації виробленої стратегії розвитку та забезпечення цілісності суспільства.

Здійснення цих функцій створює мережу причинно-наслідкових зв'язків, в якій і реалізується сам механізм моделі як умовної аналітичної конструкції. Процес цієї реалізації можна описати наступним чином.

У процесі освоєння ресурсів відбувається їх первинний розподіл серед безпосередніх виробників та організаторів господарської діяльності. При

цьому частина отриманих внаслідок виробництва ресурсів поступає не у споживання, а на подальший розвиток виробництва. Це необхідно тому, що розширення господарської діяльності зумовлює ускладнення інфраструктури та впровадження нових технологій, що неможливо без підвищення рівня концентрації ресурсів. Звідси еволюція господарської діяльності йде шляхом концентрації господарських ресурсів (власності) і відповідно — економічної влади в руках меншості соціуму. При цьому більшість соціуму відчужується від ресурсів, що викликає соціальне невдоволення, а при певних умовах і активний опір з боку значної частини соціуму. Таким чином, нерівномірність доступу до ресурсів для різних соціальних груп у процесі первинного розподілу обумовлює внутрішню нестабільність соціуму. При цьому концентрація ресурсів прямо пропорційна концентрації влади. Пільговий доступ до ресурсів для певної соціальної групи означає її більш високу здатність до їх відчуження у менш забезпеченої ресурсами частини соціуму, і відповідно — більший ступінь здійснення панування над нею. Сукупність відносин панування й підпорядкування формує соціальну ієрархію суспільства. Звідси випливає, що соціальна ієрархія обумовлена ступенем доступу до ресурсів для різних соціальних груп.

Таким чином, внутрішня нестабільність соціуму є системним фактором, для компенсації деструктивного впливу якого необхідний відповідний елемент моделі.

Варіанти такої компенсації можуть бути наступними:

а) перехід до рівномірності первинного розподілу, що в рамках реально існуючої системи господарської діяльності неможливо в принципі;

б) створення системи вторинного розподілу ресурсів (перерозподіл через позаекономічні механізми, тобто за допомогою соціальної влади), яка дозволила б зняти існуючу напругу у відносинах між різними частинами соціуму.

Вторинний розподіл можливо реалізувати лише за допомогою системи примусу, що генерується державою як механізм політичної влади над соціумом у цілому. Для здійснення своїх функцій держава вилучає частину ресурсів на свою користь (на громадські потреби). При цьому апарат держави, у рамках якого приймаються загальнообов'язкові для всього соціуму владні рішення та забезпечується їх реалізація, сам є технологічним ресурсом влади над суспільством. При певному обсязі ресурси, що сконцентровані в руках держави, стають окремим об'єктом потенційного освоєння тими соціальними групами, котрі здатні чинити вирішальний вплив на прийняття рішень щодо перерозподілу. Відчужувані у держави ресурси можуть або повертатися в сферу господарської діяльності, або виводитися за її межі й ставати недосяжними для освоєння даним суспільством.

У процесі впливу на механізм прийняття владних рішень в особі держави різні соціальні групи набувають характеру суб'єктів і об'єктів політичної діяльності. Інструментами такого впливу стають політичні партії, організації та рухи, а також «групи інтересів», що представляють інтереси окремих соціальних груп (або більш вузьких угруповань у їх складі) у конкурентній боротьбі за позаекономічний пільговий доступ до ресурсів. Враховуючи те,

що висока ступінь концентрації ресурсів у руках найбільш ресурсозабезпечених соціальних груп означає більш високу здатність останніх до позаекономічного (за допомогою застосування державної влади) відчуження ресурсів у решти соціуму, політичне панування ресурсозабезпеченої меншості над більшістю є системним фактором. Більшість здатна компенсувати для себе даний фактор через об'єднання в масові політичні партії (створення об'єданого мегаресурсу). Однак при цьому виникає проблема відчуження функціонерами, що складають партійний апарат, на свою користь наданих їм від імені організації повноважень і ресурсів управління.

Положення політичної еліти як розпорядника ресурсів, що вилучаються у соціуму на користь держави (на громадські потреби), дозволяє їй відчужувати частину цих ресурсів на свою користь. При цьому прибутковість розпорядження державними ресурсами (у тому числі технологічними — такими як держапарат, законодавча система тощо) істотно перевищує прибутковість від господарської діяльності. Збільшення відчужуваних у соціуму ресурсів в довгостроковому плані тягне за собою збільшення чисельності політичної еліти й зростання її запитів, а також збільшення чисельності та зростання запитів соціальних груп, що обслуговують інтереси політичної еліти і тому отримують від неї певні ресурси, управлінські та контрольно-наглядові повноваження. Виникає свого роду «перевиробництво» еліти. Це, в свою чергу, призводить до збільшення частки ресурсів, відчужуваних у соціуму елітою на свою користь. Зменшення ресурсів, що надходять до сфери господарської діяльності, знижує й рівень споживання основної маси соціуму, і рівень споживання ресурсів на одиницю елітарної його частини. Результатом є виведення найменш ресурсозабезпечених сегментів еліти і обслуговуючих її груп із елітарними запитами (*квазіеліта*) за рамки елітарного статусу і відповідно — втрата ними звичного пільгового доступу до ресурсів. У разі використання такими групами своїх знань і навичок у сфері політичного управління вони формують *контреліти*, що претендують на вигнання існуючої еліти і заняття її місця в системі перерозподілу.

Не володіючи концентрацією ресурсів, достатніх для боротьби з існуючою елітою, контреліти змушені проводити мобілізацію більшості соціуму на боротьбу з нею. При цьому використовується технологія впливу на маси, заснована на принципі викриття несправедливого порядку розподілу на користь існуючої еліти. Для придушення опору більшості соціуму вирішальним фактором є здатність еліти до підвищення примусу. При цьому збільшується обсяг ресурсів, які вилучаються як елітою, так і контрелітою для політичної боротьби між собою. У довготерміновому плані це призводить до зниження обсягу ресурсів, що надходять від господарської діяльності суспільства. Таким чином, політична криза провокує економічну, а та в свою чергу — соціальну.

Сьогодні загально визнано, що саме нерівномірність розподілу ресурсів між різними частинами суспільства є основною **соціальною загрозою стабільності суспільства**. Разом з тим, ця нерівномірність є основною базовою характеристикою соціальних систем і не може бути усунута при нинішньому

стані розвитку економіки. Компенсація її негативного впливу на соціальну стабільність здійснюється:

- через систему перерозподілу доходів у рамках соціальної політики держави;
- шляхом владної підтримки існуючої системи доступу до ресурсів (у тому числі через створення політичних умов для рівноправної конкуренції);
- шляхом підтримання відповідної системи стереотипів поведінки в соціумі.

Соціальна стабільність є необхідною умовою економічного, соціального та культурного розвитку як суспільства в цілому, так і кожної особистості зокрема. Однак абсолютна соціальна стабільність є скоріше ідеалом, ніж реальністю. Досягнення ж відносної стабілізації суспільних відносин забезпечується завдяки постійній політичній діяльності зацікавлених суб'єктів політики, що відображають інтереси відповідних соціально-економічних класів, соціальних груп і страт.

Міні-диспут

Об'єднайтеся в декілька груп. Протягом 5 хвилин проведіть обговорення проблемного питання: «Абсолютна соціальна стабільність — це ідеал чи реальність?». Намагайтеся зібрати якомога більше ідей, які б підтверджували ваші думки. Не відкидайте ніяку ідею тільки тому, що вона суперечить загальноприйнятій думці. Не критикуйте висловлення інших. Краще аргументуйте свою думку, підтверджуючи її прикладами. Підбийте загальні підсумки диспуту. Зробіть висновок щодо поняття «суспільна стабільність», використовуючи всі думки та ідеї однокласників.

? Які, на Вашу думку, існують соціальні загрози суспільній безпеці?

Соціальні загрози суспільній безпеці

Безпека є найбільшою потребою людини, за відсутності якої не може існувати ані сама людина, ані суспільство, ані держава. Питання безпеки — це питання виживання, успішного існування та взаємодії влади й суспільства. Необхідною умовою нормальної життєдіяльності будь-якого суспільства є суспільний порядок, від рівня якого залежить безпека людини. Недооцінка або ігнорування проблем безпеки на всіх рівнях соціальної організації призводять не тільки до певних негативних наслідків, а й до падіння життєздатності.

Суспільна безпека — положення, що захищають права та свободи громадян від військових (напіввійськових) погроз і нападів з боку карних або політичних груп усередині країни. Це поняття перетинається з поняттям **національної безпеки** (є її невід'ємною частиною, одним із основних видів), але включає ще й елементи здоров'я та моралі товариства. У класифікації видів національної безпеки за сферами життєдіяльності науковці обмежуються декількома видами безпеки: **економічною, соціально-політичною, воєнною, екологічною, інформаційною** та розуміють під тим чи іншим видом безпеки захищеність життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави.

Будучи однією з найважливіших умов існування та розвитку громадянського суспільства, багатства нації і держави та подальшого стабільного роз-

витку суспільства в цілому, *суспільна безпека* є й сукупністю відносин між людьми, що складаються в процесі їх спільної діяльності, не позбавленої проявів різноманітних і гострих суперечностей у всіх сферах суспільного життя. Без ефективної системи суспільної безпеки держава не може вважатися стабільною й демократичною. Під її впливом усі сфери життя набувають нових якостей — гнучкості, динамічності, стійкості, але одночасно зростає й потенційна залежність суспільних процесів від соціальної безпеки.

Суспільну безпеку покликані забезпечувати органи держави, органи місцевого самоврядування, громадські організації та рухи. Водночас безпека суспільства забезпечується законами, іншими нормативно-правовими актами, які захищають права та свободи інституцій громадянського суспільства, відповідальним ставленням органів влади до виконання своїх обов'язків перед суспільством, високим ступенем розвиненості та самоорганізації суспільства (громадськості), наявністю дієздатних громадських об'єднань, здатністю громадськості та її об'єднань відстоювати свої конституційні права та свободи. Забезпеченню безпеки суспільства також має послугувати впровадження системи громадянської освіти населення, бо все інше, що відбувається в країні, є прямим наслідком рівня його культури й цивілізованості.

Виходячи з вищесказаного, можна визначити *основні цілі соціальної безпеки*:

- забезпечення міцного громадянського миру, що ґрунтується на справедливості, свободі, рівності можливостей і солідарності людей, цілеспрямованому формуванні соціально безпечної держави, суспільства, особистості;
- збереження та розвиток соціуму: надійна охорона життя, відновлення й поліпшення здоров'я та побуту людей, створення умов і стимулів для високоефективної творчої праці, удосконалення здібностей і талантів, утвердження високої духовності та культури;
- формування та здійснення соціально орієнтованої політики модернізації суспільства, покликаної відновити та забезпечити в майбутньому сталий соціально-економічний розвиток країни в ім'я загального блага народу і кожної особистості;
- сприяння з боку держави поліпшенню глобальної соціальної обстановки, участь у формуванні світової політики та будівництві міжнародних структур, покликаних подолати несправедливість, експлуатацію, бідність, голод, масові епідемії, соціальні хвороби тощо.

Вважається, що саме за рівнем розвитку людського потенціалу (створення умов для всебічного розвитку людини, покращення її добробуту, забезпечення її довгого та здорового життя) можна судити про рівень соціально-економічного розвитку країни в цілому. Рівень життя є однією з найважливіших соціально-економічних категорій, що характеризує становище людини в суспільстві, можливості реалізації її потреб, можливості людського розвитку. Він є динамічним процесом, на який впливає безліч факторів. З одного боку, рівень життя визначається складом та обсягом потреб у різних благах, що постійно змінюються. З іншого боку, рівень життя обмежується можливостями задоволення потреб, виходячи зі становища на ринку товарів і послуг, доходів населення, заробітної плати працівників. Водночас і розмір

заробітної плати, і рівень життя визначаються масштабами та ефективністю виробництва, станом науково-технічного прогресу, культурно-освітнім рівнем населення, національними особливостями, політичною владою тощо.

Найвідомішим інтегральним показником, на підставі якого здійснюються міжнародні порівняння людського розвитку, є **Індекс людського розвитку (ІЛР)**, який ще називають **Індексом розвитку людського потенціалу (ІРЛП)**.

Індекс розвитку людського потенціалу (англ. *Human Development Index, HDI*) — індекс для порівняльної оцінки бідності, грамотності, освіти, середньої тривалості життя й інших показників країни. Індекс був розроблений у 1990 р. пакистанським економістом Махбубом ель Хаком і використовується з 1993 р. ООН у щорічному звіті щодо розвитку людського потенціалу. Альтернативним індексом є **Індекс бідності населення (ІБН)**, що також розроблений ООН для оцінки якості життя населення в будь-якій країні. ІБН — статистичний показник, що характеризує динаміку середньозваженої величини «межі бідності», величини прожиткового мінімуму.

✓ для допитливих

«Дві нації, між якими немає ні зв'язку, ні співчуття; які не знають звичок, думок і почуттів один одного, як мешканці різних планет; які по-різному виховують дітей, вчать їх різним манерам; які харчуються різною їжею і живуть за різними законам, ці дві нації — багаті та бідні». Так образно писав про розшарування суспільства письменник, фінансист і двічі прем'єр-міністр Великобританії Бенджамін Дізраелі (1804—1881 рр.).

При підрахунку ІРЛП враховують три види показників:

- середня очікувана тривалість життя при народженні — оцінює довголіття;
- індекс освіти: рівень грамотності дорослого населення країни (2/3 індексу) і сукупна частка учнів та студентів (1/3 індексу);
- рівень життя, оцінений через валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення при паритеті купівельної спроможності (ПКС) у доларах США.

Такий перелік показників дозволяє оцінити розвиток країни за можливістю населення реалізувати три головні цілі людського розвитку:

- прожити довге та здорове життя;
- отримати знання та реалізувати власні здібності;
- мати гідний рівень життя та забезпечувати свої фізіологічні, соціальні та духовні потреби.

Індекс людського розвитку — інтегральний показник, що розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття як основних характеристик людського потенціалу досліджуваної території. Він є стандартним інструментом при загальному порівнянні рівня життя різних країн і регіонів. Одночасне використання при аналізі ІЛР та ІБН дає змогу зробити висновки про ступінь однорідності різних прошарків населення за рівнем людського розвитку. Низьке значення ІБН поряд із високим значенням ІЛР свідчить не лише про високий рівень людського розвитку, а ще й про те, що він характерний для значної частини населення цієї країни. У цілому можна говорити про існування залежності: чим

вище рівень розвитку людського потенціалу, тим нижчим є рівень бідності. Виключенням із цього правила стають країни зі значним розшаруванням на багатих і бідних. Для таких країн відносно високі значення ІЛР виникають поряд з порівняно значним рівнем бідності населення.

Найвищий ІЛР у звіті за 2011 р. у Норвегії, в трійці лідерів Австралія та Голландія, слідом за якими — США і Нова Зеландія. При цьому найнижчий рівень розвитку людського потенціалу в ДР Конго (187-е місце). Україна посіла 76-е місце. Очікувана тривалість життя в Україні — 68,5 років, за межею бідності у країні живе 2,2% населення. За даними ООН, рівень грамотності дорослого населення становить 99,7%. Отже, сьогодні перед Україною стоїть складне завдання: перетворити свій потужний освітній потенціал на реальні досягнення у сфері матеріального та нематеріального виробництва, а також значною мірою вдосконалити сферу соціального захисту, щоб забезпечити своїм громадянам можливість прожити довге та здорове життя.

Підбиваючи підсумки вищесказаного, можна стверджувати, що головний суспільний інтерес полягає в дотриманні безпеки кожної особистості, забезпеченні її добробуту, стабільності функціонування інститутів, які гарантують демократію, безпеку та стійкий розвиток суспільства, яке уможливорює підвищення керованості суспільними процесами та їхнє цілеспрямоване регулювання. Суспільна безпека органічно пов'язана з особистою безпекою громадян, становить комплекс суспільних інтересів, спрямованих на захист конституційних прав і свобод людини та громадянина, формування і впровадження суспільних цінностей та пріоритетів.

Міні-диспут

Об'єднайтеся в декілька груп. Протягом 5 хвилин проведіть обговорення питання: «Які, на вашу думку, існують шляхи поліпшення рівня соціально-економічного розвитку України?». При остаточній відповіді чітко, в стислій формі аргументуйте власну позицію:

1. Позиція: «Я вважаю, що...».
2. Обґрунтування: «...тому, що...».
3. Приклад: «...,наприклад,...».
4. Висновки: «Отже (тому), я (ми) вважаю...»

Природні та техногенні явища як фактори загрози суспільній безпеці

Сьогодні природне та техногенне становище світу характеризується низкою небезпечних факторів, які досить часто мають катастрофічний характер. Щорічно виникають тисячі важких надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, а також виникають умови, за наявності яких можуть відбутися несприятливі події та процеси (наприклад, техногенні катастрофи на промислових підприємствах або стихійні лиха, економічні або соціальні кризи тощо), внаслідок яких гинуть люди, а матеріальні збитки сягають мільйонів доларів. У багатьох регіонах планети спостерігається кризовий стан природного середовища, а деякі екологічні проблеми набули глобаль-

ного характеру: порушення озонового шару, посилення парникового ефекту, забруднення Світового океану, зниження родючості ґрунтів, деградація лісів та ландшафтів, зменшення біологічного різноманіття. Тенденція зростання кількості природних і особливо техногенних надзвичайних ситуацій, важкість їх наслідків змушує розглядати їх як серйозну загрозу безпеці навколишнього середовища, стабільності розвитку економіки країн світу та як наслідок, суспільній стабільності.

Внаслідок глобальної зміни клімату почастишали випадки виникнення небезпечних явищ **природного характеру**. Розглянемо деякі з них.

• **Різнноманітні геологічні процеси** — події геологічного походження або наслідок дії геологічних процесів, що виникають у земній корі під дією різних природних і геодинамічних факторів або їх комбінацій, які чинять або можуть чинити дію ураження на людей, сільськогосподарських тварин і рослин, об'єкти економіки та навколишнє природне середовище. Наприклад, землетруси, зсуви ґрунту, осипи, селеві потоки, як наслідки сильних злив, інтенсивного танення снігу та льоду, прорив гребель водоймищ та інше.

✓ для допитливих

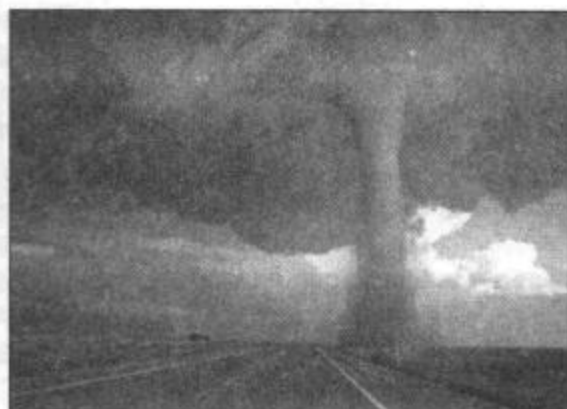
За даними Національного інформаційного центру з контролю за землетрусами США, у світі щорічно відбувається понад 100 тисяч **землетрусів**, з яких силою 8 балів у середньому відбувається 2 на рік; 7 балів — 70; 6 балів — 100; 5 — 1500; 4 бали — 3000; 3 — понад 100 тисяч; 2–3 бали — близько 1 тисячі щодня, 1–2 — близько 8 тисяч щодня. Сейсмоактивні зони є й в Україні: на південному заході та півдні — Закарпатська, Вранча, Кримсько-Чорноморська та Південно-Азовська. У сейсмічному відношенні найбільш небезпечними областями в Україні є Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Одеська та Автономна Республіка Крим.

Слід визначити, що виникненню надзвичайних ситуацій нерідко сприяють і антропогенні фактори. Наприклад, виникненню **селевих потоків** — вирубка лісів і деградація ґрунтів на гірських схилах, вибухи гірських порід при прокладанні доріг, загазованість повітря, що згубно впливає на ґрунтово-рослинний покрів.

• **Гідрогеологічні процеси** — зміна руху і властивості підземних вод, значення яких важко переоцінити взагалі й особливо тепер, коли потреба в питних, технічних, промислових водах збільшується. Технічне наванта-

Блискавка

Торнадо

ження на геологічне і гідрологічне середовище зросло настільки, що для багатьох країн світу проблеми водопостачання стали першочерговими.

• **Гідрометеорологічні процеси** пов'язані з процесами, які відбуваються в атмосфері — надзвичайно сильні опади, шквали, смерчі, урагани, паводки, засухи, сильна спека, крупний град, сильна ожеледь тощо. Глобальними факторами формування гідрометеорологічних умов погоди та клімату є астрономічні, геофізичні, атмосферні.

Небезпечні гідрометеорологічні та геліогеофізичні явища (циклони, шторми, урагани, грозові шквали, пилові бурі, засуха, зливи, повені, раптове зниження температури повітря, снігопади, град, снігові лавини, селі тощо) тягнуть за собою людські жертви й завдають значної шкоди економіці та майну громадян. Крім того, ці явища можуть викликати або посилювати інші лиха, у тому числі лісові пожежі (які щороку створюють загрозу виникнення надзвичайних ситуацій), навали сарани, переміщення великих скупчень гусені, поширення хвороб (черевний тиф, малярія, холера тощо), викиди токсичних газів, розливи нафти й радіаційні аварії.

✓ **Для допитливих**

Наприклад, причинами виникнення пожеж є як природні явища (блискавка, посуха), так і недбала поведінка людей з вогнем, порушення правил пожежної безпеки. Відомо, що 90 % пожеж виникає з вини людини і тільки 7–8 % спричинені блискавками. Пожежа — це неконтрольований процес горіння, який викликає загибель людей та нищення матеріальних цінностей. Під час пожеж вигорає родючий шар ґрунту, який утворювався протягом тисячоліть. Наприклад, після пожеж у гірських районах України розвиваються ерозійні процеси, а в північних — відбувається заболоченість лісових земель. Вплив шкідливої дії вод спостерігається на 27 відсотках території держави (165 тис. кв. кілометрів), де проживає майже третина населення. Найбільш від повені та паводків потерпає населення гірських та передгірських районів Карпат, де площа половини освоєних схилів піддається впливу зсувних процесів.

Найбільші збитки з усіх стихійних лих на планеті спричиняють повені (40 %), на другому місці — тропічні циклони (20 %), на третьому і четвертому місцях (по 15 %) — землетруси та посухи.

Але слід визначити, що природні стихійні явища — це відхилення від звичайних природних процесів. Вони можуть порушити діяльність локальних або регіональних екосистем. Природне середовище в цілому, наприклад, у масштабі всієї біосфери, може впоратися з наслідками природних стихій за рахунок саморегулювання за досить невеликий термін. Але для людини вони становлять небезпеку через те, що загрожують здоров'ю та призводять до економічних збитків. Тому охорона навколишнього середовища постає як одна з основних задач сучасності, яка включає в себе охорону природного середовища, спрямовану на збереження біологічного і генетичного різноманіття; підтримку найважливіших екологічних процесів і життєзабезпечуючих систем, довготривале використання природних ресурсів, необхідних для задоволення духовних, матеріальних і культурних потреб як теперішнього, так і прийдешніх поколінь.

? Наведіть приклади природних явищ, що відбулися в останні роки, та які завдали великої шкоди населенню у світі в цілому та в Україні зокрема. Чи стали вони загрозою суспільній стабільності?

У сучасних умовах високого рівня технічного прогресу відбувається перевищення техногенного (або антропогенного) навантаження на природне середовище в декілька разів, навіть у порівнянні з кінцем XX ст. **Техногенні фактори загроз** обумовлені господарською діяльністю людей: надмірними зливами та скидами до навколишнього середовища відходів господарської діяльності за умови її невірної функціонування й за аварійних ситуацій; необґрунтованими відчуженнями територій під господарську діяльність; надмірним залученням до господарського обігу природних ресурсів; іншими, пов'язаними з господарською діяльністю, негативними процесами, актами або рішеннями.

Окремо виділяється група природно-техногенних небезпечних явищ, пов'язаних з експлуатацією гребель, водосховищ, проведенням заходів з меліорації і водопостачання, гірничо-видобувних робіт. З іншого боку, завжди є загроза дії стихійних явищ на різні промислові об'єкти, споруди тощо. Руйнування чи пошкодження об'єктів з небезпечними виробництвами може призвести до пожеж, вибухів, викидів небезпечних речовин, затоплення території, радіоактивного забруднення. Результат перевищення техногенного навантаження — **техногенні явища** — аварії та катастрофи з витоком небезпечних хімічних і радіоактивних, біологічних речовин, аварії на транспорті, пожежі та неспровоковані вибухи чи їх загроза, раптове руйнування споруд та будівель, аварії на інженерних мережах і спорудах життєзабезпечення, гідродинамічні аварії на греблях, дамбах.

Техногенними джерелами небезпеки є передусім небезпеки, пов'язані з використанням транспортних засобів, з експлуатацією підйомально-транспортного обладнання, використанням горючих, легкозаймистих і вибухонебезпечних речовин та матеріалів, з використанням процесів, що відбуваються при підвищених температурах та підвищеному тиску, з використанням електричної енергії, хімічних речовин, різних видів випромінювання (іонізуючого, електромагнітного, акустичного). Джерелами техногенних небезпек є відповідні об'єкти, пов'язані з впливом на людину об'єктів матеріально-культурного середовища.

✓ Для допитливих

Наприклад, в Україні функціонують 22563 потенційно небезпечних об'єктів, аварії на 955 з яких можуть призвести до виникнення надзвичайної ситуації державного або регіонального рівня, а також 1276 хімічно небезпечних об'єктів, які необхідно облаштувати автоматизованими системами раннього виявлення надзвичайних ситуацій та оповіщення населення в разі їх виникнення. За період з 2004 по 2010 роки зареєстровано 2216 надзвичайних ситуацій, у тому числі 1196 техногенного, 869 природного та 151 соціального характеру, внаслідок яких постраждало 9572 особи, загинуло 3275 осіб. Матеріальні збитки, завдані надзвичайними ситуаціями, за останні п'ять років становлять близько 9 млрд. гривень.

Найбільшу небезпеку для населення та навколишнього природного середовища становить незадовільний стан гідротехнічних споруд, що містять відходи виробництва. Системи централізованого оповіщення населення усіх рівнів не відповідають сучасним вимогам. Відповідна апаратура, яка введена до експлуатації у 80-х роках минулого століття, вичерпала свій ресурс і морально застаріла. Унаслідок згорання мережі дротового радіомовлення значно зменшилися можливості оповіщення тощо.

В зв'язку з тим, що загроза природно-техногенних катастроф постійно зростає, метою природно-техногенної сфери національної безпеки кожної держави є захист людини, суспільства та держави в цілому від такого вида катастроф, а завдання — зниження ризику виникнення надзвичайних ситуацій, захист території та життєзабезпечення населення, термінове і своєчасне реагування на надзвичайні ситуації та ліквідація їх наслідків.

В Україні розроблена Концепція «Загальнодержавної цільової соціальної програми захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2012—2016 роки». Метою Програми є поспільове зниження ризику виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, підвищення рівня безпеки населення та захищеності територій від таких ситуацій.

? Наведіть приклади техногенних явищ, що відбулися в останні роки у світі відомо та в Україні зокрема. Яку шкоду завдали вони населенню цих країн?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Дайте визначення понять «суспільство», «соціум», «соціальна стратифікація», «суспільна стабільність», «індекс розвитку людського потенціалу».
2. Які характерні риси суспільства Ви знаєте?
3. Як поділяються суб'єкти суспільних відносин залежно від їх своєрідності?
4. Проаналізуйте складові стратифікації суспільства?
5. Перерахуйте основні компоненти соціальної структури суспільства.
6. Дайте визначення поняття «соціальний статус особистості».
7. Охарактеризуйте природні та техногенні явища як фактори загрози суспільної безпеки.
8. Продовжіть відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найважливішим відкриттям було...».

Творче завдання

Зробіть фотовиставку «Техногенні явища як фактори загрози суспільній безпеці».

На основі вивченого матеріалу змодельуйте ідеальне суспільство.

Тема VI

Соціальна мобільність

Всім бажанням слід ставити таке питання:
що буде зі мною, якщо здійсниться те,
що я бажаю, і якщо не здійсниться?
Епікур, давньогрецький філософ

Соціальна мобільність — міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень, яка виражається у зміні класової належності індивідів, у переходах з однієї внутрішньокласової групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки тощо.

? Які існують типи соціальної мобільності?

В соціології прийнято розрізняти *два типи* соціальної мобільності: **горизонтальну** і **вертикальну**. **Горизонтальна мобільність** — рух між соціально-однорідними позиціями й категоріями населення, перехід від однієї соціальної позиції до іншої, що перебуває на тому ж рівні. Наприклад, перехід школяра з однієї школи до іншої. Індивід не змінює соціального статусу, він залишається в тій самій соціальній верстві.

Важливішою є **вертикальна мобільність**, коли внаслідок сукупності соціальних взаємодій індивід або соціальний об'єкт переміщується з однієї верстви до іншої (наприклад, посадове підвищення, кваліфікаційне зростання чи декваліфікація — *професійна мобільність*, істотне поліпшення добробуту — *економічна мобільність* або перехід до іншого рівня влади — *політична мобільність*).

Необхідно зазначити, що в реальному житті обидва типи переміщення не є абсолютно відокремленими один від одного, вони переплітаються, взаємодіють між собою.

Суспільство може підвищувати статус одних індивідів та знижувати статус інших. Залежно від цього розрізняють *висхідну* й *низхідну* соціальну мобільність, тобто соціальне піднесення й соціальний спад.

Висхідні течії мобільності існують у двох основних формах: переміщення вниз, вгору або по горизонталі індивіда незалежно від інших (*індивідуальна мобільність*) і переміщення відбуваються колективно, наприклад, після соціальної революції старий панівний клас поступається своїми позиціями новому панівному класу (*групова мобільність*).

Аналогічно низхідна мобільність існує у формі «виштовхування» окремих індивідів із високих соціальних статусів до більш низьких, а також у формі зниження соціальних статусів цілої групи.

Також виокремлюють *внутрішньогенераційну* (інтрагенераційну) та *міжгенераційну* (інтергенераційну) мобільності.

Внутрішньогенераційна мобільність (інтрагенераційна) — це висхідна чи спадна мобільність окремої людини протягом її життя. Інколи цей вид

соціальної мобільності ще називають кар'єрою, котру визначають як зміну соціального статусу індивіда протягом власного життя.

Міжгенераційна мобільність (інтергенераційна) — це рух індивіда соціальною драбиною між різними поколіннями. Вивчаючи цей тип мобільності, можна з'ясувати, як змінилися соціальні позиції поколінь дітей порівняно з поколіннями батьків.

? Які обставини зумовлюють соціальну мобільність?

У суспільстві завжди існували та існують об'єктивні обставини, які впливають на соціальну мобільність:

- структурні зрушення в економіці;
- зміни характеру й змісту суспільного розподілу праці й відносин власності;
- послаблення закріпленості працівників за соціально та економічно нерівноцінними видами діяльності.

Хата у селі Поповичі на кордоні з Польщею

Вілла Colani на острові Майорка в Іспанії

Резиденція датських королів — палац Амалієнборг

Соціальна структура кожного суспільства передусім є відображенням соціальної нерівності індивідів і соціальних груп, є ієрархічно організованою сукупністю статусів, груп, верств, класів (залежно від їх доступу до ресурсів, якими володіє соціальна система). Нерівність людей виявляється в різних аспектах їх буття. Але не все, що різнить людей, є соціально вагомим. Наприклад, у простих (досучасних) суспільствах соціально вагомими були належність до певного роду, стать, вік, що відповідно трансформувалися в ієрархію родинних, вікових і статевих груп. У сучасному суспільстві кількість класифікаційних ознак істотно зросла, вони розглядаються як характеристика соціальної стратифікації.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Досліджуючи мобільність, соціологи оперують низкою таких понять:

1. **Швидкість мобільності** — це рух індивіда соціоекономічною шкалою за певний проміжок часу. Нормальною швидкістю вважають пересування індивіда на одну-дві сходинки — «страти». Раптовий злет або раптове падіння на декілька позицій за короткий проміжок часу — ознака кризових чи перехідних суспільств (характерна для сучасної України).

2. Інтенсивність мобільності — це кількість індивідів, які змінюють соціальні позиції у вертикальному та горизонтальному напрямках за певний час.

3. Сукупний індекс мобільності — це показник, який враховує швидкість та інтенсивність мобільності.

? Проаналізуйте поняття «соціальна мобільність». Порівняйте міжгенераційну та внутрішньогенераційну мобільності. Наведіть приклади до кожного виду мобільності.

Спілкування та співпраця — перспектива розвитку соціуму

Міні-диспут

Чи охоче Ви спілкуєтеся з друзями, однокласниками тощо?

Якій формі спілкування Ви віддаєте перевагу: діалогічній чи монологічній, контактній чи дистанційній (по телефону, через Інтернет тощо)?

Яке значення має для Вас спілкування?

Яка роль, на Вашу думку, спілкування як засобу існування суспільства?

Дайте визначення поняттю «спілкування».

Спілкування — багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, який передбачає обмін інформацією, певну тактику і стратегію взаємодії сприймання й розуміння суб'єктами спілкування один одного.

Спілкування історично склалося в процесі спільної діяльності, де спочатку відігравало допоміжну роль: супроводжувало й обслуговувало певні дії. З ускладненням діяльності воно набуває відносної самостійності. Завдяки спілкуванню відбувався обмін інформацією, передавалися від покоління до покоління традиції, обряди, суспільний досвід.

Поступово спілкування стає особливою діяльністю. Задовольняючи потребу в спілкуванні, дитина оволодіває мовленням, освоює соціальні норми, пізнає новколишнє середовище, культуру в цілому, будує образ світу і свого Я. У процесі спілкування відбувається перехід від одного рівня життя до іншого. Спілкуючись, людина проявляє себе як особистість. Експерименти з позбавленням людини можливості спілкуватися, випадки виживання дітей, що виростили серед тварин, переконливо свідчать: спілкування — необхідна умова повноцінного психічного розвитку індивіда, нормального життя.

Навіть у найпростішому вигляді спілкування — це взаємини людей, які заявляють про себе і висловлюють своє ставлення один до одного. Однак суб'єктно-суб'єктні стосунки не існують безвідносно до суб'єктно-об'єктних. У будь-якому разі вони є способом вияву суспільних стосунків між людьми і несуть у собі не тільки інформацію, а й суспільні цінності, соціальні норми.

Акція «Скажи курінню: "Прощай"» в Івано-Франківську

? Як Ви розумієте суб'єктно-об'єктні та суб'єктно-суб'єктні стосунки?

Отже, спілкування і предметна діяльність, співпраця перебувають у взаємозалежності та взаємозв'язку. Тому не випадково спілкування виявляє риси діяльності, адже, як і діяльність, воно спонукається певними мотивами, спрямовується на досягнення певних цілей, має свій зміст. До того ж, чим більше співпраця об'єднує учасників, тим інтенсивнішим і глибшим є спілкування між ними. У свою чергу, *на співпраці позначається форма спілкування*. Про це, наприклад, свідчить експеримент, під час якого дві групи учнів з приблизно однаковим рівнем інтелекту розв'язували математичні задачі різної складності. У першій групі кожен учень розв'язував задачу сам і спілкувався з іншими лише з приводу отриманих результатів. У другій — члени групи, розв'язуючи задачі, повідомляли один одному про свої пошуки й помилки. З'ясувалося, що результати першої групи в усіх були майже однакові. У другій групі виявилися істотні відмінності між ними за такими параметрами, як успішність, швидкість розв'язання, ступінь точності. При цьому більшої продуктивності досягла група, структура спілкування якої вдало поєднувалася з поєднанням зусиль.

? Чи згодні Ви з висновками наведеного вище прикладу?

Визначте роль спілкування і співпраці як засобів існування суспільства.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Спілкування — складний процес, у якому виділяють три взаємопов'язані аспекти — **комунікативний, інтерактивний і перцептивний**.

Комунікативний аспект спілкування — це обмін між його учасниками різною інформацією: знаннями, думками, почуттями тощо.

Інтерактивний аспект спілкування полягає в тому, що в процесі контактів люди обмінюються не тільки інформацією, а й діями, взаємодіями. Спілкування в цьому разі може бути кооперацією або ж конкуренцією. Хоча конкуренція сприяє збільшенню ефективності спільної діяльності, вона часто супроводжується конфліктами, які негативно позначаються на діяльності людей.

Перцептивний аспект спілкування характеризує особливості сприймання і взаєморозуміння партнерами один одного.

Комунікація та комунікативність

Комунікація (від лат. *communico* — спілкуюсь, роблю спільним) — це осмислений обмін інформацією, в ході якого суб'єктивний досвід окремої людини стає надбанням інших членів соціуму.

Будь-яка суспільна діяльність неможлива без обміну інформацією. В технічному плані процес комунікації можна розділити на три стадії:

- кодування сигналу, що передається (вербальне, візуальне, тактильне, цифрове тощо);
- передача сигналу (донесення його до іншого учасника комунікації);
- розкодування сигналу.

Кодування та розкодування сигналу передбачає існування чітко визначених смислів, які однаково сприймаються всіми учасниками комунікації. Наприклад, у науці та виробництві існують чітко визначені системи термінів. Передача сигналу неможлива без каналів комунікації — як безпосередніх (через органи почуттів людини), так і опосередкованих штучними мережами. Тому комунікація є складним процесом, який має багато вимірів та рівнів.

Сучасне суспільство, яке отримало назву інформаційної цивілізації, надає комунікації надзвичайно важливу роль. Використання електронних засобів зв'язку призвело до створення стійких інформаційних полів (наприклад, соціальні мережі в Інтернеті), які здійснюють суттєвий вплив на розвиток суспільства. Сьогодні можна говорити про створення єдиного інформаційно-комунікаційного простору, що охоплює кілька середовищ, які утворюють нові умови суспільного життя:

- **техносферу** — технічні засоби кодування та передачі інформації (телефонні, телевізійні та електронні мережі тощо);
- **інформаційну сферу**, тобто сам обсяг інформації та нетехнічні складові її передачі (бібліотеки, контент електронних соціальних мереж, засобів інформації тощо);
- **соціоінформаційну сферу**, яка включає в себе структури, що управляють потоками інформації та створюють умови їх споживання (медіахолдинги, телеканали тощо).

Комунікація стала своєрідним проявом соціальної активності, скерованої на передачу знання, що формується й циркулює в суспільстві по спеціально створених каналах та структурах. Завдяки процесу комунікації забезпечується організація доступу до інформації і знань, формування суспільних, групових і міжособистісних відносин та світогляду; створення цивілізаційно-культурної єдності; формування основ самоорганізації соціуму на основі соціального інтелекту.

Комунікативність (від лат. *communicatio* — зв'язок, повідомлення) — сукупність істотних, відносно стійких властивостей особистості, що сприяють успішному прийому, розумінню, засвоєнню, використанню й передаванню інформації. На відміну від комунікабельності, комунікативність означає не просто відкритість для спілкування, а здатність самостійно створювати інформаційні сигнали та правильно декодувати (інтерпретувати) отримані сигнали. Комунікативна людина здатна адекватно передавати власний досвід і сприймати надану їй інформацію, використовуючи її відповідно до своїх умов існування.

За соціальними суб'єктами комунікації та типом відносин між ними прийнято виділяти наступні її види:

- **міжособистісна комунікація** — вид особистісно-орієнтованого спілкування, пов'язаний з обміном повідомленнями та їх інтерпретацією між двома або більше індивідами;
- **міжгрупова комунікація** — вид взаємодії людей, що належать до різних соціальних груп і категорій населення незалежно від їх міжособистісних зв'язків;

• *публічна комунікація* — вид цілеспрямованого поширення інформації на великі аудиторії (публіку); інформація в такій комунікації зачіпає громадські інтереси і набуває публічного (суспільного) характеру;

• *масова комунікація* — процес систематичного поширення інформації через усталені канали на чисельно великі маси людей. Вона є регулятором масових настроїв, потужним засобом впливу як на групову, так і на індивідуальну свідомість.

Участь громадян у суспільному житті

У зв'язку з узятим Україною курсом на запровадження європейських стандартів, у тому числі щодо участі громадян в управлінні публічними справами, важливим є аналіз європейського досвіду та забезпечення участі молоді в розвитку місцевої та регіональної демократії.

Загальнодержавна політика України щодо підтримки молоді передбачає різноманітні заходи з громадянської освіти юнацтва та залучення молодих людей до вирішення всебічних проблем на локальному та державному рівнях.

Важливість залучення молоді до розвитку місцевої демократії, становлення системи місцевого самоврядування, активної участі в житті громади та місцевих громадських ініціативах обумовлена такими чинниками:

• молодь здатна внести інноваційні, нестандартні підходи до вирішення проблем місцевих громад, сприяти запровадженню новітніх інформаційних, управлінських технологій у місцевому самоврядуванні;

• молодь є доволі великою групою громадян. На сьогодні в Україні молодь віком від 14 до 28 років становить близько 11 млн. осіб. Тому важливим є врахування її потреб, бачення проблем місцевого розвитку, що може значною мірою здійснюватися через різні форми її активної участі;

• майбутнє місцевої демократії та сталий розвиток громад значною мірою залежить від того, наскільки сьогодні молоді фахівці будуть спроможними сприйняти накопичений управлінський досвід та, враховуючи європейські стандарти, здійснювати управління процесами місцевого розвитку.

Міні-диспут

Чи повинна молодь Україні брати активну участь у громадському та політичному житті країни?

Які існують форми участі громадян у суспільному житті?

Чи берете Ви участь у суспільному житті школи, класу? Чому? Свою точку зору обґрунтуйте.

Активна участь молоді під час прийняття рішень та розв'язання проблем у громадах, де вони проживають, має важливе значення в процесі побудови відкритого, демократичного, солідарного суспільства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Порівняйте поняття «соціальна мобільність», «внутрішньогенераційна мобільність» та «міжгенераційна мобільність».

2. Які типи соціальної мобільності Ви знаєте?
3. Охарактеризуйте співпрацю як перспективу розвитку соціуму.
4. Які Ви знаєте форми участі громадян у суспільному житті? Проаналізуйте їх.
5. Продовжте відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...».

Робота в групах

Застосуйте інтерактивну технологію «Вирішення проблем»:

1. Дайте характеристику трьом взаємопов'язаним аспектам спілкування: комунікативному, інтерактивному і перцептивному.
2. Вигадайте будь-яку проблемну ситуацію за темою «Соціальна мобільність».
3. Об'єднайтеся в групи, обговоріть проблемну ситуацію.
4. Перейдіть до пошуків шляхів її вирішення (визначте якнайбільше шляхів). Обміркуйте всі можливі варіанти вирішення вашої проблемної ситуації.
5. Проаналізуйте, поясніть та об'єднайте ідеї вашої групи з ідеями інших груп.
6. Виберіть найкращий варіант і дійдіть згоди щодо його використання для вирішення проблемної ситуації.
7. Визначте, на якому етапі роботи вашої групи Ви використовували кожний із трьох аспектів спілкування.

Творче завдання

Візьміть активну участь в організації класного чи шкільного заходу. Запропонуйте однокласникам проаналізувати вашу роботу в його підготовці та проведенні.

Варіативні теми для заходів:

1. «Недостатньо лише отримати знання, треба знайти їм застосування. Недостатньо тільки бажати, треба творити». *Й. Гете, німецький поет, письменник, драматург, мислитель.*
2. «Після кожного падіння знову тягнись у висоту! Або ти розіб'єшся на смерть, або в тебе виростуть крила». *М. Ебнер-Ешенбах, австрійська письменниця.*

Тема VII

Права, свободи та відповідальність

Ми, народи Об'єднаних націй, повні рішучості...
знову утвердити віру в основні права людини,
в гідність і цінність людської особистості,
в рівність прав чоловіків та жінок
і в рівність прав великих і малих націй...

Преамбула Статуту Організації Об'єднаних Націй (1945 р.)

Будь-яке право людини, прямо або побічно,
зводиться до забезпечення за ним
можливості виконувати його обов'язки.

С. Франк, філософ і психолог

Права, свободи та відповідальність — це сполучний розчин, без якого не може бути споруджена жодна будівля соціальної організації — від сімейного колективу до держави.

Проблема прав, свобод та відповідальності сягає своїм корінням в існування двох протилежно спрямованих векторів розвитку будь-якого соціуму:

- прагнення окремого індивіда до якнайповнішої реалізації своїх інтересів, бажань та запитів, індивідуальної свободи (індивідуалізму);
- необхідність збереження суспільства від розвалу внаслідок зіткнень індивідуальних свобод (колективізму), обмеження індивідуальних свобод заради соціальної взаємодії, яка може забезпечити більш повну реалізацію індивідуального інтересу, ніж індивідуальна дія окремої людини.

З самого початку розвитку людського суспільства проблема прав людини пов'язувалася з місцем, яке посідає особистість у суспільних відносинах та соціальній ієрархії. Чим вище стоїть особистість на сходинках ієрархічної градації, тим більші її можливості для задоволення індивідуальних потреб та реалізації прав. Це пояснюється тим, що в основі будь-яких прав лежить вже відома нам із попередніх розділів проблема доступу до ресурсів і цінностей.

Міні-диспут

Як Ви розумієте поняття «права людини»?

Чи є права людини індивідуальним правом? Або їх характеризує приналежність до спільності особистостей, об'єднаних поняттям «громадяни», «населення країни» тощо?

У чому, на Вашу думку, виявляється відповідальність людини перед суспільством, що забезпечує її правами? Що є характерним для системи цінностей нового покоління українців? Як воно може вплинути на розвиток держави?

Еволюція уявлень про права людини в історії людства

- ? У чому полягає відмінність прав людини в докапіталістичному та капіталістичному суспільствах?

Ще в стародавніх писемних джерелах, які дійшли до нас, зафіксована відмінність прав різних категорій людей (Закони Хаммурапі, господарські документи міст-держав Близького Сходу та Стародавнього Єгипту). У Біблії, яка зберегла деякі залишки уявлень і норм родового суспільства, містяться як положення про рівність всіх людей, так і про виняткові права глав родів та великих патріархальних сімей, правителів, їх намісників тощо.

Сучасні ідеї прав і свобод, основи поділу влади, поняття природного права були закладені в **античній філософії**. Погляди давніх греків на права людини сформувались у загальному руслі міфологічних уявлень про те, що поліс (місто-держава) та його закони мають божественне походження і спираються на божественну справедливість. Право взагалі, права окремих людей та права громадян поліса (які фактично виділялися в окрему категорію) згідно з цим уявленням ґрунтуються не на силі, а на божественному порядку справедливості. Як право взагалі, так і права окремих людей неможливі без загальних норм поведінки, які виражають для всіх суб'єктів межі дозволеного і забороненого, визначений ступінь свободи. Там, де цей ступінь відсутній, немає й права. Тому чимало давньогрецьких мислителів у своїх творах наголошували на необхідності дотримуватися цього ступеня і «середини» в усіх справах і вчинках.

Відомий афінський державний діяч і законодавець **Солон** розумів закон (і його владу) як **поєднання права і сили**. Поряд з відмінністю між правом і законом його конструкція містила в собі й розуміння полісного закону як загальної форми офіційного визнання та вираження прав громадян полісу. Така загальність закону виражала *вимогу правової рівності*: усі громадяни рівні перед законом, перебувають під його захистом і підкорюються його загальнообов'язковим нормам.

Суттєвий внесок у розвиток юридичних уявлень про права людини був зроблений **римськими юристами**. Особливе значення в цьому процесі мали розроблені ними положення про суб'єкт права, правовий статус людей, свободу людей за природним правом, поділ права на приватне і публічне, справедливе і несправедливе право тощо. Вони також сформулювали більш чіткі погляди стосовно правового характеру взаємовідносин між індивідом і державою, співвідношення права особи й компетенції юридичних обов'язків, державно-правових засобів захисту прав людей тощо.

В епоху **Середньовіччя** поляризація правосуб'єктності вільної людини і безправ'я раба замінюється більш розгалуженою і деталізованою структурою права і правового спілкування відповідно до *станово-ієрархічного принципу будови феодального суспільства і функціонування феодального ладу* в цілому. Для феодального права характерне більш жорстке нормування обсягу прав (так званих «привілеїв») для різних категорій — станів суспільства в залежності від місця, яке вони посідають у суспільній ієрархії. Різні соціальні статуси обумовлювали різні рівні прав-привілеїв людей в загальній піраміді феодальної системи. Права людини на цьому історичному щаблі залишаються різними за змістом та обсягом правами-привілеями членів різних станів.

Однак, незважаючи на пануючі у феодальному суспільстві, розділеному жорсткими соціальними перегородками, уявлення про природність людської нерівності, низка **середньовічних мислителів** пропонували й захищали ідею свободи і рівності всіх людей перед законом. Характерна в цьому відношенні антикріпосницька позиція відомого французького юриста XIII ст. **Ф. де Бомануара**, який стверджував, що кожна людина вільна, і прагнув до конкретизації даної ідеї у своїх юридичних працях.

Відомий християнський мислитель **Фома Аквінський** — засновник християнської доктрини права і держави — стверджував, що саме божественне походження державної влади зумовлює необхідність її прагнення досягнути загального блага членів держави, забезпечення умов для їх розумного і гідного життя. Ф. Аквінський обґрунтовував право народу на повалення тиранії, протиставляючи політичну монархію (тобто політичну форму правління на засадах законів і для «загального блага») *тиранії* (тобто правлінню в інтересах самого правителя в умовах беззаконня). Суттєве значення в розвитку християнських концепцій прав людини мало вчення Ф. Аквінського про природний закон: люди мають прагнути до самозбереження, продовження роду, пошуку істини. Це положення про божественну за своїм першоджерелом гідність усіх людей і їх природне право на цю гідність стало значним внеском Ф. Аквінського у концепцію невід'ємних природних прав людини і відіграло значну роль у формуванні християнської ідеї правової державності.

? З якими твердженнями давньогрецьких мислителів, римських юристів та теоретиків Середньовіччя Ви погоджуєтеся, а з якими ні? Поясніть свою думку.

Декларація прав людини і громадянина (1789 р.)

Наступним етапом у розвитку і поширенні ідеї прав людини була доба становлення й утвердження капіталізму, коли ідеологи буржуазії стверджували, що всі люди є рівними і вільними від природи, що нерівність і привілеї суперечать природі й повинні бути знищені. Саме тоді з'являються перші спроби систематизації теорії природного права у працях **Гуго Гроція** — батька сучасного міжнародного права, **Самуїла фон Пуфендорфа** і **Джона Локка**, який власне розробив всеосяжну концепцію прав людини. У XVII—XVIII ст. у працях видатних мислителів лібералізму й просвітництва — **Джона Локка**, **Шарля-Луї де Монтеск'є**, **Жан-Жака Руссо**, **Іммануїла Канта**, **Томаса Джефферсона**, **Джеремі Бентама** було закладено основи сучасного

розуміння прав людини — на життя, свободу, власність тощо як священних імперативів і норм взаємовідносин особи і влади. Жан-Жак Руссо розробив концепцію, відповідно якої суверен отримав свою владу від «суспільного договору» зі своїми підданими. Саме поняття «права людини» вперше з'явилося у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789 р.). Дещо раніше французьким мислителем Шарлем-Луї де Монтеск'є була розроблена концепція розподілу влади. У Європі з'являється кілька проектів конституцій, які містили класичні права, а також включали в себе статті, що зобов'язували державу до виконання певних функцій у сфері зайнятості, благоустрою, громадського здоров'я, освіти тощо.

В епоху Просвітництва поняття «права людини» витворюється як окрема категорія, окремий правовий інститут. У цей час з'являється думка, що природа наділила людину певними невід'ємними фундаментальними правами, які можуть бути протиставлені державі, державній владі, але мають ними охоронятися. З цього часу і надалі права людини почали розглядати як елементарні передумови гідного людського існування.

Потреба в міжнародних стандартах прав людини вперше з'явилася наприкінці XIX — початку XX ст., коли індустріальні країни почали приймати трудові законодавства. При цьому обмеження експлуатації погіршило конкурентоспроможність цих країн у порівнянні з тими, що не мали таких обмежень. Тому з'явилися міжнародні договори, які вирівнювали умови найму працівників, що відбивалися на кінцевій вартості товарів.

Бернська Конвенція 1906 р. про заборону нічної праці жінок може розглядатися як перша багатостороння угода, яка мала на меті захист соціальних прав. У 1919 р. було засновано Міжнародну Організацію Праці (МОП), яка прийняла багато конвенцій про регулювання прав людини в галузі праці. Першим дійсно міжнародним договором з прав людини вважається Конвенція про рабство, яка була прийнята в 1926 р. і набула чинності наступного року.

Отже, в той час як класичні права людини були визнані набагато раніше за соціальні права, саме останні першими знайшли своє закріплення в міжнародних правових нормах.

XX ст. — особливий етап у розвитку, поширенні та визнанні прав людини. Вони стають не лише принципом національного конституційного права, але й нормою та окремою системою в міжнародному праві. Саме після Другої Світової війни, з утворенням таких міжнародних установ, як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Рада Європи, Організація Американських Держав (ОАД), виникли нові можливості для прийняття норм прав людини та їхнього забезпечення.

Джерелами міжнародно-правових норм з прав людини є:

- міжнародні конвенції як загального, так і спеціального характеру. На післявоєнний період було укладено і набрало чинності більше 40 великих міжнародних конвенцій про захист прав людини;
- міжнародне звичаєве право та загальні принципи права;
- рішення міжнародних органів, якщо договір, яким засновано даний орган, надає йому повноваження приймати обов'язкові для виконання рішення;
- судові рішення та наукові розробки найбільш висококваліфікованих спеціалістів з міжнародного права.

ООН — захисниця прав людини

Після 50-х рр. велика кількість міжнародно-правових угод підтримали і поширили принципи та ідеї, викладені в Загальній декларації прав людини. Зокрема, сформовано Міжнародну хартію прав людини, вона є частиною Міжнародного Біл-ю про права людини, до якої входять:

- Загальна декларація прав людини (1948 р.);
- Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (1966 р.);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1976 р.);
- Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1976 р.);
- 2-й Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права про відміну смертної кари (1991 р.).

Таким чином, у контексті історії прав людини слід відзначити певний змістовний зв'язок, логіку спадкоємності та момент розвитку в ланцюгу таких актів, як англійські *Велика хартія вольностей* (1215 р.), *Петиція про право* (1628 р.), *Білля про права* (1689 р.), американські *Декларація прав Вірджинії* (12 червня 1776 р.), *Декларація незалежності США* (4 липня 1776 р.), *Конституція США* (1787 р.), *Білля про права* (1789 — 1791 рр.); французькі *Декларація прав людини і громадянина* (1789 р.), *Загальна декларація прав людини* (1948 р.), *Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод* (1950 р.), *Європейська соціальна Хартія* (1961 р.), *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права* (1966 р.), *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права* (1966 р.), *Факультативний протокол до міжнародного пакту про громадянські та політичні права* (1966 р.), *«Заключний Акт» Гельсінської Наради* (1975 р.), *«Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі»* (1989 р.), наступні міжнародні пакти про права людини. Вивчаючи матеріали перерахованих правових документів, можна побачити шляхи й логіку формування юридичних норм у галузі прав і свобод людини, їх утвердження за станово-ієрархічним принципом до визнання універсального характеру прав людини сучасним світовим співтовариством. Кожний народ зробив свій внесок в розвиток ідеї про права людини, вирішуючи цю проблему залежно від історичних обставин свого буття.

У сучасному світі визнання та захист прав і свобод людини стали потужним фактором і чітким орієнтиром прогресивного розвитку всього світового співтовариства в напрямі до спільноти правових держав, показником упровадження в життя основ правової держави. Проблема прав людини набула глобального значення, їх дотримання стало лакмусовим папірцем і символом справедливості у внутрішніх і зовнішніх справах усіх держав і народів.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

В **Декларації незалежності США** 1776 р. був затверджений фундаментальний принцип, на якому заснована демократична форма правління: «Ми вважаємо очевидною істиною те, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невід'ємними правами, зокрема правом на життя, свободу та прагнення до щастя».

Біль про права 1791 р. (перші десять поправок до Конституції США 1787 р.) проголошував свободу слова, друку, віросповідань, зібрань та петицій. У його 4-й статті утверджувалася недоторканність особи, житла, майна. У статтях 5–8 передбачалося дотримання прав громадян, які притягалися до судової відповідальності (право на захист, право не свідчити проти себе в суді та інші) тощо.

Декларація прав людини і громадянина, яка була ухвалена Установчими зборами Франції 26 серпня 1789 р., природні і невід'ємні права людини називала священними. Проголошені в Декларації прав людини і громадянина ідеї мали значний вплив на погляди передових мислителів тих країн, де постала необхідність здійснення прогресивних буржуазних перетворень, складовою яких була боротьба за права і свободи людей (Німеччина, Росія, інші країни Східної Європи).

? Які історичні події у Франції та США сприяли прийняттю зазначених вище правових документів?

Покоління прав людини

? Що лежить в основі класифікації поколінь прав людини?

У результаті наукової систематизації прав людини в історичному огляді з'явилася **теорія трьох поколінь прав людини**.

Перше покоління прав людини — невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права. Це право громадянина на свободу думки, совісті та релігії, на участь у здійсненні державних справ, на рівність перед законом, право на життя, свободу та безпеку особи, право на свободу від довільного арешту, затримання або вигнання, право на гласний розгляд справи незалежним і неупередженим судом та ін. Особисті та політичні права набули юридичної форми спочатку в актах конституційного національного права, а незабаром і в актах міжнародного права.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Деякі вчені до першого покоління прав людини відносять Велику хартію вольностей (1215 р.), де, зокрема, зазначається: «Жодна вільна людина не буде заарештована, ув'язнена, позбавлена володіння або в будь-який (інший) спосіб знедолена... а лише за законним вироком рівних їй та за законом країни». На таких же підставах до першого покоління прав людини можна віднести й Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.) — юридичну пам'ятку литовського, білоруського та українського народів. У них було проголошено ідеї рівності вільних людей перед законом, особистої недоторканності, юридичного захисту прав вільної (шляхетної) особи, особистої відповідальності перед законом та ін. Проте середньовічне законодавство (Велика хартія вольностей, Литовські статuti тощо) будувалося відповідно до феодально-ієрархічної, станової структури суспільства, коли була відсутня юридична рівність громадян.

Відлік першого покоління прав людини можна розпочинати з періоду встановлення юридичної рівності, коли зруйнувалися станові рамки середньовічного суспільства. На цей період припадають розвиток буржуазних відношень і утвердження буржуазного суспільства з його законодавчими актами. Лише тоді рівноправність з ідеальної категорії почала втілюватися в реальну дійсність, набувши конституційного або іншого законодавчого оформлення. Принцип юридичної рівності, який став основою універсальності прав людини, додав їм дійсно демократичного характеру.

Після Другої світової війни необхідність забезпечення основних прав людини була визнана в більшості розвинутих країн.

Друге покоління прав людини — подальша розробка особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу тощо) — сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного стану та підвищення культурного статусу. Ці вимоги виникли після Першої світової війни, а після Другої світової війни вплинули на демократизацію й соціалізацію конституційного права країн світу та міжнародне право, коли завдяки бурхливому розвитку виробництва склалися реальні передумови для задоволення соціальних потреб громадян. Друге покоління прав людини ще називають *системою позитивних прав*. Вони не можуть реалізуватися без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Перелік природних прав та громадянських свобод людини поповнився соціально-економічними та соціально-культурними правами та свободами в низці конституцій XX ст. (Мексиканських Сполучених Штатів, 5 лютого 1917 р.; Італійської Республіки, 2 грудня 1947 р. та інших), а також у внесених доповненнях і поправках й старих конституціях. Соціальні, економічні та культурні права знайшли нормативне вираження у Загальній декларації прав людини 1948 р. та особливо в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

Третє покоління прав людини охоплює, можна сказати, *солідарні* (колективні) права, тобто ті, які стосуються всього людства. Це право на мир, безпеку, незалежність, на екологічно чисте навколишнє середовище, на соціальний і економічний розвиток як окремої людини, так і людства в цілому. Тут ідеться про ті права особи, які не пов'язані з її особистим статусом, а диктуються спільнотою (асоціацією), до якої вона належить, тобто є солідарними (колективними), в яких особі відведене головне місце (право на солідарність, право на міжнародне спілкування тощо).

Становлення третього покоління прав людини пов'язане з національно-визвольним рухом країн, що розвиваються, а також із загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни. Останні призвели до інтернаціоналізації юридичних формулювань прав людини, створення міжнародних (або континентальних) пактів про права людини, законодавчого співробітництва країн у питаннях про права людини, надбання наднаціонального характеру законодавствами (особливо конституційними) тих держав, що підписали міжнародні пакти про права людини. Міжнародне визнання

прав людини стало орієнтиром для розвитку всього людства в напрямку створення співтовариства правових держав. Між двома першими та третім поколіннями прав людини існує взаємозалежність, здійснювана за принципом реалізації колективних прав, яка не повинна обмежувати права і свободи особи.

- ? Проаналізуйте покоління прав людини та історичну зумовленість виникнення перших документів, що фіксують права людини.

Поняття прав і свобод людини

- ? У чому полягає відмінність між правами людини і правами громадянина?

Права і свободи людини — це невідчужувані права і свободи особи, які індивід отримує в силу свого народження; основне поняття природного і, взагалі, будь-якого права в цілому. Вони нерозривно пов'язані з існуванням людини: право на життя, на свободу в усіх її проявах, право на повагу до людської гідності, на опір пригнобленню тощо. Ці права є невід'ємними, тобто заборонене будь-яке зазіхання на них.

Ідея сформувані основні права виникла з потреби захистити людину від тиранічного використання державної влади. Тому спочатку увага була зосереджена на тих правах, які зобов'язують державну владу утримуватися від певних дій. Права людини цієї категорії називають **фундаментальними свободами**. Саме ці ідеї слугують орієнтирами для законодавчого забезпечення умов життя, гідних людини. Специфічна природа прав людини, яка є суттєвою передумовою розвитку людства, впливає як на відносини між людиною та державою (держава в особі своїх органів не тільки зобов'язана утримуватися від порушення прав людини, але й мусить захищати людину від зазіхань інших людей), так і на стосунки між самими людьми.

Найважливішим із невід'ємних природних прав людини є право на життя

Основні (фундаментальні) права посідають особливе місце у класифікації прав та свобод людини. Основні права — це конституційні права. Їх не купують, не заробляють і не отримують у спадок, а називають *невід'ємними природними правами*, тому що вони притаманні кожній людині в силу її існування незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового становища або будь-яких інших природних обставин. Основні (фундаментальні) права людини включають: право на життя, на повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, свободу думки та віросповідання, свободу пересування, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного втручання тощо.

Найважливішим із невід'ємних природних прав людини є **право на життя**. Це право передусім містить принципи, які забезпечують фізичне існування людини і людства в цілому, тобто **право на мир**. Декларація про право народів на мир була схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 12 листопада 1984 р.: «...Генеральна асамблея... переконана у тому, що життя без війни слугуватиме основою... повного здійснення прав і свобод людини..., що в ядерну епоху встановлення міцного миру на Землі є цюнайпершою умовою збереження цивілізації, людства і його існування...»

Право на життя без війни

Сучасні держави закріплюють право на мир у своїх конституціях — правових актах найвищої правової сили. Наприклад, Основний Закон ФРН у преамбулі та в ч. 2 ст. 1 «...визнає непорушні і невід'ємні права людини як основу кожного людського співтовариства, миру і справедливості в усьому світі»; у ч. 1 ст. 26 забороняє дії, «...здатні порушити мирне спільне життя народів». Підготовку до агресивної війни Основний Закон ФРН проголошує антиконституційною дією.

Згідно зі ст. 1 своєї Конституції, «Італія відкидає війну як посягання на свободу інших народів і як засіб вирішення міжнародних конфліктів...»

У ст. 9 чинної Конституції Японії зазначається: «Щиро прагнучи міжнародного миру, заснованого на справедливості й порядку, японський народ назавжди відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування сили як заходу вирішення міжнародних спорів».

У ст. 18 Конституції України висловлюється прагнення нашого народу до миру в такій формі: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства...»

Сучасне розуміння права на життя *передбачає скасування смертної кари*. Від неї відмовились або фактично не застосовують понад 80 держав світу. До них належать 13 штатів США, деякі країни Латинської Америки (Венесуела, Коста-Ріка, Бразилія, Мексика, Колумбія), 40 держав — членів Ради Європи.

Згідно зі ст. 1 шостого протоколу Європейської конвенції з прав людини: «Смертна кара скасовується. Жодна людина не може бути засуджена до такого покарання або страчена». «Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або у період неминучої загрози війни...» (ст. 2). У той же час ст. 2 згаданої конвенції передбачає, що позбавлення життя не розглядається як порушення цієї статті, коли воно є наслідком неминучості застосування сили:

- а) для захисту будь-якої людини від незаконного насильства;
- б) для здійснення законного арешту або запобігання втечі людини, що законно перебуває під вартою;
- в) у діях, законно вчинених з метою придушення бунту або заколоту.

Ще одне з важливих невід’ємних природних прав людини — **право приватної власності** — складна комплексна юридично-економічна категорія, основною метою якої є захист матеріальних потреб людини від усіх видів небезпек.

Ст. 17 Загальної декларації прав людини 1948 р. передбачає, що «кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і спільно з іншими», і «ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна». Більш послідовно і повно захист права приватної власності викладений у Європейській Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. у рамках Ради Європи. Право приватної власності визнається у конституціях майже всіх сучасних держав. Наприклад, у ст. 42 Конституції Італії проголошується: «Приватна власність визнається і гарантується законом, який визначає засоби її надбання і використання, а також її межі з метою забезпечення її соціальної функції і доступності для всіх». У Конституції України це право проголошується у ст. 41. Без такого права, закріпленого і гарантованого конституцією, людина не може почувати себе дійсно вільною. Приватна власність є найважливішим параметром як економічної свободи людини і громадянина, так і політичної свободи, без якої сучасне громадянське суспільство неможливе. Для реалізації економічної свободи потрібна нормально функціонуюча економіка, де всі учасники виробничих відносин є рівноправними і мають змогу реалізовувати свої здібності у конкурентній боротьбі. Володіння, користування і розпорядження приватною власністю можуть бути ефективно реалізовані лише за умов свободи підприємницької діяльності й ринку. Права, які держава надає громадянам шляхом видання конституцій та інших нормативних і законодавчих актів, можуть бути скасовані державною владою. Тому одним із основних обов’язків кожної демократичної держави є створення умов для отримання громадянами приватної власності, яка б забезпечувала їх невід’ємні природні права.

Разом з історичними перетвореннями в процесі розвитку суспільства поступово збільшувалась кількість видів прав людини, тож виникла потреба у їх включенні до міжнародних актів і національних конституцій. Існує декілька класифікацій видів прав людини. Найбільш поширена — **за сферою їх реалізації в суспільному житті**. За цією класифікацією основні права і свободи людини і громадянина поділяють на:

- громадянські (особисті) права;
- політичні права і свободи;
- економічні;
- соціальні;
- культурні права.

Основні права можуть бути обмежені лише в тій мірі, у якій це необхідно для захисту прав іншої людини. Права і свободи належать кожному індивіду, незалежно від його громадянства, расової або національної приналежності. З урахуванням міжнародно-правових актів та стандартів, загальнолюдських вимірів та цінностей побудовано розділ II Конституції України: «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» (Конституція 1996 р.).

Громадянські (особисті) права і свободи людини як члена громадянського суспільства — це природні, основоположні, невід'ємні права людини, які мають забезпечити особисті потреби людини, її особисте життя. Вони походять від природного права на життя і свободу, яке кожна людина має від народження. Це універсальні права, природний характер яких особливо підкреслюється законодавцем. До громадянських (особистих) прав зазвичай відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної і морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Відповідно до цього громадянські (особисті) права поділяють на **фізичні** і **духовні**.

Фізичні права: право на життя, особисту недоторканність, свободу пересувань, вибір місця проживання і заняття, безпечне довкілля, житло, таємницю листування, телефонно-телеграфні переговори тощо.

Духовні права: право на ім'я, честь і гідність, на справедливий, незалежний і публічний суд, право на повагу гідності людини, свободу віросповідання і світогляду тощо.

У конституціях багатьох держав особисті (громадянські) права поєднують в одну групу з політичними правами. Підставою для цього служить переважно спрямованість обох видів цих прав на забезпечення свободи особи в її індивідуальних і суспільних проявах.

Політичні права і свободи людини (як учасника політичного життя) — це права, які належать людині як члену політичного співтовариства, коли вона виступає насамперед як громадянин держави. Це право на самовизначення, на вислів особистої волі; можливість активно брати участь в управлінні державою (право обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування) та у громадському житті, впливати на діяльність різних органів влади, а також громадських організацій політичної спрямованості, право створювати громадські об'єднання і брати участь у їх діяльності. Політичні права і свободи передбачають визнання за кожною людиною права на свободу слова, думки, волевиявлення на виборах тощо. Політична свобода вимагає так званих громадянських свобод, свободу мирних демонстрацій (без зброї), зборів, свободу отримання інформації, у тому числі свободу преси, радіо, телебачення та іншого.

Економічні права включають право виконувати роботу, яку людина вільно обирає чи приймає; право обирати форми підприємницької діяльності й безперешкодно здійснювати її; можливості (свободи) громадянина розпоряджатися предметами споживання і основними чинниками господарської діяльності: власністю і працею, проявляти підприємливість та ініціативу в реалізації своїх здібностей і придбанні засобів для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ.

Соціально-культурні права і свободи — це права індивіда на поліпшення свого становища і підвищення культурного статусу, є одним із найбільш численних видів прав людини і громадянина. У ширшому розумінні ці права по суті є мірою духовності, яку гарантує особі держава з урахуванням умов життя й діяльності громадян, суспільства і держави. За своїм змістом **культурні права і свободи** — це суб'єктивні права людини в культурній (духовній, ідеологічній) сфері, це певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства, їх засвоєння, використання, а також участь у подальшому їх розвитку. Соціальні й культурні права людини — це право на гідне життя, на вільне використання своїх здібностей і майна, право на справедливу платню і розумне обмеження робочого часу, право на соціальну безпеку і захист в умовах безробіття, право на сприятливе довкілля, право на охорону здоров'я

і медичну допомогу, право вільно брати участь у культурному житті суспільства, науковому прогресі, користування його благами, право на освіту, свобода будь-якої творчої діяльності, право на інтелектуальну власність тощо. Культурні права і свободи представлені у ст. 53, 54 чинної Конституції України.

Економічні, соціальні та культурні права належать до прав другого покоління. Правознавці західних країн завжди протиставляли їх громадським та політичним правам, які вважалися абсолютними, невід'ємними, визнаними і гарантованими державою на відміну від соціально-економічних прав, міра здійснення яких залежить від стану економіки конкретної країни. Тому західна доктрина вважає, що і конституційно-правовий механізм їх закріплення та регулювання має бути максимально гнучким.

За своєю юридичною природою і системою гарантій *права і свободи є ідентичними*. Вони окреслюють соціальні можливості людини, які забезпечує держава в різноманітних сферах, але термін «свобода» охоплює більш широкі можливості індивідуального вибору. У той же час термін «право» визначає конкретні дії людини і громадянина (наприклад, право брати участь в управлінні державними справами, право обирати і бути обраним тощо). Проте розмежування між правами і свободами провести важко, оскільки найчастіше всю сферу політичних прав із чітко визначеними можливостями також іменують «свободами». Розходження в термінології є скоріше традиційним, що склалося ще в XVIII—XIX ст.

Необхідно розрізняти й поняття «права людини» і «права громадянина». Під правами громадянина розуміють передусім можливість брати участь в управлінні суспільними і державними справами:

- право на об'єднання в партії та громадські організації;
- право обирати і бути обраним до органів державної влади;
- право на соціальний захист.

Таким чином, права громадянина — це права члена державно організованого громадянського суспільства.

Поміркуймо разом

Уважно ознайомтеся зі статтями про право кожної людини на освіту в Конституції України та у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права. Зробіть порівняльний аналіз цих документів щодо прав людини та громадянина у науковій і культурній галузях.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.)

Стаття 13

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту. Вони погоджуються, що освіта повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності й повинна зміцнювати повагу до прав людини та основних свобод. Вони погоджуються в тому, що освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі Організації Об'єднаних Націй з підтримання миру.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що для повного здійснення цього права:

- а) початкова освіта повинна бути обов'язковою і безкоштовною для всіх;

б) середня освіта в її різних формах, включаючи професійно-технічну середню освіту, повинна бути відкритою і зроблена доступною для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безкоштовної освіти;

в) вища освіта повинна бути зроблена однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безкоштовної освіти;

г) елементарна освіта повинна заохочуватися або інтенсифікуватися за можливості для тих, хто не проходив чи не закінчив повного курсу початкової освіти;

д) має активно проводитися розвиток мережі шкіл усіх ступенів, повинна бути встановлена задовільна система стипендій і повинні постійно поліпшуватися матеріальні умови викладацького персоналу.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державною владою школи, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і здійснювати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань.

4. Жодна частина цієї статті не повинна тлумачитися у розумінні приниження свободи окремих осіб та установ створювати навчальні заклади і керувати ними за незмінної умови додержання принципів, викладених у пункті 1 цієї статті, і вимоги, щоб освіта, яку дають у таких закладах, відповідала тому мінімуму вимог, що його може бути становлено державою.

Стаття 14

Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті і яка на час свого вступу до числа учасників не змогла встановити на території своєї метрополії або на інших територіях, що перебувають під її юрисдикцією, обов'язкової безкоштовної початкової освіти, зобов'язується протягом двох років виробити і прийняти докладний план заходів для поступового втілення у життя — протягом розумної кількості років, яка повинна бути зазначена в цьому плані, — принципу обов'язкової безкоштовної загальної освіти.

Стаття 15

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на:

а) участь у культурному житті;

б) користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування;

в) користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є.

2. Заходи, яких повинні вживати держави-учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для охорони, розвитку і поширення досягнень науки та культури.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу, необхідну для наукових досліджень і творчої діяльності.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають користь, що її дають заохочення і розвиток міжнародних контактів та співробітництва в науковій і культурній галузях.

Органічний зв'язок між політичними та економічними, соціальними та культурними правами очевидний. Саме тому у **Віденській декларації, прийнятій на Всесвітній конференції з прав людини у 1993 р.**, було зазначено: «Усі права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними та взаємозв'язаними. Міжнародне співтовариство повинне ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою... Держави, незалежно від їхніх політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані заохочувати і захищати права людини та основні свободи».

? Чи залежать громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи від стану економіки кожної конкретної країни? Обґрунтуйте свою думку.

Наведіть приклади громадянських прав і політичних свобод, економічних, соціальних і культурних прав.

Визначте різницю між правами громадянина і правами людини.

Чи дотримуються ці права і свободи людини в Україні?

Сутність стосунків між людиною та державою

? Що лежить в основі стосунків між людиною та державою?

У соціально неоднорідному суспільстві виникло і таке нове явище, як **політика** — владні дії, спрямовані на урегулювання відносин між різними частинами суспільства.

Держава — це організація, завданням якої є утримання влади над суспільством, у котрому соціальні протиріччя вимагають застосування примусу, за допомогою спеціального апарату управління. При цьому відбувається відсторонення («відчуження») більшості членів суспільства від прийняття рішень та участі в управлінні громадськими справами. Ці функції первісно були монополізовані державною владою, яку здійснює спеціальний апарат управління.

Хоча вважається, що держава як владна організація виражає волю даного суспільства в цілому, можливості різних частин суспільства (етнічних спільнот, соціально-економічних класів, соціальних груп) впливати на політику держави є неоднаковими і залежать від наявності у них відповідних економічних, технічних, силових, духовно-ідеологічних та інших ресурсів влади. Тому і держава, виконуючи об'єднувальну, стабілізаційну функцію у суспільстві, реалізує свою політику в інтересах насамперед домінуючої частини населення, у руках якої сконцентровані такі ресурси влади. З цієї точки зору держава є організацією політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, за допомогою якої забезпечується його цілісність і безпека та здійснюється керівництво суспільством в інтересах цієї його частини, а також управління загально-суспільними справами.

Канцлер Німеччини
А. Меркель у парламенті

Політику президента США
Б. Обами підтримує народ

Таким чином, відносини між людиною і державою суттєвою мірою визначаються тим, чи належить конкретна людина до соціальної групи, яка має достатню концентрацію ресурсів для впливу на прийняття державних рішень.

У сучасній правовій науці вважається, що стосунки особи і держави будуються на встановленні такого балансу, при якому особа мала б можливість безперешкодно розвивати здібності, задовольняти права, свободи та законні інтереси, а держава одержувала б визнання й підтримку своєї діяльності з боку особи, яка виконує свої обов'язки і несе відповідальність за їх невиконання.

Усю величезну кількість теорій і поглядів, що існують в історії правової думки і стосуються співвідношення «держава — особа», можна звести до двох підходів:

1) **індивідуалістичний (природно-правовий)** — права належать людині від природи і є невід'ємними. Завдання держави і суспільства полягає в тому, щоб дотримуватися цих прав, не допускати їх порушення. Конкретні зміст і обсяг прав змінюються і розширюються одночасно з розвитком суспільства, а фундаментальні права залишаються незмінними;

2) **державницький (юридично-позитивістський)** — свої права людина одержує від суспільства і держави; держава — джерело і гарант прав людини завдяки закріпленню їх у законі; права особи змінюються залежно від державної доцільності і спроможності.

У реальності держава є механізмом, який досить часто використовується різними соціальними групами для конкурентної боротьби за утвердження власних прав за рахунок обмеження прав інших груп. Тому обсяг та якість прав конкретної людини залежать від реального співвідношення концентрації ресурсів влади в руках різних соціальних груп. Таким чином, проголошення будь-якого права людини, навіть закріпленого відповідними актами держави та її органів — ніщо без реальних гарантій його здійснення. Під гарантіями прав, свобод і обов'язків людини та громадянина розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, які забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та надійний захист.

У сучасній державі передбачена можливість примусового виконання прав громадян і усунення перешкод на шляху їх реалізації. У кожній державі права людини закріплюються або в конституції, або в спеціально присвяченій їм декларації. У поточних законах і підзаконних юридичних актах передбачаються процедури, механізми реалізації і захисту основних прав людини, закріплених у конституції. Норми про права людини можуть діяти як прямо, так і через конкретні спеціальні закони, що встановлюють форми їхньої реалізації.

Принцип прямої дії, закріплений у Конституції України, вважається найдемократичнішим, проте його реалізація є проблематичною через невизначеність у Конституції конкретних юридичних санкцій за порушення прав людини та нормативно-правових механізмів їх реалізації. В Україні, крім Конституції, діє ряд законів, які гарантують забезпечення прав громадян у сфері *економіки* (приватизація, власність, підприємництво), у галузі *політики* (громадянство, свобода преси, об'єднань громадян та інше), у *соціальній сфері* (захист прав споживачів, охорона праці тощо).

Права і відповідальність людини і громадянина.

Відповідальність держави перед людиною.

Міжнародні механізми захисту прав людини

? Чому права людини породжують її відповідальність?

Один із важливих правових принципів — це *єдність прав і відповідальності* (обов'язків). У Конституції України фактично закріплений принцип єдності прав і обов'язків (ст. 23): «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

Можна сказати, що обов'язок — це перепона на шляху сваволі, хаосу, всього того, що заважає нормальному розвитку суспільства. Відповідальність є засобом забезпечення прав. Права людини і громадянина не є безмежними, абсолютними, оскільки користування ними не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству в цілому. Це застереження міститься в Загальній Декларації прав людини (п. 2 ст. 29): «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги до прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». Використання людиною своїх прав одночасно передбачає її обов'язок захищати і зміцнювати ці права — заради самої себе та заради інших. Навіть громадяни розвинутих демократій часто неправильно розуміють цю рівність і нерідко користуються правами, ігноруючи обов'язки.

У Загальній Декларації прав людини (п. 1 ст. 29) визначено: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому можливий вільний і повний розвиток її особи». Так само, як і права людини, основні юридичні обов'язки фіксуються в Конституції та інших законах держави.

Особисті обов'язки можна поділити на фізичні (наприклад, обов'язок утримувати неповнолітніх дітей) і духовні (наприклад, обов'язок шанувати честь, гідність, національні почуття людини).

Економічні обов'язки — обов'язки віддавати частину свого прибутку у вигляді податку на суспільні потреби тощо.

Політичні обов'язки — обов'язки додержуватися конституції і законів, захищати Батьківщину тощо.

Соціальні обов'язки — обов'язки працювати тощо.

Культурні обов'язки — обов'язки дбайливо ставитися до пам'яток історії культури людства тощо.

Екологічні обов'язки — обов'язки берегти природу; компенсувати збитки, заподіяні забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Зрозуміло, що до обов'язків громадян демократичних держав входить дотримання законів, повага до прав і свобод інших осіб, сплата податків тощо.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

У деяких країнах до найважливіших обов'язків громадян належить участь у голосуванні на виборах в органи державної влади і військова зобов'язаність. У конституціях окремих держав йдеться й про обов'язок працювати (Японія, Італія, Гватемала, Еквадор та ін.), виховувати дітей (Італія, Росія), піклуватися про своє здоров'я і своєчасно звертатися по лікарську допомогу (Уругвай).

Права і обов'язки громадян зафіксовані в Конституції України

У Конституції України обов'язки громадян зафіксовані в статтях 51, 52, 65, 66, 67, 68 та інших.

До конституційних обов'язків громадян належать:

- 1) захист Вітчизни, її незалежності і територіальної цілісності;
- 2) шанування її державних символів;
- 3) проходження військової служби;
- 4) незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих збитків;
- 5) сплата податків і зборів у розмірах, встановлених законом;
- 6) додержання Конституції і законів та інше.

Таким чином, користування правами і свободами людини і громадянина є невід'ємним від виконання ним обов'язків, закріплених законами держави.

Права, незважаючи на широке декларування, не становлять реальної цінності без гарантій, надійно підкріплених механізмом їх реалізації. Система гарантій прав і свобод людини передбачає створення умов економічного, політичного, організаційного й правового характеру, а також способів і методів, що забезпечують реальний фактичний захист цих прав. Це, насамперед, матеріальне суб'єктивне право правоохоронного характеру, яке виникло в момент порушення суб'єктивного права потерпілого і впливає з Конституції. Механізмом гарантій прав людини і громадянина можна вважати систему правових засобів, визначених Конституцією, — це державні правоохоронні органи, судова система, громадські організації із захисту прав людини та громадянина тощо.

Виходячи з пріоритету загальнолюдських цінностей, загальновизнаних принципів міжнародного права Верховною Радою України саме в День прав людини у 1991 р. було прийнято закон, згідно з яким укладені і ратифіковані Україною міжнародні договори, що становлять нині невід'ємну частину

законодавства України. Таким чином громадянам України надано можливість захищати свої права, застосовуючи міжнародні норми в такому ж порядку, який передбачений для норм національного законодавства. У разі вичерпання усіх наявних внутрішніх засобів правового захисту громадяни можуть звертатися до Комітету з прав людини, створеного у відповідності з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права.

Конституція України (1996 р.) втілила найкращі здобутки загальнолюдського юридичного досвіду конституційного забезпечення прав і свобод людини. *Найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека.* Майже третину статей Конституції присвячено безпосередньо цьому питанню, що доводить її гуманістичне спрямування. Текст більшості статей досить повно відповідає широко визнаним міжнародним нормам прав і свобод людини. У цьому не важко переконатися, якщо порівняти розділ II Конституції України із Загальною декларацією прав людини, а також Міжнародними пактами про громадянські та політичні права та про економічні, соціальні і культурні права. Із прийняттям Конституції Українська держава визнала й узяла під свій захист права людини. Із цією метою в країні створені певні державні інститути. Гарантом прав і свобод людини та громадянина є Президент України. Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини та громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Загальні гарантії прав і свобод поділяються на: *економічні, політичні, організаційні.*

Економічні гарантії конституційних прав і свобод полягають у способі виробництва, економічному устрої суспільства, які забезпечують неухильне зростання продуктивних сил на основі всіх форм власності. Відповідно до обраної моделі розвитку, це соціально орієнтована ринкова економіка. Створюючи високий матеріальний статок, вона тим самим забезпечує економічну незалежність особи в суспільстві. Економічна свобода громадян і їх об'єднань полягає в реальній можливості вибирати форми підприємницької діяльності й безперешкодно таку здійснювати.

Політичні гарантії — це політична система держави, головного організатора системи здійснення й захисту прав людини, влади народу, що здійснюється безпосередньо і через органи державної влади місцевого самоврядування. Політичні гарантії включають можливість громадян звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини й у міжнародні правозахисні організації.

Організаційні гарантії — це систематична організаторська діяльність держави і всіх її органів, посадових осіб, громадських організацій, яка спрямована на створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами і свободами.

Міжнародним механізмом захисту прав людини сьогодні займається переважно ООН. Крім цієї універсальної міжнародної організації існують: Міжнародна організація праці (МОП) та Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), які координують власну діяльність з ООН. Визнання і захист прав людини — *головний обов'язок кожної держави.*

- ? Поясніть, у який спосіб людина може захистити свої права. Які міжнародні механізми захисту прав людини Ви знаєте? Проаналізуйте їх та висловіть свою думку з приводу реалізації цього механізму в сучасних державах світу. Наведіть приклади.

✓ для допитливих

Право на судовий захист свідчить, що проголошені конституціями права і свободи — не просто декларація про наміри, а принципові положення, які держава має намір реалізовувати. Судовий захист — це гарантія здійснення прав і свобод, що існує у всіх демократичних державах. Підставою для судового заперечення можуть бути й бездіяльність державних і самоврядувальних органів, посадових і службових осіб.

Право на відшкодування матеріального та морального збитку. Маються на увазі випадки заподіяння збитку посадовими особами державного та місцевого самоврядування під час здійснення ними своїх посадових обов'язків. Збиток може бути матеріальним і моральним і заподіюватися шляхом прийняття незаконних рішень, вчиненням незаконних дій і бездіяльністю згаданих осіб. Подібні суперечливі питання вирішує суд.

Право на знання кожним своїх прав і обов'язків є важливою демократичною гарантією прав і свобод. Йдеться про те, що держава зобов'язана інформувати своїх громадян про їх права та обов'язки, тому що незнання закону громадянами не звільняє їх від відповідальності за порушення.

Право на юридичну допомогу. Це право логічно впливає з права на судовий захист. Воно розглядається як невід'ємне право громадянина. Основний зміст цього права полягає в тому, що всі громадяни рівною мірою мають право на захист, здійснюючи його, можуть користуватися послугами адвоката. Роль адвоката щодо цього є надзвичайно високою, оскільки він дає громадянам консультації з правових питань, представляє їхні інтереси в адміністративних установах, у досудовому розслідуванні й у суді. Саме адвокат спроможний домогтися неухильного дотримання процесуальних прав громадянина.

Принцип неприпустимості обмеження прав і свобод людини та громадянина. Ніхто не має права по-своєму змінювати, більш того, обмежувати права і свободи громадянина та людини без відповідної вказівки про це в законі. У конституціях наведено права, які не можуть бути обмеженими навіть у воєнний час. До них належать: право на життя, право на захист, право на житло тощо.

Гарантії правосуддя. Закони та інші нормативні акти не мають зворотної сили. Закон, що пом'якшує відповідальність, має зворотну силу.

Ніхто не зобов'язаний виконувати свідомо злочинні розпорядження й накази. Цей принцип спрямований на виховання розумної вольової людини, яка здатна об'єктивно оцінити кожне розпорядження зверху, і лише після цього виконувати його.

Презумпція невинності. Людина є невинною доти, доки її провини не доведено вироком суду. Ніхто не повинен доводити свою невинність. Навіть визнання винним своєї провини не звільняє суд від необхідності доведення її об'єктивними доказами. Усі сумніви тлумачаться на користь обвинувачуваного.

Визначення статусу людини в процесі правосуддя. Йдеться про право особи на відмову від показань проти себе, членів своєї сім'ї або близьких, право на захист у процесі до судового розслідування, а так само судового розслідування і про статус засудженого. Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом за вироком суду.

- ? Що, на Вашу думку, може забезпечити реальну відповідальність держави перед людиною?

Права громадян не надаються державою, а мають власне обґрунтування. Вони об'єктивно існують від народження людини і є невідчужуваними від неї. Тому відносини особи й держави мають будуватися на основі їх зв'язаності взаємними правами, обов'язками і відповідальністю. Як громадянин є відповідальним перед державою, так і держава відповідальна перед громадянином.

Держава:

1. Гарантує кожному надання інформації про його права і свободи.
  2. Бере на себе обов'язок забезпечити права своїх громадян і виконує його.
  3. Надає громадянину свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, зазначених у законі.
  4. Не має права обмежувати права і свободи громадянина, крім випадків, передбачених законом.
  5. Не має права притягати до відповідальності громадян за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів родини чи близьких родичів, коло яких визначається законом.
  6. Не має права двічі притягати громадянина до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.
  7. Гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина.
  8. Діє виключно в рамках закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень.
  9. Відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем.
  10. Зобов'язана відшкодовувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.
- Зокрема, відповідно до ст. 55 Конституції України суду надано повноваження переглянути рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб у разі їх оскарження. Тим самим створено механізм відповідальності держави перед людиною за свою діяльність.
11. Гарантує право громадянина звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, та ін.
- Згідно зі ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права держава при виконанні зобов'язань щодо захисту прав людини і громадянина здійснює такі дії:
- а) забезпечує права всіх осіб, що знаходяться під її юрисдикцією, без будь-якої дискримінації;
  - б) відповідно до конституційної процедури законодавчого або іншого характеру вживає заходів, що дозволяють здійснювати ці права;
  - в) надає кожному, чиї права порушені, процесуальні правові засоби для їх захисту;
  - г) збільшує можливості з використання зазначених правових засобів, а також відповідає за дієвість їх застосування.

Громадянин користується наданими йому правами у певних рамках, встановлених законом, та має обов'язки перед державою і своїми співгромадянами, відповідає за їх невиконання. З метою захисту інтересів інших громадян і суспільства деякі свободи обмежуються законом. Будь-який громадянин, незалежно від його посади і суспільного стану, відповідає за порушення конституції і законів тощо.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Молодь за Права Людини — це світова організація, яка пропагує Всесвітню Декларацію Прав Людини (1948 р). Її мета полягає в тому, щоб принести мир і спокій народам світу. Мільйони людей не знають, що вони вже від народження мають 30 прав. Члени організації «Молодь за Права Людини» знайомлять молодих людей по всьому світу з їх правами згідно Всесвітньої Декларації Прав Людини.

З метою пропаганди Декларації організація використовує соціальну рекламу, буклети, DVD, CD, публічні виступи, допомогу від волонтерів, щоб захистити людей та пропагувати мир. Вона охоплює чотири континенти, 13 країн і 2000 волонтерів, зокрема, 150 акторів. Директорів програми Т. Лекстону було 19 років, коли він заснував програму UNITED разом із колективом, який складався з тінейджерів і дітей. Це одразу визначило проект як суто молодіжний. Його вперше було показано на засіданні Асамблеї ООН в серпні 2004 року. І тоді ж цей проект здобув нагороду «за визначний крок у впровадженні освіти з прав людини» від Головного керівника Офісу ООН в Нью-Йорку Комісара з прав людини.

Програма UNITED сьогодні доступна з субтитрами 15 мовами світу, фільм про захист прав людини було відібрано і показано на 30 світових кінофестивалях, він здобув десятки найвищих нагород.

Поміркуймо разом

Чи можна оцінювати ступінь демократичності суспільства і держави за рівнем забезпечення громадянських та політичних прав і свобод?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте еволюцію уявлень про права людини.
2. Проаналізуйте покоління прав людини та історичну зумовленість виникнення перших документів, що фіксують права людини.
3. Порівняйте спільне і відмінне у правах і свободах людини.
4. Чим різняться фундаментальні і громадянські права?
5. Продовжте відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...»

Колективна робота

Застосуйте інтерактивну технологію «Мікрофон»:

1. Прокоментуйте проблемне запитання: «Освіта — право чи обов'язок?»
Чи згодні ви з твердженням Д. Дідро про те, що освіта додає людині гідності?
2. Дотримуйтесь правил проведення обговорення:
  - Оберіть якийсь предмет (ручку, олівець тощо), що буде виконувати роль уявного мікрофона.
  - Передавайте його один одному, по черзі беручи слово.
  - Висловлюйтесь тільки в мікрофон.
  - Говоріть лаконічно й швидко.
  - Не коментуйте і не оцінюйте інші відповіді.

Творче завдання

Напишіть твір-роздум на тему: «Чи завжди потрібно відповідати за свої вчинки та дотримуватися певних правил?».

Тема VIII

Громадянське суспільство

Рівність — це єдина і міцна основа
для суспільного устрою, для порядку,
законності, добрих характерів...

Б. Шоу, британський письменник, романіст, драматург

Основною ідеєю громадянського суспільства є врегулювання відносин людини з політичною владою, суспільства з державою. Ця проблема завжди перебувала в центрі філософської і політичної думки. Так, ще Платон і Аристотель, хоча й ототожнювали суспільство з державою, водночас розглядали питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм державного правління. Саме ж поняття «громадянське суспільство» з'явилося лише у XVII ст., зокрема у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка. Причому в різні часи у це поняття вкладався неоднаковий зміст.

Концептуального оформлення ідея громадянського суспільства набула у творчості **Томаса Гоббса**. Він одним із перших почав протиставляти природне й суспільно-політичне в людині. Природне в людині є некерованим, і тому неполітичним, тоді як суспільне підпорядковується законам суспільства, а політичне — владі, державі. Вважаючи свободу природним станом, Т. Гоббс водночас обґрунтовував необхідність підпорядкування владі держави нічим не обмеженої свободи, яка веде до загальної ворожнечі й насильства. Таким чином, природному суспільству було протиставлене громадянське суспільство як сукупність членів суспільства, співгромадян, підпорядкованих владі держави. За Т. Гоббсом, громадянське суспільство — це одержавлене суспільство, яке є результатом переходу від природного до суспільно-політичного стану. Держава творить громадянське суспільство, закладаючи його основи, встановлюючи порядок, цивілізуючи суспільство та його членів.

Джон Локк підтримав і розвинув ідею Т. Гоббса про одержавлене суспільство як суспільство громадянське. Хоча Т. Гоббс і Дж. Локк виходили з договірної теорії походження держави, вони зробили з неї різні висновки. Як апологет абсолютної монархічної влади, Т. Гоббс стверджував, що, уклавши одного разу суспільний договір і перейшовши до громадянського стану, люди повинні в усьому підкорятися державі й не можуть чинити їй спротив. Дж. Локк, навпаки, обґрунтовував право народу на опір державі в тому разі, якщо вона нехтує його правами та інтересами. Він доводив, що, уклавши суспільний договір, держава отримує від людей рівно стільки влади, скільки необхідно й достатньо для досягнення головної мети політичного співтовариства — створення умов для того, щоб усі й кожен могли забезпечувати свої громадянські інтереси, і не могли зазіхати на природні права людей — на життя, свободу, власність тощо. Хоча Дж. Локк не розмежовував суспільство й державу, розрізнення ним прав особи й держави мало велике значення для становлення концепції громадянського суспільства.

Принципово важливі положення для розвитку концепції громадянського суспільства сформулював **Георг Гегель**. На відміну від своїх попередників, котрі не розмежовували суспільство й державу, він розглядав їх як окремі утворення. На його думку, громадянське суспільство існує не всередині держави, а поряд із нею. У Г. Гегеля громадянське суспільство є сферою матеріальних умов життя, у якій індивіди пов'язані певними інтересами. Це суспільство філософ розглядав як сукупність індивідів, котрі за допомогою праці задовольняють власні потреби й потреби інших. Фундаментом громадянського суспільства є приватна власність. У взаємовідносинах суспільства й держави Г. Гегель віддавав перевагу останній, вважаючи, що в ній представлена загальна воля громадян, тоді як громадянське суспільство є сферою реалізації приватних інтересів окремих осіб.

Карл Маркс вважав громадянське суспільство середовищем, у якому відбуваються революційні зміни, що призведуть до відмирання держави. Держава, за К. Марксом, неспроможна змінюватися, оскільки виражає інтереси лише одного (панівного) класу, тоді як у громадянському суспільстві репрезентовано інтереси усіх суспільних класів. Втім, К. Маркс вважав, що громадянське суспільство — це інституція, притаманна суспільствам, у яких залишаються суттєві суспільні суперечності, в тому числі й пов'язані з приватною власністю. В суспільстві комуністичному зникне потреба примусу одних членів суспільства з боку інших, отже — держава зникає. Але водночас зникне й громадянське суспільство, оскільки воно базується на приватній власності. Такий висновок логічний для гегельянця, адже громадянське суспільство є поняттям «парним» з поняттям держави (правової держави); отже, зі зникненням держави зникає й інша, даючи початок новій суперечності або ж зникаючи у вищій єдності. Для К. Маркса такою єдністю був комунізм, для Г. Гегеля — абсолютний дух.

Так поступово склалася концепція громадянського суспільства як сфери недержавних суспільних відносин, що так чи інакше співвідноситься і взаємодіє з державою як політичним інститутом. Під громадянським суспільством почали розуміти все те в суспільстві, що не є державою і державним.

Таким чином, **громадянське суспільство** визначається як:

- сфера недержавних суспільних інститутів і відносин;
- сфера самореалізації громадян на ґрунті економічних, соціально-політичних, національних, духовних, релігійних та культурних інтересів, яка відмежована відповідними законами від прямого втручання державної влади.

? Які існують інститути громадянського суспільства?

Більшість дослідників дотримуються думки про те, що інститутами громадянського суспільства є родина, заклади освіти, церква, приватна власність, інститут багатопартійності, ЗМІ, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації, які забезпечують економічні, професійні, культурні, політичні та інші інтереси й потреби різних соціальних верств, груп, індивідів.

Основою будь-якого громадянського суспільства є економічно та політично вільна особистість, яка є всебічно поінформованою, чітко усвідомлює свої права й обов'язки, має власні інтереси у різних сферах соціуму та бачить шляхи їх реалізації, розраховуючи, перш за все, на свої сили, розум та волю. Важливою передумовою існування громадянського суспільства є існування в країні численного середнього класу.

Поняття громадянського суспільства

Поміркуймо разом

Що таке громадянське суспільство? Які його основні ознаки та функції?

Громадянське суспільство — це складний і багатоаспектний феномен, який інтерпретується по-різному. Виділяють два розуміння громадянського суспільства:

- як об'єднання вільних, із рівними правами людей, кожному з яких державою забезпечуються права і юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою і надійним соціальним захистом, а також брати активну участь у політичному житті;
- як поняття, що застосовується для вивчення недержавної частини суспільної системи і має сенс лише у випадку розмежування суспільства і держави (тобто до сфери громадянського суспільства відносяться ті елементи суспільного життя, що не входять до сфери держави).

У першому випадку основними ознаками громадянського суспільства вважається наступне:

- людина, її права, свободи й інтереси є головною цінністю суспільства;
- рівноправність і захищеність законом усіх видів і форм власності, і насамперед приватної;
- економічна свобода громадян і їхніх об'єднань, інших суб'єктів виробничих відносин у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності;
- свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм і видів трудової діяльності;
- ефективність системи соціального захисту кожної людини;
- ідеологічна та політична свобода, наявність демократичних інститутів і механізмів, що забезпечують кожній людині можливість впливати на формування й здійснення державної політики.

В іншому тлумаченні громадянського суспільства дослідники вважають головними такі риси:

- відокремленість від держави структур суспільства, до яких належать різноманітні асоціації, добровільні об'єднання людей;
- утвердження безпосередніх і різноманітних інтересів, можливість їх вираження та здійснення;
- можливість забезпечення «реального» життя, на відміну від держави — сфери «формального» життя;
- наявність ринку, вільної конкуренції, відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками;

- безпосереднє спілкування людей;
- повага громадянських прав;
- свобода особистості;
- плюралізм, сукупність усіх неполітичних відносин у суспільстві й різноманітної діяльності людей;
- регулювання дій людей безпосередньо самими людьми, передусім через норми моралі.

Громадянське суспільство має свою **структуру**. В економічній сфері її структурними елементами є недержавні підприємства (акціонерні товариства, орендні колективи, корпорації) та інші добровільні об'єднання, що створюються за власною ініціативою громадян. Соціально-політична сфера громадянського суспільства включає родини, суспільні, політичні організації та рухи, органи місцевого самоврядування, недержавні органи масової інформації. І нарешті, духовна сфера громадянського суспільства припускає наявність свободи слова, самостійність і незалежність творчих, наукових та інших об'єднань від державних структур.

Громадянське суспільство характеризується виконанням таких **функцій**:

- громадянське суспільство є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації і самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують самостужки або на рівні місцевого самоврядування;
- інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, служать опорою у їх можливому протистоянні з державою;
- ці інститути систематизують, впорядковують, надають регульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади;

II Генеральна асамблея Міжнародної громадської організації «Всесвітня Дитяча Ліга Націй»

• ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів.

Необхідними елементами громадянського суспільства є *суспільні об'єднання, рухи, партії, професійні спілки та об'єднання за віковою і статевими ознаками*. Якщо такі організації сформувалися, то спрощується виявлення інтересів різних груп населення, пошук лідерів, спроможних втілювати волю громадян у життя. Але така плюралістична (множинна) демократія є можливою тільки у вільному суспільстві вільних людей. *Громадянське суспільство є соціальною основою правової держави.*

Громадянське суспільство — це складна динамічна система зв'язку людей, об'єднаних сімейними узами, груповими станами, класовими відносинами. Взаємодія людей, організація їх життя пов'язана насамперед з виробництвом, обміном і споживанням життєвих благ. У процесі розвитку суспільства і переходу від одного типу присвоєння благ до іншого змінюється і його політична система та державна організація. Таким чином, громадянське суспільство і держава співвідносяться як зміст і форма існування даного суспільства.

? Що відноситься до атрибутів громадянського суспільства?

До атрибутів громадянського суспільства науковці відносять:

• наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського (цивільного) життя і громадської думки;

• організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чий права захищені конституцією та законами;

• незалежні від держави, добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні;

• зорієнтоване на громадські інтереси та публічну політичну діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

Отже, чим більш розвиненим є громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої власні інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпека узурпації політичної влади тими чи іншими її органами чи окремими особами.

Громада. Територіальне громадське та місцеве самоврядування.

Участь громадян в управлінні територіальних громад

Поміркуймо разом

Що таке громада? Які існують характерні риси громадського та місцевого самоврядування?

Громада — початково — спільнота родичів та сусідів, яка проживає й господарює на певній території (селищі, місті тощо) та виробляє певні правила співжиття і способи його захисту від внутрішньої та зовнішньої деструкції. Громади утворилися раніше за державу.

Поняття «громада» застосовують до мешканців певного району, регіону (територіальна громада). Територіальна громада організує своє життя за допомогою органів місцевого самоврядування.

У сучасному українському законодавстві територіальна громада визначається як спільнота мешканців населених пунктів (сіл, селищ, міст, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями), об'єднана загальними інтересами власного життєзабезпечення, самостійного, в межах законів, вирішення питань місцевого значення — як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

У ст. 140 Конституції України зазначено: місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Місцеве самоврядування є однією з форм народовладдя, сутність якої полягає в самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення. Місцеве самоврядування може здійснюватися у двох формах:

- 1) безпосередньо — шляхом проведення місцевих референдумів, рішенням певних питань на сході жителів села, певної території та ін.;
- 2) через органи місцевого самоврядування, до яких належать:
  - а) сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи;
  - б) виборні голови органів місцевого самоврядування — сільські, селищні, міські голови (голови виконавчих органів відповідних рад);
  - в) виборні місцеві ради, які представляють загальні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст.

У межах своїх повноважень органи місцевого самоврядування приймають рішення, що є обов'язковими до виконання на відповідній території, відповідають Конституції і законам України. Органам місцевого самоврядування можуть передаватися окремі повноваження виконавчої влади. Їх

виконання фінансується за рахунок Державного бюджету. Із цих питань органи місцевого самоврядування підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Матеріальне і фінансове забезпечення місцевого самоврядування відбувається за рахунок прибутків місцевих бюджетів і відповідної допомоги держави. Якщо ж певні витрати органів місцевого самоврядування виникають унаслідок рішень органів державної влади (наприклад, у зв'язку з проведенням всеукраїнського референдуму, виборів Президента тощо), то вони повністю компенсуються державою.

12 територіальних громад району Бердянщини святкують 20-річчя проголошення Незалежності України

У ст. 143 Конституції України закріплений перелік питань, рішення яких стосується компетенції територіальних громад або створених ними органів місцевого самоврядування, тобто відповідних рад:

- 1) управління майном, що перебуває в комунальній власності;
- 2) затвердження програм соціально-економічного і культурного розвитку і контроль за їх виконанням;
- 3) затвердження бюджету відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контроль за їх виконанням;
- 4) встановлення місцевих податків і зборів відповідно до закону;
- 5) проведення місцевих референдумів і реалізація їх результатів;
- 6) створення, реорганізація і ліквідація комунальних підприємств, організацій і установ, контроль за їх діяльністю;
- 7) інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

✓ для допитливих

У ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» зазначено: «Загальні збори громадян за місцем проживання є формою їх безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення». Як свідчить історична практика, загальні збори громадян в Україні є однією з наймасовіших форм безпосередньої демократії. Вони найбільш доступні для громадян і є одним із засобів самоорганізації, забезпечуючи членам територіальної громади можливість поєднувати колективне обговорення питань і прийняття рішень з їх особистою активністю та ініціативою, які виявляються в їх виступах, участі в голосуванні тощо. Загальні збори громадян за місцем проживання відіграють важливу роль у системі місцевого самоврядування, є формою залучення громадян до здійснення найрізноманітніших управлінських функцій, а саме їх участі в сталому розвитку громад.

У загальних зборах мають право брати участь громадяни, мешканці територіальної громади із правом голосу, тобто фізичні особи, які проживають у територіальній громаді та відповідають усім вимогам Закону «Про вибори до органів місцевої влади». Із цим статусом пов'язане право впливати на політичні, економічні, культурні, соціальні, екологічні та інші процеси розвитку територіальної громади. Згаданий закон забороняє будь-які обмеження права на участь у загальних зборах громадян залежно від раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території тощо.

Іншою формою участі громадськості в ефективному управлінні сталого розвитку громади є місцеві ініціативи. У ст. 9 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» зазначається: «Члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (в порядку ініціативи) будь-якого питання, віднесенного до відання місцевого самоврядування». Порядок внесення місцевої ініціативи на розгляд ради визначається представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади.

Ще однією формою участі громадян в управлінні територіальною громадою є громадські слухання. Згідно зі ст. 13 Закону України «Про місцеве

самоврядування в Україні», територіальна громада має право проводити громадські слухання — зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розглядові органами місцевого самоврядування.

Цілі проведення громадських слухань:

- дізнатися думку громадян стосовно правильності прийнятих керівником місцевого органу влади рішень;
- ознайомити громадян із планами, тактикою і стратегією керівництва місцевого органу влади, результатами його діяльності;
- отримати поради від мешканців населеного пункту — споживачів наданих послуг щодо того, як краще вирішити існуючу проблему;
- отримати можливості лобювання інтересів громади перед вищими владними структурами;
- створити прозорість дій влади з метою викликати довіру у мешканців населеного пункту до владних структур.

Місцева рада дає дозвіл на створення органу самоорганізації населення, вказуючи територію, в межах якої має діяти цей орган, назву, основні напрямки діяльності, повноваження та умови їх здійснення.

У Європейській хартії місцевого самоврядування, ратифікованій Верховною Радою України у 1997 р., затверджуються принципи місцевого самоврядування, що є загальновизнаними в Європі. Члени Ради Європи переконані в тому, що право самоврядування найбільш безпосередньо може здійснюватися саме на місцевому рівні. Вони впевнені в тому, що існування органів місцевого самоврядування, наділених реальними функціями, може забезпечувати ефективне і близьке до громадянина управління, усвідомлюючи, що охорона і посилення місцевого самоврядування в різних країнах Європи є важливим внеском у розбудову Європи на принципах демократії і децентралізації влади. Принципи місцевого самоврядування, що містяться в цій Хартії, застосовуються до всіх категорій органів місцевого самоврядування, що існують у межах відповідної Сторони.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Моделі місцевого самоврядування. Найбільш значущими вважаються американська, англосаксонська, французька та радянська моделі місцевого самоврядування (самоуправління).

В американських колоніях спочатку виникали «зародки» місцевих структур, що лише згодом організовувалися на рівні колонії або території. Це відрізняє їх від органів місцевого самоврядування в Європі, де ті створюються центральною владою. Майже всі штати поділені на графства, хоча юрисдикція й організація графств залежать від специфіки певного штату. Графства поділяються на міста, округи і громади. Починаючи з другої половини XX ст. у ряді американських міст місцеві ради наймають на контрактній основі управляючого (менеджера). Він має компетенцію винятково в сфері управління, тоді як рада виконує законодавчі функції.

Велика Британія поділяється на адміністративні центри — округи і графства. Уповноважені члени місцевої громади обирають раду, один із членів якої стає її головою або бургомістром. До роботи в раді можна навіть залучити осіб, які не беруть участі у виборах. Цей процес називається кооптацією. Члени ради — обрані й кооптовані — виконують свої обов'язки без винагороди. Одночасно визначають особу, яка на професійній основі займається управлінням місцевими справами. Її статус нагадує міського менеджера у США. Основною характерною рисою британського самоврядування є залежність його органів від центрального уряду. Так, коли в 1986 р. стався конфлікт між консервативним урядом і Радою Великого Лондона, прем'єр-міністр Маргарет Тетчер без коливань розпустила останній.

Франція поділяється на адміністративні, судові і виборчі округи, а ті — на громади (комуни). Хоча комуна має велику автономію, її повноваження досить обмежені, навіть на її бюджет можуть накласти вето представники центрального уряду. Мер виступає як представник одночасно й уряду, і самоврядування. Він може бути усунений з посади за неналежне здійснення урядових програм на рівні громади.

Радянська модель. У 1922—1937 рр. СРСР був державою з унікальною системою народного самоврядування Рад, які обиралися не стільки за територіальним, скільки за виробничим принципом і управляли як регіонами, так і всією країною через свої з'їзди. Делегати з'їздів отримували імперативний мандат від виборців («наказ»), про виконання якого повинні були звітувати одразу після повернення зі з'їзду. При цьому більшість представників колишніх пануючих класів була позбавлена політичних прав за класовим принципом. Виконавча влада формувалася безпосередньо радами і з'їздами (виконкоми), при цьому голова виконкому не був головою Ради, сам же виконком був підконтрольним, підзвітним і змінюваним Радою (з'їздом Рад). Найвищим органом державної влади вважався Всесоюзний з'їзд Рад, а між з'їздами — обраний ним Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК). З'їзд обирав уряд — Раду народних комісарів (РНК). Уряд був підконтрольним і підзвітним Всесоюзному з'їзду Рад і його Всесоюзному Центральному Виконавчому Комітету. У свою чергу, Раді народних комісарів були підконтрольні місцеві виконкоми, Ради та їх з'їзди.

Після прийняття Конституції 1937 р. все населення отримало рівні й прямі виборчі права, Ради стали обиратися за територіальним принципом шляхом таємного голосування. Уся система державної влади концентрувалася по лінії місцевих Рад, підзвітних як виборцям, так і підлеглим по вертикалі вищим Радам та Верховній Раді. Виконавча влада на місцях здійснювалася виконкомом Рад, які мали подвійне підпорядкування: Радам, що їх обрали, та перед виконкомом вищих Рад. Місцеві Ради мали право скасовувати рішення своїх виконкомів. Державні органи та установи на місцях, як правило, підпорядковувались місцевим радам, а по вертикалі — відповідним міністерствам та відомствам.

Крім того, основою радянської моделі було існування правлячої партії, яка будувалася на засадах «демократичного централізму», що передбачав виборність всіх партійних органів і підзвітність їх відповідним партійним організаціям.

Ця модель місцевого самоврядування в правовому плані надавала досить широкі можливості для народного волевиявлення й участі в управлінні, однак в реальності ці можливості не використовувались абсолютною більшістю громадян.

Громадська думка

Термін «громадська думка» виник в Англії в другій половині XII ст., а вже з кінця XVIII ст. став загальноприйнятим. Під громадською думкою розуміється сукупність думок людей стосовно питань, які мають суспільний

інтерес. Громадська думка завжди пов'язана з ціннісними відносинами, тож у різних випадках вона може розглядатися через єдиного суб'єкта — носія. Спеціалісти зауважують, що те, що ми називаємо громадською думкою, розуміючи під цим цілісний суб'єкт, і теоретично і практично не відповідає дійсності, оскільки в суспільстві ніколи не було, немає і не може бути єдиного інтересу як і єдиної оцінки та цінностей. Суспільство не може мати єдиної громадської думки, оскільки воно таким виступає лише в абстракції, тоді як у реальному житті суспільство має диференційовану сукупність системоутворювальних елементів, кожен з яких відрізняється власними інтересами, потребами, цінностями, оцінками тощо. Тому і громадська думка є усередненим віддзеркаленням оцінок, суджень і уявлень різноманітних елементів соціальної структури.

Соціальне опитування

При розв'язанні проблеми суб'єкта громадської думки необхідно розрізнити поняття «суб'єкт» і «виразник громадської думки». В якості виразника можуть виступати окремі особи, групи людей. Що ж стосується суб'єкта громадської думки, то в цій якості виступає суспільство в цілому: народ, партія, міжнародна громадськість тощо. Отже, не будь-яка колективна думка стає або є суспільною, а лише та, що відповідає таким критеріям, як соціальний інтерес, дискусійність, компетентність. А її виразники — соціальні групи, верстви, класи, народ.

Думку можна класифікувати як індивідуальну, групову або загально-суспільну.

Визначний німецький філософ Г. Гегель виділив цілий ряд структурних елементів громадської думки:

- умови існування громадської думки;
- об'єкт (зміст) громадської думки;
- носій громадської думки;
- характер судження, яке виступає в якості громадської думки;
- співвідношення «всезагальної» і «особливої» думки.

Різноманітність суспільної думки характеризується багатоколірністю, пластичністю і мінливістю, які зумовлюють соціальні потреби в її постійному і оперативному вимірі.

Можна говорити про три основні етапи розвитку громадської думки: **виникнення, формування і функціонування.**

• На першому етапі знання про нове явище ситуації співставляється з власним інтересом та інтересами інших членів суспільства, тобто відбувається ідентифікація себе з соціальною спільнотою.

• На етапі формування в процесі спілкування, зіткнення різних думок виникають єдині спільні судження, позиції.

• На третьому етапі громадська думка орієнтує, регулює, диктує певну поведінку, дію і взаємодію.

На розвиток громадської думки впливають найрізноманітніші фактори:

- рівень розвитку демократії;
- рівень інституціоналізації громадської думки;
- стан соціально-економічних відносин у країні;
- моральна атмосфера в суспільстві;
- наявність реальних свобод, прав особистості, свобода слова, друку, мітингів, страйку тощо.

Як багатосуб'єктивне явище громадська думка характеризується плюралізмом. Важливим завданням і напрямом соціології є вивчення і аналіз думок різних соціальних груп, класів, верств, категорій населення, визначення її видів, рівнів, показників зрілості, функцій.

Думки можуть бути:

- панівними та опозиційними,
- публічними й анонімними,
- офіційними й неофіційними,
- істинними і хибними,
- чіткими і розмитими тощо.

Побутують також новаторські і консервативні думки, прогресивні і реакційні, зрілі і незрілі та ін., породжені суперечливістю інтересів соціальних груп.

Основними рисами громадської думки є: *стабільність, вагомість, інтенсивність, поширеність, результативність, компетентність, соціальна спрямованість* тощо.

Щодо основних функцій громадської думки, то серед них виокремлюють такі як: оцінювальна, орієнтовна, виховна, регулятивна, функція соціального контролю, регламентації, захисна та директивна. Усі ці функції тісно пов'язані між собою і є частинами головної функції регулювання.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Інтенсивне вивчення громадської думки в Україні розпочалося в 90-і рр., що було обумовлено створенням і зміцненням правових основ вираження громадської думки, конституційними гарантіями прав і свобод громадян. Значно розширилось поле і напрями досліджень громадської думки, зникли теми, які раніше були закриті для вивчення громадської думки. Активно вивчають громадську думку Інститут соціології НАН України, Центр "Соціальний моніторинг" Українського інституту соціальних досліджень, "СОЦІС-Геллап", Фонд "Демократичні ініціативи", соціологічні лабораторії провідних університетів країни (Київського національного, Харківського, Одеського, Волинського, Чернівецького, Львівського та інших).

Таким чином, активне вивчення, формування і використання на практиці громадської думки є невід'ємним атрибутом громадянського суспільства. Без умілої маніпуляції громадською думкою, її глибокого аналізу неможлива жодна серйозна політика.

Головними тематичними напрямками досліджень громадської думки є відношення суспільства до соціальних, політичних, економічних реформ, діяльності основних гілок влади, політичних партій, зміною виборчої сис-

теми, до проблем злочинності, екологічної безпеки, приватизації землі, вичення електоральної поведінки громадян тощо, а також відносин з Росією, Євросоюзом, НАТО.

Шкільне самоврядування

Самоврядування притаманне й освітнім закладам (ВНЗ, школам). Так, шкільне самоврядування сприяє демократизації навчального процесу, формує навички управлінської діяльності та соціальної активності учнів.

Одне з найважливіших завдань шкільного самоврядування — розвиток відповідальності учнів, що досягається за допомогою самоактивізації, організованого саморегулювання. Результатом розвитку шкільного самоврядування є взаємна відповідальність членів колективу й керівництва за результати діяльності освітньої установи.

Основні принципи шкільного самоврядування:

- об'єднання колективу з єдиною метою;
- єдність та оптимальне поєднання колективних та особистих інтересів, динамічність і варіативність структури органів самоврядування;
- добровільність у формуванні його органів; інтеграція та диференціація педагогічного, батьківського, учнівського управління.

Самоврядування — форма організації життєдіяльності колективу, що забезпечує його розвиток у процесі досягнення суспільно вагомих цілей. Існують різні підходи до самоврядування. При авторитаризмі самоврядування виконує соціальне замовлення на формування слухняної, конформістської особистості. Відомий педагог Ян Амос Коменський розглядав самоврядування

як підготовку до життя. Багато вітчизняних педагогів бачили в самоврядуванні розвиток демократичних відносин.

Самоврядування дозволяє попереджати та розв'язувати протиріччя, що виникають між окремими учнями та колективом школи в цілому, між працівниками та адміністрацією та інші.

Демократизація управління припускає, що кожний шкільний колектив здійснює самоврядування, причому ті завдання, які він здатний вирішити самостійно, він вирішує без сторонньої допомоги (ніхто не втручається в технологію його роботи), при цьому оцінюються конкретні результати. Школа має право самостійно визначати у своєму статуті форму самоврядування. Статут повинен визначати порядок створення органів громадського самоврядування та їхню компетенцію.

Члени учнівського самоуправління районної ради «Лідер». Донецька область

Міні-диспут

Чи є у Вашій школі самоврядування? Розкажіть про його устрій та роботу.

Чи приймаєте Ви участь у шкільному самоврядуванні? Чому?

Чи вважаєте Ви, що шкільне самоврядування впливає на формування активної громадянської позиції?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Визначте поняття «громадянське суспільство».
2. Які основні функції громадянського суспільства Ви знаєте?
3. Визначте атрибути громадянського суспільства.
4. Чи впливає світовий досвід розвитку і консолідації громадянського суспільства на становлення громадянського суспільства в Україні? Свою відповідь проілюструйте прикладами.
5. Охарактеризуйте поняття «громадська думка». Оцініть її роль у житті суспільства.
6. Визначте характерні риси громадського та місцевого самоврядування.
7. Продовжте відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...».

Робота в групах

Чи вважаєте Ви, що функціонування громадянського суспільства є невід'ємною складовою становлення та розвитку будь-якої демократичної, правової держави, зокрема України?

(Об'єднайтеся в групи, обговоріть запитання).

Поясніть своє твердження, використовуючи метод «Прес».

Вислухавши думку кожного члена групи, лідера кожної групи, підбийте підсумки роботи окремих груп і класу взагалі. Виробіть спільну точку зору з обговорюваного запитання.

Творче завдання

Напишіть твір-роздум на тему: «Як я розумію, що таке ідеальне громадянське суспільство».

Тема IX

Політичні інститути і процеси. Політика в житті суспільства

Політика — це економіка в дії.

Р. Лафоллет, американський політик XIX ст.

Поміркуймо разом

Які фактори пов'язують політику з іншими сферами людського життя?

Політика як суспільне явище

Поняття «політика» прийшло до нас із давньогрецької мови. Воно походить від слів «поліс» (місто-держава в стародавній Греції) і спочатку означало мистецтво управляти спільними для всіх його громадян справами.

Зміст категорії «політика» має багато визначень, але всі вони так або інакше відображають головне в цьому суспільному явищі — діяльність держави, функціонування системи політичної влади, відносини людей, людських спільнот із державою й між собою стосовно державної влади.

Найбільш просто політику можна визначити як процес реалізації політичної влади (тобто влади над суспільством чи соціальними групами), боротьби за її захоплення й утримання. Політика завжди передбачає існування конкуренції між тими, хто її здійснює (суб'єктами політики) та боротьби за вплив на тих, на кого вона спрямована (об'єкти політики). Тому в суспільствах, де політична влада монополізована одним лідером чи угрупованням (династією монарха, олігархічною бізнес-групою, військовою хунтою), немає політичного життя як процесу, в ході якого визначаються носії влади та результати їх дій по підкоренню суспільства — вони там відомі заздалегідь.

✓ для допитливих

Влада — це здатність і можливість підкорювати діяльність інших людей своїй волі. Влада має дві сторони: панування і підкорення цьому пануванню. Сторона, що здійснює панування, називається суб'єктом влади. Сторона, на яку направлено владні дії, є об'єктом влади. Таким чином, для реалізації влади необхідно не лише здійснення владних дій суб'єктом, але й підкорення йому з боку об'єкта влади. Безсуб'єктної, тобто нікому не належної, влади немає й бути не може. Тому в дослідженні політики важливе місце займає визначення її суб'єкту. Оскільки політична влада дає можливість розпоряджатися ресурсами, які належать суспільству, вона нерідко стає предметом гострої боротьби й зіткнень людей, політичних організацій та угруповань, соціальних груп і класів.

Влада здійснюється за допомогою так званих «ресурсів влади» (їх також спрощено іменують владними ресурсами) — матеріальних, силових, духовних, інформаційних, за допомогою яких можна підкорити собі дії людей і їх об'єднань. Для здійснення влади потенційному суб'єкту необхідно сконцентрувати у своїх руках достатній для цього обсяг ресурсів влади.

Методами здійснення влади є:

- примус (наси́льство);
- заохочення;
- переконання (яке може включати елементи як примусу, так і заохочення).

Під впливом політичної влади суспільні відносини стають цілеспрямованими, набувають характеру керованих і контрольованих зв'язків, а спільне життя людей стає організованим.

Провідні політологи Заходу вважають, що політика є способом з'ясування й упорядкування суспільних справ, що стосуються порядку розподілу ресурсів і цінностей у суспільстві, а також засобів контролю над цим розподілом. Згідно такого підходу політичне життя в сучасному сенсі слова виникає лише в демократичному суспільстві, яке визнає розбіжність групових інтересів і допускає їх змагання у формі політичного суперництва. Зміст політики визначається інтересами угруповань, соціальних груп, класів та їх союзів — як ситуативних, так і довготривалих. Таким чином, економічні інтереси розглядаються як соціальна причина політичних дій. Однак політика відображає не тільки економічні, але й інші потреби соціальних спільнот — наприклад, культурні, гендерні, релігійні тощо.

Таким чином, політика — це системна діяльність конкуруючих суб'єктів влади з підтримання в суспільстві відносин панування/підкорення, метою якої є вплив на процес розподілу ресурсів і цінностей. Коли контроль над розподілом зосереджує в своїх руках меншість суспільства, результатом цього стає встановлення для неї пільгового доступу до ресурсів за рахунок обмеження доступу для більшості. Це викликає опір із боку більшості, яка вважає даний порядок розподілу несправедливим. Для придушення опору більшості суспільства пануюча меншість вимушена не лише системно застосовувати організоване насильство (створюючи відповідні політичні інституції, у тому числі — державу), але й переконувати підвладних у тому, що даний порядок розподілу є вигідним для всього суспільства в цілому.

Отже, політика є своєрідною надбудовою над суспільством та економікою. Її природа, властивості та функції значною мірою визначаються економічними відносинами, які складають підвалини суспільного устрою (базис суспільства). Але політика стає зрозумілою тільки тоді, коли виявлені її суб'єкти й об'єкти на певному етапі історичного розвитку, тобто визначається сутність політичних відносин між суб'єктами, суб'єктами і об'єктами політики, розкриваються форми їх політичної поведінки тощо.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Політична практика — це діяльність суб'єктів політики, спрямована на завоювання, утримання, використання державної влади або впливу на неї, а також діяльність, пов'язана з організацією державної влади, із визначенням її цілей, завдань і засобів, із забезпеченням її функціонування; це також відносини між суб'єктами політики, між ними та об'єктами політики. Оскільки реалізація політичної влади означає не лише панування, а й підкорення цьому пануванню, суб'єкти і об'єкти політики знаходяться в тісному взаємозв'язку й взаємозалежності.

Нації — найчисельніші групові суб'єкти політики

Суб'єкти політики (тобто ті, хто реалізують політику) — це соціальні носії політичного життя, які здатні усвідомлювати власні політичні інтереси, визначати їх як програму дій (стратегічну мету та оперативні способи її досягнення) та зосередити у своїх руках достатню для реалізації власної політичної програми концентрацію ресурсів влади.

До суб'єктів політики належать:

- *особистості* в якості: політичного лідера (який отримує владу безпосередньо від суспільної групи чи всього суспільства в цілому), політичного функціонера (який отримує владні повноваження від лідера, працюючи на професійній основі), активіста (який також має делеговані йому владні повноваження, але працює не на професійній основі, а у вільний від основної діяльності час), члена політичної організації, партії чи руху, а також громадянина держави;

- *суспільні групи* соціального, етнічного, конфесійного, гендерного та економічного характеру: соціально-економічні класи та групи, етноси, нації, релігійні общини, громадянське суспільство в цілому тощо;

- створені особистостями та суспільними групами *політичні та громадські інститути* (організації та установи): держава, політичні партії, організації та рухи, неполітичні організації та установи, які мають значний вплив на політичну сферу (наприклад, церква, профспілки, фінансові групи, транснаціональні корпорації), міждержавні та наддержавні об'єднання (ЄС, НАТО, ООН).

✓ Для допитливих

Специфіка соціальних суб'єктів політики полягає в тому, що в практичному суспільному житті вони водночас виступають і як об'єкти політики. Це стосується, перш за все, соціальних та соціально-етнічних спільностей (народ, громадянське суспільство, нація), які утворюються історично й стають суб'єктами політичного життя або відчужуються від нього в залежності від їх здатності до самоорганізації, усвідомлення себе як соціальної цілісності, і саме як організованої цілісності, здатної визначати політику, створювати політичні інститути, впливати на їх діяльність.

У демократичних соціальних і політичних системах саме ці спільноти визначаються як єдине джерело влади та її головний носій.

Об'єкти політики — це соціальні носії політичного життя, відносно яких реалізується політика (тобто владні дії суб'єкта). Теоретично в якості об'єкта політики може виступати будь-який її суб'єкт. Однак у реальності об'єктами політики стають лише ті особистості, спільноти та інституції, які не можуть протиставити спрямованій на них владній політичній дії адекватну політичну протидію. При цьому ефективне використання об'єктом політики власних ресурсів влади може призвести до того, що направлена на нього

з боку більш сильного суб'єкта політична дія не досягне своєї мети.

? Яких політичних якостей бракує натовпу для переходу в стан суб'єкта політики?

Таким чином, об'єкти політики можуть виступати водночас у якості її суб'єктів. Єдиний тип об'єктів політики, який не здатен досягти стану суб'єкта — це неорганізована спільнота, яка в політичній науці визначається загальним терміном «натовп».

Масові протести в Тунісі призвели до зміни влади й заборони правлячої партії

Види політики

Поміркуймо разом

Що спільного між внутрішньою та зовнішньою політикою?

Політичне життя різноманітне й багатогранне, воно має складну внутрішню структуру, за різними критеріями поділяється на внутрішньополітичне і зовнішньополітичне; державне, партійне, національне, соціально-класове, парламентське, страйкове, мітингове, організоване, стихійне тощо.

Внутрішня політика — це діяльність держави з регулювання суспільних відносин всередині громадянського суспільства певної країни; у залежності від сфери суспільного життя, на яку спрямована діяльність держави, визначається її економічна, соціальна, національна, культурна та інша політика.

Зовнішня політика — це діяльність держави, спрямована на забезпечення державного суверенітету і національної безпеки, реалізацію інтересів певного народу (нації) в його відносинах з іншими народами та їх державами. Залежно від характеру цих інтересів та їх співвідношення з інтересами інших народів зовнішня політика може бути спрямована або на різнобічне співробітництво, або на конфронтацію з іншими народами і державами. Вона може приймати форму переговорів, угод із тих або інших проблем, спільних міжнародних, дво-, багатосторонніх проектів і програм, широкомасштабних союзницьких договорів тощо в разі співпадання національних інтересів, або виливатися в політичні, воєнні конфлікти в разі розбіжності, протилежності національних інтересів, або ігнорування їх з боку якоїсь держави або групи держав.

Внутрішня і зовнішня політика тісно взаємопов'язані. Зовнішньополітична діяльність держави є продовженням її внутрішньої політики, що відтворює її завдання, форми та методи в більш широкому масштабі; водночас зовнішньополітична ситуація, яка складається в певному регіоні, у світі, у відносинах із тією або іншою країною, суттєво впливає на вирішення завдань внутрішньої політики.

Політична діяльність

Політична діяльність — це заходи та засоби, за допомогою яких той або інший суб'єкт політики здійснює свої політичні інтереси, це свідома, ціле-спрямована боротьба за завоювання, зміцнення й використання політичної влади, це участь в управлінні державними й громадськими справами в рамках існуючого конституційного ладу, законодавства; або це дії, спрямовані на дестабілізацію політичного життя, повалення існуючого політичного ладу.

Антиурядові демонстранти проводять акцію протесту з вимогою відставки президента Салеха в Сані. Ємен, 13 березня 2011 р.

Прояви політичної діяльності — участь у виборчій кампанії, у розробці й прийнятті законів та інших рішень загальнодержавного масштабу, боротьба політичних партій та організацій за встановлення нового політичного устрою, участь у національно-визвольному русі, у масових політичних заходах (маніфестаціях, демонстраціях, мітингах, пікетуваннях різних установ), які проводять політичні партії та організації, у збройних повстаннях, революціях.

Політичні дії і взаємодія суб'єктів політики один з одним і з об'єктами політики створюють складну й різноманітну систему політичних відносин.

Політичні відносини

Політичні відносини — це різноманітні взаємозв'язки між індивідами, соціальними та соціально-етнічними групами, спільностями, створеними ними політичними інститутами й організаціями, їх взаємодія в процесі завоювання, формування й функціонування політичної (державної) влади, а також відносини між ними всіма, окремо та в цілому (громадянським суспільством, народом, нацією) і системою державної влади.

У залежності від території, на якій діють суб'єкти політики, політичні відносини поділяються на:

- *внутрішні* — всередині певної країни, в межах території, яку займає певна соціальна спільність (громадянське суспільство, нація, народ, об'єднання народів), на яку розповсюджується юрисдикція створеної нею системи державної влади;

- *зовнішні* — міжнародні, регіональні, всесвітні.

Оскільки всі суб'єкти політичних відносин переслідують власні, групові, класові інтереси, ці відносини мають складний, суперечливий характер, набирають різних форм.

✓ для допитливих

Розрізняють такі форми політичних відносин:

Політична боротьба — це форма взаємодії суб'єктів політики з різними, протилежними, несумісними політичними інтересами й цілями. Кожен із них прагне або досягти міцних позицій у системі існуючої влади, або змінити цю систему, завоювати в ній міцні (домінуючі) позиції.

Залежно від гостроти політичної боротьби її прояви можуть бути різноманітними:

- суперництво (конкуренція),
- конфронтація (протиборство),
- конфлікт (зіткнення), війна.

Політичний компроміс (консенсус) — форма взаємодії суб'єктів політики, в яких, крім розбіжності інтересів і цілей, є спільні інтереси, прагнення до спільних дій із запобігання політичних конфліктів або їх розв'язання шляхом взаємних поступок, досягнення угоди з тих або інших політичних проблем, прийняття відповідних політичних рішень.

Політичне співробітництво (консолідація) — форма взаємодії суб'єктів політики, інтереси і цілі яких співпадають (у певний час, із конкретних проблем, в основному, в цілому), їх об'єднання з метою досягнення загальних цілей, вирішення спільних завдань.

Політичний конформізм (угодовство) — форма взаємодії тих суб'єктів політики, які не мають чіткої особистої (групової, класової) позиції в політичній боротьбі з існуючою системою державної влади. Їм властиве некритичне ставлення до влади, пасивне сприйняття гострих політичних проблем, ухиляння від політичної боротьби.

Політичні системи

Поміркуймо разом

У чому полягає сутність політичної системи?

Які суспільні функції вона виконує?

Протягом всієї історії людство створювало спеціальні соціальні механізми, що забезпечували цілісність, життєздатність, стабільність суспільства, його адаптацію відносно істотних змін у навколишньому середовищі, в економіці, у соціальних взаємозв'язках та ін., які одержали назву «політичні системи». Категорія «політична система» з'явилася в політології в середині XX ст. Її виникнення стало наслідком розуміння того, що політичне життя не обмежується рамками державного механізму, а має більш загальний, системний характер політики. Розвиток громадянського суспільства, поява самостійної особи з її правами та свободами призвели до

того, що громадянин став активно впливати на державну владу, створюючи свої політичні організації, відстоюючи свої політичні інтереси. Системний підхід до вивчення політичного життя дає можливість аналізувати політичні явища і процеси як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів, виявляти системні властивості різних політичних явищ.

Політична система суспільства — це впорядкована, складна, багатогранна система державних і недержавних стосунків соціальних інститутів, що виконують певні політичні функції; цілісна, інтегрована сукупність суб'єктів політики, норм та практики політичної діяльності, яка становить політичну сферу у даному конкретному суспільстві. Політична система являє собою певний соціальний механізм, за допомогою якого в суспільстві здійснюється політична влада, реалізуються інтереси певних класів, соціальних груп, громадянського суспільства в цілому. Вона покликана відображати різноманітні інтереси соціальних груп, які безпосередньо або через свої організації та рухи впливають на державну владу.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Першим аналогом поняття «політична система» можна вважати давньогрецьке слово «політія», що означало належність до полісу, тобто громадянство і участь у політиці через єдність прав та обов'язків. Пізніше воно набуло значення політичного устрою. Так, Аристотель називав політією організацію громадян міст-полісів. Важливими елементами організації полісного співтовариства він вважав народні збори та суд. До політичної науки поняття «політична система» було введено завдяки працям американських вчених Г. Алмонда, Д. Істона, У. Мітчела та інших.

Виникнення та функціонування політичної системи об'єктивно пов'язане й обумовлене історичними рамками класового суспільства, розвитком класових протиріч, появою перших державних утворень, виділенням управлінської праці в спеціальну галузь для підвищення її ефективності. З розвитком цивілізації соціальне, економічне життя суспільства ускладнюється, виникають різноманітні недержавні утворення, ускладнюються й самі соціальні механізми здійснення політичної влади. Так, в житті вже феодального суспільства важливу роль відігравали об'єднання власників (общини, гільдії, цехи), вільні від феодальної залежності міста, які поступово перетворювалися на міста-комуни, міста-держави. З 1295 р. в Англії існували постійні законодавчі збори (парламент), де були представлені інтереси баронів, лицарів, міських жителів. У Франції з 1302 р. існували Генеральні штати із представників трьох станів — духовенства, дворянства та жителів міст. З'являються органи місцевого самоуправління в містах, містах-республіках (Венеція, Генуя, Піза тощо). Найбільш розвинених форм соціальні механізми самоорганізації — політичні системи — досягли з утвердженням буржуазного суспільства, прийняттям конституцій, законів, що проголошували права і свободи громадян, виникненням різноманітних недержавних організацій, що відображали соціальну структурованість суспільства й захищали інтереси певних суспільних класів і груп.

Основні функції політичної системи суспільства

Основна функція політичної системи — це здійснення контролю над розподілом у суспільстві ресурсів та цінностей, а також підтримання порядку такого розподілу за допомогою політичної влади. Разом із тим ще однією функцією політичної системи є забезпечення цілісності суспільства, його сталого розвитку, оскільки без цього присвоєння ресурсів стає неможливим.

Отже, політична система покликана забезпечувати стабільність суспільства через збалансованість інтересів різних соціальних груп шляхом їх політичного представництва. Тому в кожній політичній системі владні відносини панування/підкорення, що складаються між суб'єктами та об'єктами політики в процесі політичної діяльності, є багатовекторними та багаторівневими, формуючи складну ієрархію політичних відносин.

Таким чином однією з важливих функцій політичної системи є виконання триєдиного завдання:

- організація суспільства для видобутку й виробництва ресурсів;
- контроль над розподілом ресурсів і цінностей, що перебувають у розпорядженні суспільства (земельні та водні ресурси, природні копалини, робоча сила, нерухомість, фінансові ресурси тощо);
- підтримання порядку даного розподілу.

✓ для допитливих

Однак функції політичної системи цим не обмежуються. Серед її завдань можна також назвати такі як:

- вироблення політичного курсу держави та визначення цілей та завдань розвитку суспільства (функція політичного цілепокладання);
- організація діяльності суспільства на виконання цілей, завдань політичної програми держави (мобілізаційна);
- функція легітимізації приведення реального політичного життя у відповідність до офіційних політичних правових норм;
- координація окремих елементів суспільства;
- політична соціалізація (включення людини в політичну діяльність);
- артикуляція інтересів (пред'явлення вимог до осіб, що приймають політичні рішення);
- узгодження та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення;
- інтеграція всіх елементів суспільства навколо єдиних для всього народу соціально-політичних цілей і цінностей; політична комунікація складових політичної системи тощо.

Конкретні шляхи еволюції політичних систем різноманітні в різні епохи й у різних суспільствах. Вони залежать від умов розвитку системи — середовища, у якому вона існує. Політична система функціонує в ряді середовищ: природному, соціальному, господарському. У кожному з них формуються власні системні відносини (біосистема, соціальна система, економічна система), які здійснюють вплив на систему політичних відносин у суспільстві. Адаптуючись до змін середовища, система еволюціонує, змінюючи власні характеристики. Тому на кожному конкретному етапі розвитку суспільства його політична система має конкретні характеристики, які змінюються відповідно до змін умов розвитку самого суспільства.

Структура політичної системи

Враховуючи складність, багатоаспектність складових частин, постійний динамізм політичної системи, доцільно розглядати її як своєрідний системний комплекс (тобто полісистему, що складається з ряду систем нижчої ієрархії, так званих підсистем).

Структуру політичної системи складають певні тісно пов'язані між собою підсистеми, які в свою чергу включають у себе групи власних структурних елементів.

1. Інституційна підсистема, яка включає в себе політичні організації й установи, серед яких виділяють *власне політичні* (держава, політичні партії, організації та рухи), які здійснюють політичну владу або борються за неї; *політизовані організації* (профспілки, молодіжні політичні організації, об'єднання підприємців тощо), які мають істотні політичні інтереси; *неполітичні організації* (об'єднання за інтересами, рухи, асоціації тощо), які не приймають безпосередньої участі в здійсненні політичної влади, проте можуть істотно впливати на неї — наприклад, під час виборчих кампаній.

Центральним політичним інститутом суспільства є держава, яка завдяки концентрації своїм механізмом владних ресурсів забезпечує політичну організованість суспільства, надає політичній системі певної стабільності, стійкості, грає визначальну роль у виконанні завдань та функцій політичної системи.

2. Комунікативна підсистема, яку складає система політичних відносин між суб'єктами та об'єктами політики. Як різновид суспільних відносин, вони відображають зв'язки, що виникають між індивідами, соціальними та етнічними групами, націями, державами, державою і громадянами по відношенню до політичної влади, її завоювання, організації, використання. Розвиток політичних відносин визначається соціально-класовою структурою суспільства, рівнем політичної свідомості, політичною ідеологією та іншими факторами. Одночасно вони виступають формою збереження історичного політичного досвіду, традицій, певного рівня політичної культури. Відповідно до соціальної спрямованості виділяють політичні відносини зі збереження та розвитку існуючих політичних інститутів, та відносини, що відображають інтереси опозиційних сил.

3. Нормативна підсистема, що включає в себе основні засади, на яких базуються політичні відносини — політичні норми та принципи, звичаї, традиції, мораль. Вони становлять нормативну основу політичної влади й політичного життя. Головним регулятором суспільних відносин виступають норми політичного права. Право закріплюється в офіційних державних документах, забезпечується контрольним механізмом. Через політико-правові норми та принципи політико-владні структури інформують суспільство, обґрунтовують політичні рішення й визначають своєрідну модель поведінки всіх учасників політичного життя.

4. Політична свідомість і політична культура. Політична свідомість — це форма відображення політичного життя суспільства в ідеях, поглядах, уявленнях, традиціях, свідомість співучасників політичного процесу; сприй-

мання суб'єктом тієї частини дійсності, яка пов'язана з політикою й до якої включений він сам.

Політична свідомість є основною умовою формування політичної культури, комплексу політико-історичних цінностей та зразків поведінки людей, адекватних потребам розвитку певного типу політичної системи. Політична культура охоплює знання про політику, оцінку політичних явищ, у тому числі і політичної системи в цілому, визнання певних зразків політичної поведінки.

Політичну культуру характеризує рівень участі громадян у політичному житті, у процесах підготовки й прийняття політичних рішень, у виборах, обговореннях, у схваленні та підтримці влади, суспільного порядку тощо.

Стрижневим компонентом політичної системи є політична влада, зосереджена в політичних інститутах. Важливим завданням політичної влади є створення внутрішніх зв'язків системи, врегулювання соціальних конфліктів політичними засобами, регламентація поведінки громадян за допомогою певних засобів — волі, авторитету, права, примусу та ін. Межі, структура, функції політичних систем динамічні, рухливі, змінюються під впливом різноманітних факторів, під час криз, війн, конфліктів, із появою нових суб'єктів політики.

Типи політичних систем

Кожна політична система має свої ознаки й характеристики, форми й типи. Ця практика була започаткована ще за часів Платона, який вирізняв монархію, аристократію та демократію. Розширив класифікацію форм правління Аристотель, запропонувавши шестичленну систему, в якій форми правління ділилися залежно від числа людей, що здійснюють владу, та від «моральності» приходу до влади:

Кількість наділених владою	Моральна форма	Аморальна форма
один	монархія	тиранія
меншість	аристократія	олігархія
більшість	політія	демократія

Значно пізніше, коли політична система почала набувати структурних рис, марксизм, спираючись на класові пріоритети, вивів типологію з соціально-економічних структур суспільства: рабовласницька, феодальна, буржуазна й соціалістична системи.

Елементи аристотелевського підходу можна прослідкувати навіть у деяких системах класифікації, що використовувалися ще у XX ст.

Різноманітність політичного життя, можливість його аналізу залежно від певного критерію стали основою класифікації політичних систем.

І. За формами правління виділяють такі політичні системи:

Монархія. Вона характеризується тим, що глава держави (король, цар, імператор, султан тощо) вважається джерелом державної влади й носієм суверенітету.

Королівська сім'я Норвегії.
Монархії понад 1000 р.
(державний лад — конституційна монархія)

Султан Оману й залежних
територій Кабус бен Сайд
аль-Сайд (державний лад —
абсолютна монархія)

Демократія в буквальному розумінні — народовладдя. Це й тип політичної системи, і тип політичного режиму. Може існувати в різних формах, але найбільш розповсюдженою є республіка.

А. Лабіль-Жіар.
Портрет Максиміліана
Робесп'єра

Диктатура — система необмеженої політичної влади якого-небудь класу (класів), групи, особи, яка утверджується незалежно від форми правління (монархія або республіка) і полягає в жорстокому, насильницькому підкоренні інтересів і діяльності інших класів або всього суспільства інтересам носія цієї системи влади, у надзвичайних умовах (війна, революція, контрреволюція) здійснюється шляхом безпосереднього застосування збройних сил.

Незалежність даної форми, здійснення влади від форми влади і форми ставлення до влади яскраво показує приклад політичної системи, що виникла в результаті Великої французької революції: форма влади — республіка, форма відношення до влади — демократія, форма здійснення влади — диктатура.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Диктатура як система влади має декілька різновидів. Зокрема, це може бути й система влади, яку встановлюють революційні угруповання в ході революції (якобинська диктатура у Франції 1793—1794 рр., пролетарська диктатура в Росії після Жовтневої революції 1917 р. тощо), або диктатура реакційних кіл, спрямована на придушення революційних рухів (диктатура Кавеньяка у Франції в 1948 р., фашистська диктатура в Німеччині, Італії, Португалії, деяких латиноамериканських країнах у XX ст. тощо).

Тиранія — одноособове жорстоке, свавільне, насильницьке правління.

Охлократія — система політичної влади, заснована на «неорганізованій владі натовпу».

Аристократія — форма правління, за якої державна влада належить привілейованій знатній меншості.

Олігархія — одна з форм правління, за якої державна влада належить невеликій купці багатіїв.

Дана класифікація є однією із традиційних, але в наш час не використовується через аналітичну непридатність.

II. За способами та методами здійснення влади у вітчизняній навчальній літературі виділяють такі типи політичних систем:

- **демократична:** народ є суверенним джерелом влади, має право й необхідні умови для участі у вирішенні державних справ; основні права та свободи гарантовані, діють принципи конституційності і законності, розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову, представницькі органи влади формуються виборним шляхом, безперешкодно функціонують політичні партії, різноманітні організації, що відстоюють інтереси різних соціальних груп, гарантовані права опозиції, відсутня одна загальнонаціональна ідеологія, громадянське суспільство здійснює контроль за діяльністю політичної влади, створена система противаг концентрації влади особою, установою, гілкою влади;

- **авторитарна** — заснована на монополії владного угруповання на державну владу, але допускає вільну участь у недержавному політичному житті. Авторитарна влада забороняє всяку діяльність, що загрожує її позиціям, однак лояльна до політичної діяльності, що безпосередньо не становить загрози для правлячого угруповання. Управління державою здійснюється через підконтрольну лідеру вертикаль виконавчої влади в державі (уряд і підпорядкований йому бюрократичний апарат). Парламент хоч і зберігається, але парламентська більшість повністю підконтрольна правлячому угрупованню;

- **тоталітарна** характеризується монополією правлячого угруповання на всю політичну діяльність (тобто як на державну, так і на недержавну політичну владу над суспільством). Якщо в умовах авторитаризму держава не втручається в особисте життя громадян, то при тоталітаризмі немає жодної сфери, яку не контролювала б влада.

Вказана тричленна типологія політичних систем використовувалася в західній політичній науці досить довго, однак уже в 1970-ті рр. більшістю науковців було визнано її скоріше ідеологічно-пропагандистський, ніж науково-аналітичний характер. Так, фактично всім реально існуючим політичним режимам притаманні основні ознаки авторитаризму.

III. Одним із прикладів більш сучасної класифікації є *типологія за критерієм відповідності переважаючого типу політичної культури*, запропонована наприкінці 50-х років XX ст. американським дослідником Г. Алмондом. Він виділяє 4 типи політичних систем:

- **англо-американський**, який характеризуються переважанням у політичній культурі таких цінностей, як свобода особистості, добробут, соціальна

безпека, економічний лібералізм, світоглядний індивідуалізм тощо. Характерними рисами цього типу є чіткий розподіл влади, наявність механізму стримувань і противаг, висока організованість, стабільність. Англо-американський тип політичної системи склався у Великобританії, США, Канаді, Австралії та інших країнах;

• **континентально-європейський**, який відрізняється фрагментарністю політичної культури, співіснуванням і взаємодією в політичній культурі елементів старих і нових культур, традицій, нерівномірним розповсюдженням і розвитком окремих субкультур. Це зумовлює політичну нестабільність у суспільстві й може призводити до суттєвих змін політичної системи (Німеччина у 20—30 роки ХХ ст.). Притаманний Німеччині, Італії, Франції другої пол. ХХ—поч. ХХІ ст.

• **доіндустріальний і частково індустріальний**, які теж мають політичну культуру змішаного типу (поєднання різних політичних культур і відсутність чіткого розподілу владних повноважень), у них вищим є рівень насилля, нечіткий поділ влади тощо. Ці типи політичної системи склався в багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

• **тоталітарний**, який забороняє політичну самодіяльність, усі соціальні відносини знаходяться під контролем державної партії й домінує примусовий тип політичної активності; визначається відсутністю плюралізму та можливості реалізації власного інтересу. Тотальний ідеологічний вплив. Цей тип існував у фашистських Італії та Німеччині, СРСР. Зберігається донині в Північній Кореї, В'єтнамі.

Як видно, ідеальним типом політичного режиму тут виступає «англо-американська» модель, що викликано ідеологічними міркуваннями. У реальності республіканська політична система Франції чи Австрії більш близька до американської, ніж англійська монархія з її спадковими нормами формування верхньої палати парламенту (палати лордів).

✓ Для допитливих

У сучасній західній політичній науці розрізняють також такі типи політичних систем:

- військові та громадянські;
- консервативні й ті, що трансформуються;
- закриті й відкриті (в основу покладено ступінь і глибину зв'язків із зовнішнім світом);
- завершені й незавершені (основний критерій — наявність усіх складових);
- мікроскопічні, макроскопічні та глобальні;
- традиційні й модернізовані.

Усі типології є умовними. Насправді не існує «чистого» типу політичних систем, оскільки всі вони, насамперед, є результатом свідомих зусиль людей, що живуть у певний час і в певному місці. До того ж політична система суспільства — своєрідне утворення, особливості якого визначаються історичними, економічними, культурними та іншими умовами.

? За якими ознаками розрізняють політичні системи?

Політична система України

? Як співвідносяться повноваження глави держави та органів державної влади в Україні?

Сучасна політична система в Україні визначається Конституцією країни 1996 р. Згідно з Конституцією Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Демократичний характер української держави конституційно закріплюється через республіканську форму правління і принципи народного суверенітету: «Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ», «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову».

За формою державного устрою Україна є унітарною державою. Унітарна форма державного устрою для України є найбільш виправданою, оскільки вона відповідає її етнічному складу, історичному минулому, економічним і культурним реаліям. Систему її адміністративно-територіального устрою складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

За формою державного (політичного) режиму Україна є демократичною державою. Конституційний лад України ґрунтується на принципі пріоритету прав і свобод людини та громадянина. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Народ здійснює владу безпосередньо через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Вищими органами державної влади в Україні є глава держави — Президент, що обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом всезагального таємного голосування (у цьому її відмінність від парламентської форми правління, де Президент обирається парламентом) терміном на п'ять років. Президент України має досить вагомі власні прерогативи, які дозволяють йому діяти незалежно від парламенту і уряду; він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод громадян, має право розпустити парламент, призначати і звільняти деяких посадових осіб.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази та розпорядження, що є обов'язковими до виконання на території України.

За узгодженням з Верховною Радою Президент України призначає на посади і звільняє з посад Прем'єр-міністра, Генерального прокурора, за поданням Прем'єр-міністра призначає членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій.

Президент припиняє повноваження Верховної Ради, якщо впродовж тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; підписує закони, прийняті Верховною Радою; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради тощо.

У свою чергу Верховна Рада призначає вибори Президента та усуває його з посади в порядку імпічменту, передбаченому ст. 111 Конституції України.

Форму державного правління в Україні Конституція визначає лише в найбільш загальній формі, проголошуючи її *республікою*. Та чи інша форма республіканського правління — президентська, парламентарна чи змішана — в Конституції конкретно не визначається. Висновок про неї можна зробити на підставі аналізу повноважень вищих органів державної влади та їх співвідношення, передусім стосовно такої важливої ознаки форми держави, як спосіб формування і функціонування уряду.

Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою України, включає 14 адміністративних районів. Адміністративний центр — місто Сімферополь. АРК має власну Конституцію, яку приймає Верховна Рада АРК та затверджує Верховна Рада України. Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради Міністрів АРК не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Виконавчу владу в областях і районах, містах **Києві** та **Севастополі** здійснюють місцеві державні адміністрації, їхній склад формують голови місцевих державних адміністрацій. Останні, у свою чергу, призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів. При здійсненні своїх повноважень вони відповідальні перед Президентом України та перед Кабінетом Міністрів, підзвітні й підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Верховна Рада України

Єдиним загальнонаціональним представницьким органом законодавчої влади в Україні є парламент — **Верховна Рада України**, до конституційного складу якої входить чотириста п'ятдесят народних депутатів України.

В Україні поряд з Президентом діє Прем'єр-міністр, уряд, відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді (у президентській республіці немає посади прем'єр-міністра і уряд відповідний перед президентом).

Конституційну більшість Ради становлять 75 % голосів її депутатів. Верховна Рада обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника та заступника Голови Верховної Ради України. До повноважень Верховної Ради України належить прийняття законів, затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів; вона дає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра тощо. За пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу Верховна Рада може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Колегіальний орган виконавчої влади — Кабінет Міністрів і вищі суди — Конституційний Суд, Верховний Суд і Вищий Господарський Суд. Вони обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на чотири роки.

Засідання Кабінету Міністрів України

Засідання Конституційного Суду України

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. До складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Кабінет Міністрів України складає свої повноваження перед новообраним Президентом України. Відставку всього складу Кабінету Міністрів, за Конституцією, викликає також відставка Прем'єр-міністра України та прийняття Верховною Радою резолюції недовіри Кабінету Міністрів України.

Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України і законів України. Із цих питань Конституційний Суд приймає рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточні й не можуть бути оскаржені.

Таким чином, основними напрямками формування й розвитку політичної системи України є: побудова демократичної соціальної правової держави; утвердження громадянського суспільства; подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин, політичних принципів та норм; зростання політичної свідомості та політичної культури суспільства і особи; вдосконалення діяльності засобів масової інформації.

Поміркуймо разом

У чому полягає сутність політичної системи?

Які суспільні функції вона виконує?

Політичні партії

Політичне життя сучасного суспільства складне, суперечливе й різноманітне. У ньому бере участь величезна кількість учасників (суб'єктів політики), серед яких одне з чільних місць належить **політичним партіям**. Сьогодні важко уявити собі державу, в якій не було хоча б однієї політичної партії. У переважній більшості держав сучасного світу існують дво- або багатопартійні системи.

Політичні партії є відносно молодим інститутом публічної влади, якщо мати на увазі масові партії, оскільки об'єднання людей у боротьбі за владу або за безпосередній вплив на неї завжди були важливим елементом політичних

відносин. Такого роду об'єднання мають давню історичну традицію. Сучасні ж партії, що діють у масовому середовищі, сформувалися в Європі в другій половині XIX ст. У цьому сенсі політичні партії можуть розглядатися як політичний інститут, що виник у сфері європейської культури і який потім з'явився у всіх інших культурних регіонах сучасного світу.

Голова Демократичної партії США Тім Кейн
та Президент США Барак Обама
(кандидат від Демократичної партії)

Лідер Консервативної партії, Прем'єр-міністр
Великобританії Девід Кемерон
із королевою Єлизаветою II

Лідер партії «Християнсько-демократичний
союз», федеральний канцлер Німеччини
Ангела Меркель

Президент Мексики Феліпе Кальдерон
(кандидат від політичної партії
національної дії)

Сутність політичних партій та їх роль у політичній системі суспільства

Партії, так як і держава, є суб'єктом політичної системи суспільства. У наш час політичні партії в тому чи в іншому вигляді існують у всіх країнах світу. Що ж таке політична партія?

Термін «партія» латинського походження (*pars*) і перекладається як частина більш великої спільності. У широкому значенні партія — це організована група, що бореться за владу, її завоювання, утримання та використання.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Уже в стародавні часи, коли виникли перші держави, виникли й перші групи (гуртки), що виражали інтереси певних верств населення, які змагалися між собою в боротьбі за владу. Аристотель повідомляв про партії жителів гори, рівнини та прибережної частини міста в Афінах. Такі політичні гуртки та групи, які існували також і в середні віки, відрізнялися нестійкістю та слабкою організованістю. Справжня історія політичних партій починається від часів Великої Французької буржуазної революції в кінці XVIII ст. У багатьох європейських країнах виникли політичні клуби (товариства), а у другій половині XIX ст. в Європі виникають перші масові політичні партії. Першою масовою партією стало засноване 1861 р. Ліберальне товариство реєстрації виборів в Англії. У 1863 р. виникла перша масова робітнича партія — Загальний німецький робітничий союз. Наприкінці XIX ст. масові партії (переважно соціал-демократичні) існували в більшості країн Західної Європи.

Німецький вчений М. Вебер на початку XX ст. запропонував схему історичної еволюції політичних партій: аристократичні котерії (гуртки), політичні клуби, масові партії.

У Західній Україні першою партією стала Русько-українська радикальна партія (РУРП), утворена у Львові 1890 р. У її витоків стояли І. Франко, Є. Левицький, М. Павлик та інші. Перша українська політична партія в Наддніпрянській Україні — Революційна Українська Партія (РУП) — була створена 11.02.1900 р. у Харкові як підпільна політична організація. Засновниками партії були члени Харківської студентської громади Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський, О. Коваленко, П. Андрієвський та інші. Першу програму організації, у якій проголошувалася ідея політичної самостійності України, написав М. Міхновський (видана у Львові під назвою «Самостійна Україна»). Виникнення партій було прямим наслідком формування нового буржуазного ладу, появою нових класів та соціальних груп, розвитку виборчої системи. Демократизація виборчого законодавства сприяла залученню до політичної діяльності широких верст населення, які були зацікавлені в здійсненні організованого тиску на парламенти своїх країн.

Сьогодні в науці немає загальноприйнятого визначення партії. Як один із варіантів пропонуємо таке формулювання: **політична партія** — це політична організація, що представляє інтереси частини суспільства (певного класу, соціальної групи, спільноти) і ставить за мету їх реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Політичні партії відіграють найважливішу роль у суспільно-політичному та державному житті, вони є одним із центральних компонентів політичної системи. Із боротьбою між ними пов'язане вирішення питання про політичну владу — її належності, використання, способів та форми здійснення. Партії беруть активну участь у політичному житті на всіх стадіях політичного процесу: у виборах, формуванні органів держави, прийнятті політичних і державних рішень, у їх реалізації.

Основною ознакою, що відрізняє партії від інших організацій, є їх орієнтація на відкриту, чітко виражену боротьбу за державну владу, за право формування державної політики та участь у здійсненні державної влади. Сутність політичної партії залежить від наступних основних характеристик: соціального складу та соціальної бази партії; складу, цілей та інтересів керівництва партії; програмних настанов організації; об'єктивної спрямованості її політичних дій.

Поміркуймо разом

Що є необхідним для створення політичної партії?

Що відрізняє партію від будь-якої громадської організації?

Ознаки політичних партій:

- прагнення до завоювання та використання влади, або принаймні до прямого впливу на неї через входження своїх представників до органів законодавчої влади та уряду. Це прагнення відрізняє партію від груп тиску, оскільки останні не прагнуть захопити владу, а намагаються впливати на органи державної влади, залишаючись поза їх структурою;

- наявність ідеології або системи ціннісних орієнтирів, що об'єднує всіх членів партії. Сьогодні ця ознака, яка в минулому відрізняла їх одну від одної, втрачає своє значення;

- організаційна будова, що передбачає наявність центральних та місцевих партійних організацій;

- постійне членство, робота членів партії як на виборах, так і під час проведення партійних заходів. Це відрізняє партію від політичних клубів.

Функції політичних партій

Політичні партії, виражаючи різноманітні інтереси громадянського суспільства, виконують певні функції, через які проявляється соціальне призначення партій:

- представництво інтересів тих чи інших класів, соціальних груп чи верств суспільства;

- зведення безлічі приватних інтересів окремих громадян і зацікавлених груп у їх спільний інтерес і реалізація його в своїй практичній діяльності;

- розробка партійної теорії та ідеології;

- політична боротьба з метою завоювання влади в країні або досягнення максимальної кількості місць у законодавчих органах влади, одержання права на формування державних виконавчих органів, уряду.

Класифікація партій

У сучасній науці існують різні класифікації політичних партій. Усе залежить від того, що береться за основу класифікації.

Залежно від місця в системі державної влади партії поділяються на правлячі (в т. ч. правлячі монополюно та ті, що входять до урядової коаліції) та опозиційні, легальні та нелегальні.

Залежно від відношення до приватної власності — ліві, праві, центристські.

Залежно від способу організації — кадрові, масові, універсальні.

За ідеологічним спрямуванням партії поділяються на: соціал-демократичні, ліберально-демократичні, комуністичні, націоналістичні, релігійні, фашистські та ін.

За цілями й характером діяльності партії поділяються на революційні, які прагнуть змінити існуючий суспільний устрій; реформістські, які орієнтуються на модернізацію існуючого ладу при збереженні його базових основ;

консервативні, які прагнуть зберегти існуюче положення, допускаючи лише найнеобхідніші перетворення.

За парламентською основою розрізняють парламентські (парламентсько-електоральні) і позапарламентські. Парламентські партії діють у правових рамках, намагаються досягти своїх цілей через сформовані ними органи влади. Для позапарламентських партій пріоритетом є програмна єдність та централізм як принцип організаційної будови.

За способом формування розрізняють *кадрові та масові партії*. Кадрові партії («партії — виборчі штаби») формуються, як правило, навколо груп відомих політичних та суспільних діячів і не мають формального членства; їх діяльність майже повністю спрямована на підготовку виборчих кампаній; це, як правило, партії правої орієнтації; до них традиційно відносяться консервативні партії, такі як Консервативна партія Великобританії, Демократична та Республіканська партії США та інші.

Масові партії відрізняються розвиненою організаційною структурою, статутною дисципліною, індивідуальним членством, вони мають свої місцеві партійні організації, свою ідеологію. Типовими масовими партіями є комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні партії.

Міні-диспут

Чи слідкуєте Ви за політичним життям в Україні?

Які політичні партії на сьогодні знаходяться в опозиції?

У чому це виражається? Чи згодні Ви з їх діями?

Опозиція. Лобізм

Необхідним елементом політичної системи, що сприяє її ефективному функціонуванню, є *опозиція*.

Опозиція (від лат. *oppositio* — протиставлення, заперечення) — протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим; партія або група, що йде наперекір думці більшості або панівній думці й висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем.

Опозиція діє в двох напрямках:

- протиставлення своєї політики політиці інших політичних сил;
- виступ проти думки більшості в законодавчих, партійних та інших структурах.

Розрізняють опозицію *помірковану, радикальну, лояльну, конструктивну, деструктивну* (руйнівну).

Існування опозиції є органічним явищем, необхідною характеристикою політичного устрою демократичної країни. Виступаючи повноправним інститутом політичної системи, опозиція є ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, висловлених на політичному рівні, невід'ємною складовою механізму стримування та протидії у структурі владних відносин.

Досвід розвинутих демократій засвідчує, що надання опозиції повноцінних можливостей для представлення та обстоювання своєї, альтернативної

щодо офіційної точки зору, конкуренції з правлячими політичними силами стабілізує політичну структуру суспільства, запобігає виникненню гострих політичних конфліктів і кризових ситуацій, слугує засобом пом'якшення надмірної соціальної напруги та зменшення вірогідності помилок при прийнятті важливих державних рішень.

З іншого боку, відсутність дієздатної опозиції або легітимних каналів для реалізації її поглядів спричиняє підвищення рівня соціальної нестабільності, провокує політичну апатію населення, або навпаки — розвиток подій за конфліктним, силовим сценарієм.

Проголосивши курс на європейську інтеграцію та входження до євроатлантичних структур, Україна тим самим взяла зобов'язання щодо приведення своєї політичної системи, характеру відносин у ній, рівня політичної культури у відповідність до демократичних стандартів. Одним із важливих завдань на цьому шляху має стати формування цивілізованих стосунків між владою та опозицією.

Міні-диспут

Охарактеризуйте поняття «опозиція» та визначте роль опозиції в житті суспільства?

Яку роль відіграють засади політичної культури у діяльності опозиціонерів?

? Чи зустрічалися Ви з поняттям «лобізм», «лобісти»? Як Ви їх розумієте?

✓ для допитливих

Вважається, що термін «лобі» походить від практики відвідувати депутатів у Центральному Вестибюлі Британського Парламенту. Перша згадка про лобіювання, датована 1820 р., позначала намагання представників громадськості вплинути на прийняття рішення в Конгресі США. Англійською *lobby* означає «кулуари», «коридори».

За іншою версією, термін походить від різного роду активістів, які очікували президента США в кулуарах готелю, щоб намагатися вплинути на нього й таким чином посприяти прийняттю вигідного їм рішення. У 1946 р. у США був прийнятий спеціальний закон про лобізм, і зараз цей феномен існує у всіх демократичних країнах. Нерідко лобісти мають свої контори при законодавчих органах. Легалізація цієї діяльності дозволяє зробити прозорими взаємини влади та бізнесу, щоб виборці могли бачити, чиї інтереси відстоює той або інший політик.

У більшості інших західних країн спеціальних законів про лобізм немає, проте норми, що регулюють таку діяльність, інкорпоровані в низку законів. Наприклад, у ФРН вони присутні в прийнятих у 1972 р. Кодексі поведінки члена Бундестагу і Положенні про реєстрацію союзів і їх представників при Бундестазі. Відповідно до цього Кодексу депутати за винагороду можуть займатися проблемами, що виносяться на обговорення комітетів парламенту, але вони зобов'язані заздалегідь оголосити «про свою зацікавленість». Крім того, передбачено, що коли такий депутат заперечує факт своєї лобістської діяльності, то його доходи оподатковуються за вищим тарифом.

Лобізм (від лат. *lobby* — кулуари) — скоординована практика відстоювання інтересів або чинення тиску на законодавців і чиновників неурядовими організаціями, фінансово-промисловими групами чи етнічними спільнотами на користь того або іншого рішення.

Лобізм також передбачає діяльність зацікавлених осіб, яка сприяє ухваленню органами влади тих або інших рішень, із використанням формальних і неформальних відносин в органах влади. Передусім йдеться про захист інтересів не якоїсь окремої компанії, а цілої галузі. Іноді лобізм асоціюється з корупцією й нелегальними методами впливу на прийняття рішень урядовими структурами, хоча він не обов'язково передбачає підкуп державних працівників. Представники зацікавлених груп називаються **лобістами**, а їх групи — **лобі**. Юридично чітко регламентована система лобізму може значною мірою сприяти забезпеченню гласності та передбачення політичних процесів; цивілізованому обмеженню сфер діяльності апарату державної влади (зробить його більш відкритим для контролю з боку суспільства, зменшить можливість вольових рішень); поширенню кола активних учасників політичного процесу, що може слушно позначитися на розвитку громадянського суспільства в цілому; контролю взаємодії приватних інтересів та органів влади, створенню додаткових перепон на шляху корупції.

Поміркуймо разом

Чи сприяє лобізм стабілізації суспільства? Обґрунтуйте свою думку.

Чи залежить соціальна значущість політичного лідерства від рівня політичної культури й активності мас суспільства?

Політичне лідерство

Проблема політичного лідерства — пошуку й висування на вирішальні посади нових людей, здатних на перетворення в суспільстві та на проведення політики, що задовольняє потреби населення, займає особливе місце серед безлічі проблем сучасного світу.

Поняття і сутність політичного лідерства

Поняття «лідер» походить від англійського слова «leader» — провідний, ведучий, керуючий іншими людьми. Лідери очолюють різні людські спільноти — від невеликих груп до співтовариств державного рівня. Особа, що керує політичними процесами, здійснює функції з управління суспільством, політичною організацією, рухом і здатна вплинути на хід подій, називається **політичним лідером**.

Політичне лідерство — це вищий рівень соціального лідерства, пов'язаний із управлінням державними і соціальними процесами. Це механізм і спосіб здійснення влади, що базується на об'єднанні різних соціальних верств навколо висунутої лідером програми трансформації суспільства. У сучасному індустріальному бюрократичному суспільстві політичний лідер діє в рамках установлених норм і не може за власним розсудом змінювати історію. Ефективність його діяльності залежить від безлічі факторів, зокрема від підтримки тієї соціальної групи, що концентрує у своїх руках значний обсяг державної та політичної влади — *політичної еліти*.

Функції політичного лідерства:

- розробка стратегічних цілей розвитку суспільства чи його частини, вироблення тактики їх досягнення;

- мобілізація суспільства на виконання поставленої мети;
- керівництво діяльністю суспільства (суспільних груп) із виконання цих цілей у рамках політичної системи.

Лауреати Нобелівської премії світу 2011 р.

Еллен Джонсон-Серліф, президент Ліберії з 2006 р., отримала чотири нагороди за досягнення в галузі міжнародних відносин та захисту прав.

Леймах Гбові відома як організатор мирного руху в Ліберії. Багато в чому завдяки їй у країні в 2003 р. закінчилася друга громадянська війна. Лауреат восьми премій.

Тавакел Карман очолює організацію «Жінки-журналісти без ланцюгів». Вона одна з активістів боротьби проти президента Ємену Алі Абдалли Салеха.

Політична еліта

Політична еліта — важливий соціальний суб'єкт політичної влади. Вона становить основу формування й функціонування політичної влади, бере участь у розробці, прийнятті та здійсненні політичних програм, економічних і правових реформ. Обґрунтування ролі політичної еліти в житті сучасної України має особливу актуальність, адже одним із шляхів виходу з кризи, стабілізації суспільства, підйому країни є ефективна діяльність елітних груп, що визначають стратегію розвитку суспільства.

Історичний досвід і політична практика всіх країн свідчить, що процес розподілу й реалізації влади не передбачає рівної участі в ній усіх громадян. Структура складного соціуму завжди розділена на керуючих (ті, хто здійснюють владу) і тих, ким керують (ті, стосовно кого ця влада здійснюється). Тобто реальне управління суспільством за будь-якої форми правління знаходиться в руках організованої меншості. Для характеристики цієї організованої меншості застосовують різні поняття: політична еліта, панівна еліта, правляча еліта, політичний клас, вище політичне керівництво. Найбільш розповсюдженим є визначення «політична еліта». Даним поняттям визначаються соціальні групи, що мають реальний доступ до безпосередньої участі в прийнятті політичних (владних) рішень. Це відносно нечисленні

угруповання, які відрізняються найвищою здатністю до здійснення політичної влади, що дозволяє їм керувати суспільством чи впливати на прийняття управлінських рішень, на політичні орієнтації та поведінку людей.

Поняття «політична еліта» вживається в широкому і вузькому значенні слова. У вузькому значенні слова воно тотожне поняттю «правляча еліта», тобто означає ту частину еліти, яка реально здійснює державну владу. У широкому значенні — це соціальна група, що відрізняється від інших частин суспільства безпосередньою участю в процесі здійснення політичної влади.

Політична еліта має складну структуру і внутрішньо диференційована. Залежно від обсягу владних повноважень виділяють наступні рівні політичної еліти. *Вища еліта* включає провідних політичних керівників, їх найближче оточення й тих, хто обіймає високі посади в законодавчій, виконавчій і судовій владі (президент, його найближче оточення, прем'єр-міністр, його заступники, кабінет міністрів, голова парламенту, його заступники, керівники депутатських фракцій, керівники провідних політичних партій), а також опозиційних лідерів (так звана «контреліта»). *Середня еліта* включає осіб, що займають виборні політичні посади: парламентаріїв, губернаторів, мерів, лідерів політичних партій і рухів (у тому числі опозиційних), керівників впливових ЗМІ політичного характеру. *Адміністративна (бюрократична) еліта* — вищий прошарок державних службовців (чиновництво), вони обіймають вищі позиції в міністерствах, департаментах та інших органах державного управління.

Функції політичної еліти

Соціальне призначення еліти витікає з виконуваних нею функцій:

- стратегічна — розробка стратегії й тактики розвитку суспільства, визначення політичної програми дій і прагнення до її успішної реалізації;
- комунікативна — ефективне відображення в політичних програмах інтересів та потреб різних соціальних груп та їх практична реалізація, захист соціальних цілей, ідеалів та цінностей;
- організаторська — мобілізація мас щодо реалізації рішень;
- інтегративна — зміцнення стабільності суспільства, створення стійкої рівноваги політичних сил, гармонізація соціальних інтересів тощо.

✓ Для допитливих

Політична еліта внутрішньо диференційована. У самій еліті панує дух конкуренції, йде безупинна боротьба за участь у процесі реалізації влади. У кожній країні політична еліта має свої якісні та кількісні характеристики, здійснює свої специфічні функції.

Залежно від способу рекрутування виділяють відкриті і закриті еліти. Відкриті еліти формуються шляхом виборів; закриті самі поповнюють свої ряди шляхом кооптації (залучення) нових членів по вибору самої еліти.

В залежності від місця в політичній системі виділяють правлячу та опозиційну (контреліту).

Залежно від характеру внутрішньоелітних відносин виділяють еліти з високим ступенем інтеграції (об'єднані) і з низьким ступенем інтеграції (роз'єднані).

Залежно від рівня компетенції (обсяг владних функцій) виділяють вищу (загальнонаціональну), середню (регіональну) і місцеву.

Залежно від способу досягнення виділяють легітимні еліти, що одержали владу при добровільній підтримці мас і владні функції реалізують через переконання та компроміси, і нелегітимні, які одержали владу шляхом її захвату та здійснюють свої владні функції методами примусу, насильства.

Залежно від стилю правління еліту поділяють на демократичну, ліберальну, авторитарну. Критерієм ефективності діяльності політичної еліти виступає досягнутий рівень прогресу, добробуту свого народу, забезпечення політичної стабільності та національної безпеки.

Враховуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростаючою роллю політики. Вона проявляється в усіх взаєминах і структурах суспільства, впливає на всі сторони його життя, пронизує суспільне і приватне життя людини. Політика є невід'ємною частиною людської культури — культури участі громадян у політичних процесах, що визначається рівнем їх знань і уявлень про сутність політики, будову політичної системи суспільства, співвідношення політичних сил, про політичні процедури й технології, про вміння застосовувати ці знання практично. Саме засобами політики досягається справжня свобода особистості, затверджуються принципи соціальності, дотримання яких забезпечує цілісність суспільства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте політичну систему як суспільне явище.
2. Визначте сутність політичної системи та її функції.
3. Які політичні системи та політичні режими Ви знаєте?
4. Визначте місце держави в політичній системі.
5. Які функції мають політичні партії?
6. Поясніть поняття «лобізм», «опозиція».
7. Яку роль у житті суспільства відіграє опозиція?
8. Продовжіть відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...».

Робота в групах

Проаналізуйте значення політичної еліти та політичного лідерства в державі. Поміркуйте, яка еліта потрібна демократичній державі?

Об'єднайтеся в групи, обговоріть запитання.

Поясніть своє твердження, використовуючи метод «Прес».

Вислухавши думку кожного в групі, лідера кожної групи, підбийте підсумки роботи окремих груп і класу взагалі. Виробіть спільну точку зору з приводу обговорюваного запитання.

Творче завдання

Чи симпатизуєте Ви якомусь із політичних лідерів України? А в світі? Напишіть твір-роздум на тему: «Якщо я був (була) би політичним лідером...».

Тема X

Демократія

Демократія — це, по суті, визнання того, що всі ми як суспільство відповідальні один за одного.
Г. Манн, німецький письменник-прозаїк і громадський діяч

Я не хотів би бути рабом,
і не хотів би бути рабовласником.
Це виражає моє розуміння демократії.
А. Лінкольн, американський державний діяч

Міні-диспут

Як Ви розумієте поняття «демократія», «демократизм», «демократизація»?

? Охарактеризуйте основні принципи демократії. Наведіть приклади.

Демократія (від давньогрецьк. *δημοκρατία* — влада народу) — звичайно перекладається як правління народу, народовладдя. Демократія — одна з основних форм правління, політичної і соціальної організації суспільства, держави і влади; політичний режим, що розвивається та прогресує в історії людства.

Принципи демократії:

1. Суверенітет нації («народу»), яка номінально вважається джерелом державної влади і обирає на певний термін підзвітні їй найвищі органи державної влади. Монополія на здійснення державної влади відсутня, що дозволяє кожному окремому громадянину здійснювати вплив на державне управління суспільством.

2. Рівність прав громадян на участь в управлінні справами в суспільстві та державі, і, перш за все, рівність виборчих прав; свобода створення політичних партій та інших об'єднань для виразу своєї волі, свобода думок, право на інформацію і на участь у конкурентній боротьбі за заняття керівних посад в державі.

3. Періодична виборність народом і змінюваність складу основних органів державної влади через вільні вибори.

4. Конституційне розділення органів державної влади на три гілки — законодавчу, виконавчу і судову.

5. Правління, засноване на підпорядкуванні меншості волі більшості, вираженої демократичним шляхом на виборах. При цьому законодавчо гарантовано недоторканність громадянських прав меншості. Воля більшості повинна поєднуватися з гарантіями прав особи, яка, у свою чергу, виступатиме захисником прав меншості — етнічних, релігійних, політичних.

6. Гарантії основних прав людини. Демократія передбачає проголошення, гарантію і фактичне втілення прав громадян (економічних, соціальних,

політичних, громадянських, культурних), одночасно обов'язків відповідно до міжнародних стандартів, закріплених у Хартії про права людини (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., які вступили в законну силу з 23 березня 1976 р.). Законом України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10 грудня 1991 р. встановлено порядок прийняття міжнародних норм про права людини.

7. Рівність всіх громадян перед законом.

8. Взаємна відповідальність держави і громадянина, яка виражена в потребі утримуватись від здійснення дій, які могли б порушувати їх взаємні права і обов'язки.

Демократія — це одночасно система і процес колективного управління суспільством, яка заснована на рівноправній участі громадян держави в управлінні та ухваленні рішень. Правляча еліта спирається на широку соціальну базу. При демократичному режимі держава в конституційному порядку визнає і закріплює основні права та свободи громадян, а також створює такі умови, при яких ці права є реально гарантованими. Сама особистість та її права захищені від свавілля й беззаконня, знаходяться під постійною охороною держави. Діяльність держави здійснюється на основі принципів гласності і законності. Держава не втручається в приватне життя громадян, за допомогою методів демократичного володарювання долає виникаючі соціальні суперечності, забезпечує компроміс між різними соціальними групами населення, а також між державними органами і громадянами.

Форми демократії

Демократія здійснюється в наступних формах:

- 1) *через механізм політичної недержавної влади* (самоврядування);
- 2) *через механізм політичної державної влади*. Державна влада реалізується народом як безпосередньо (вибори, референдум (від лат. referendum — те, що має бути повідомлене) — спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів, а також інших рішень із важливих питань загальнодержавного і місцевого значення), так і через представницькі органи державної влади.

Залежно від того, як народ бере участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, прийнято виділяти *безпосередню і представницьку* форми демократії.

Народне зібрання
у давньогрецькому полісі

Безпосередня (пряма) демократія

При безпосередній (прямій) демократії всі громадяни самі безпосередньо беруть участь у підготовці, обговоренні та ухваленні рішень, а також в управлінні суспільними й державними справами. Політична еліта не має «монополії» на здійснення влади, вона тісно пов'язана з народом, постійним системним контролем з боку та способом свого формування, регулярно змінюється шляхом всенародних виборів.

Така система найбільш ефективна при відносно невеликій кількості людей, наприклад, у громадських чи племінних радах або в місцевих органах профспілок, де всі члени можуть зібратися в одному приміщенні для обговорення питань і ухвалення рішення шляхом консенсусу або більшістю голосів.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Ще за часів первісного суспільства безпосередня демократія здійснювалась у вигляді загальних зборів членів роду або племені. Після виникнення перших держав ця форма демократії функціонувала як народні збори (у Стародавній Русі — віче). Із розвитком суспільства залучення усіх громадян до вирішення більшості питань загальнодержавного значення через низку причин, зокрема, внаслідок суттєвого зростання кількості населення та розширення території держави, збільшення кількості та ускладнення функцій держави, стало технічно неможливим. Крім того, у соціально неоднорідному суспільстві для виявлення «єдиної волі народу» вимоги різних соціальних груп і політичних угруповань, які часто суперечать одна одній, необхідно звести до «єдиного знаменника» — так званої комбінованої вимоги, що інколи є неможливим через антагонізм їхніх соціальних та економічних інтересів.

Різновидом безпосередньої демократії вважається *плебісцитарна демократія*. Якщо класична безпосередня демократія припускає участь громадян у всіх найважливіших стадіях процесу здійснення влади (у підготовці, ухваленні політичних рішень і в контролі за їх здійсненням), то при плебісцитарній демократії можливості політичного впливу громадян обмежені участю в референдумах та інших актах волевиявлення за вже підготовленими органами влади рішеннями. Громадянам за допомогою голосування надається можливість ухвалити або відкинути той чи інший проект закону або іншого рішення, який звичайно готується президентом, урядом, партією або ініціативною групою. Можливості участі основної маси населення в підготовці таких проектів невеликі.

Практика розробила різні форми здійснення безпосередньої демократії, але найбільше визнання і розповсюдження отримали вибори до органів державної влади і місцевого самоврядування, а також референдум.

Конституція України закріпила як основні форми безпосередньої демократії вибори і референдум, при цьому не виключаючи й інших форм. Наприклад, у діяльності місцевого самоврядування можливі збори і сходи громадян.

Представницька демократія

У сучасному суспільстві безпосереднє народовладдя змінила *представницьку демократію*. Її сутність полягає в тому, що абсолютна більшість загальнодержавних питань вирішується вже не всіма громадянами держави, а виключно їх представниками, які отримують владні повноваження від громадян та від імені населення держави приймають загальнообов'язкові для всіх рішення. Такі представники обираються шляхом виборів на певний термін. Таким чином, представницька демократія — це вирішення суспільних і державних питань виборними представниками громадян.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Народні представники отримують не лише владні повноваження, але й певні ресурси та соціальний статус для реалізації своїх завдань. Однак саме завдяки своєму статусу вони мають змогу використати все це у власних інтересах, які можуть суттєво відрізнятися від інтересів народу. На цьому етапі виникає проблема відчуження влади від основної маси народу, вирішити яку можна лише шляхом постійного контролю громадян над діяльністю тих, кого вони уповноважили здійснювати управлінські функції. Найчастіше представницька демократія є формою правління добре організованої привілейованої меншини, більшою чи меншою мірою підконтрольної народу. Низка сучасних західних політологів говорить про існування ще однієї форми демократії — *елітарної демократії*, у якій право на прийняття політичних рішень належить виключно політичній еліті, а народ має право лише на вибір правлячої еліти.

Робота в групах

Об'єднайтеся у групи та проаналізуйте ідеали та цінності демократії. Вислухавши думку кожного у групі, лідера кожної групи, підбийте підсумки роботи окремих груп і класу взагалі. Виробіть спільну точку зору на обговорюване питання.

Поясніть своє твердження, використовуючи метод «Прес»:

1. «Я вважаю, що _____».
2. «Тому що _____».
3. «Наприклад, _____».
4. «Таким чином, _____».

? Визначте переваги та недоліки демократичного устрою.

Вибори як інструмент демократії. Типи виборів.

Види виборчих систем. Виборча система України.

Відповідальність за порушення виборчого законодавства

Однією з важливих умов невідворотності демократизації є виборча система в суспільстві. Ст. 69 Конституції України визначає, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Вибори в Україні

Вибори вважаються формою представницької демократії, яка полягає у формуванні громадянами персонального складу органів державної влади та місцевого самоврядування шляхом голосування.

Сутність виборів полягає в тому, що громадяни обирають до органів влади своїх представників, які покликані виражати їх інтереси в прийнятті політичних рішень, законів і упровадженні в життя соціальних та інших програм. Процедури виборів можуть бути найрізноманітнішими, але які б вони не були, виборні особи посідають свої пости від імені народу («нації») і формально підзвітні народу у всіх своїх діях.

Вибори поділяються на кілька видів залежно від суб'єктів виборів, часу й порядку їх проведення. За суб'єктами виборів вони поділяються на **вибори до органів державної влади** (вибори Верховної Ради України, вибори Президента України) і **органів місцевого самоврядування** (вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, вибори депутатів сільських, селищних і міських рад, сільських, селищних і міських голів).

За часом проведення вибори в Україні поділяються на *чергові, позачергові, повторні і проміжні*.

Виборча система — це система суспільних відносин, пов'язаних із формуванням складу представницьких органів шляхом виборів.

Поняття «виборча система» уживається також і в іншому значенні — як спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування.

За порядком голосування й підрахунком голосів розрізняються такі види виборчих систем, як **мажоритарна, пропорційна та змішана** (мажоритарно-пропорційна або пропорційно-мажоритарна).

Мажоритарна виборча система (від фр. *majorite* — більшість) має такі ознаки:

- голосування проводиться за округами, кількість яких відповідає кількості представницьких мандатів (тобто в кожному окрузі обирається, як правило, один представник — депутат, делегат тощо);
- для обрання необхідно набрати більшість голосів виборців, які брали участь у голосуванні.

Спосіб встановлення більшості голосів зумовлює два варіанти мажоритарної системи:

- **мажоритарна система відносної більшості** — у виборах перемагає той, хто набере голосів відносно більше, ніж кожний із його суперників. Цей варіант використовується при парламентських виборах у США, Канаді, Великій Британії, Новій Зеландії;
- **мажоритарна система абсолютної більшості** — для перемоги у виборах необхідно набрати абсолютну більшість голосів тих, хто прийшли на вибори (тобто 50% + 1 голос). У тих країнах, де практикується цей підтип (парламентські вибори в Австралії, Франції, президентські вибори в Україні), потрібну кількість голосів часто не вдається набрати з першої спроби — у першому турі голосування. Тому проводиться другий тур, до якого виходять два кандидати, що набрали найбільший відсоток голосів. У другому турі переможцем, як

і в мажоритарній системі відносної більшості, вважається кандидат, який набрав більшу кількість голосів порівняно із своїм суперником.

Пропорційна виборча система має такі ознаки:

- уся територія, на якій проводяться вибори, вважається єдиним округом;
- обираються, як правило, не окремі кандидати, а списки кандидатів від визначених політичних сил — партій, політичних організацій, політичних рухів. Таким чином, виборець голосує не лише за особистість, а перш за все за політичну програму певної організації;

- представницькі мандати розподіляються між політичними силами, що брали участь у виборах, пропорційно до кількості голосів, виданих за їх списки (наприклад, 12 % голосів — 12 % парламентських місць).

Основна відмінність пропорційної системи від мажоритарної полягає в тому, що вона заснована на принципі пропорційності між одержаними голосами і кількістю мандатів. Місця в парламенті розподіляються не між індивідуальними кандидатами, а між партіями відповідно до числа поданих за них бюлетенів. Кожна партія виставляє на вибори списки зі встановленою законом кількістю кандидатів.

Змішана виборча система є комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем.

Так, в Україні після прийняття 25 березня 2004 р. Закону «Про вибори народних депутатів України» вибори до парламенту здійснюються за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі.

Відповідно до чинного законодавства України за порушення виборчого процесу та виборчих прав громадян передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність.

Адміністративна відповідальність настає за виготовлення або замовлення виготовлення під час виборчого процесу друкованих матеріалів передвиборчої агітації, які не містять відомостей про установу, що здійснила друк, їх тираж, інформацію про осіб, відповідальних за випуск, або у яких така інформація означена неправильно чи неповно, за що Кодексом про адміністративні правопорушення України передбачено накладення штрафу на громадян від 10 до 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (НМДГ). За порушення встановленого законом порядку розміщення агітаційних матеріалів чи політичної реклами або розміщення їх у заборонених законом місцях на громадян накладається штраф від 5 до 10 НМДГ.

Кримінальна відповідальність настає за викрадення чи приховування виборчого бюлетеня або виборчого протоколу; незаконне знищення чи псування, викрадення чи приховування скриньки з бюлетенями. Такі дії караються штрафом від 200 до 400 НМДГ. Виборцю забороняється незаконно передавати іншій особі свій виборчий бюлетень. Таке порушення карається обмеженням волі на строк від одного до трьох років. Якщо ж член виборчої комісії умисно надав громадянину можливість проголосувати за іншу особу чи проголосувати більше, ніж один раз у ході голосування, або надав виборчий бюлетень особі, яка не включена до списку виборців, чи надав заповнений виборчий бюлетень, то за одну з таких дій настає кримінальна відповідальність у вигляді обмеження волі на строк від трьох до п'яти років. Ст. 71 Конституції України передбачено, що вибори в Україні є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. За умисне порушення таємниці голосування під

час проведення виборів, що виявилось в розголошенні змісту волевиявлення виборця Кримінальним Кодексом України передбачено штраф від 100 до 300 НМДГ або виправні роботи на строк до двох років. Те саме діяння, вчинене членом виборчої комісії чи іншою службовою особою з використанням свого службового становища, карається штрафом від 300 до 500 НМДГ або обмеженням волі на строк до трьох років.

? Чи є вибори одним з інструментів демократії? Які існують виборчі системи?

Абсентеїзм

Розчарування громадян низки країн у можливості впливати на дії владних органів через вибори призвело до того, що останніми роками все більшого розповсюдження набуває ігнорування виборів виборцями. Таке явище називається абсентеїзмом. Він полягає в неявці частини виборців на виборчі дільниці для здійснення голосування, тобто у відмові реалізувати своє активне виборче право. Абсентеїзм має негативні наслідки. Адже для визнання виборів такими, що відбулися, і визначення за їх результатами переможців необхідно, щоб проголосувала певна кількість зареєстрованих виборців. Неявка виборців може стати на заваді легітиматії формування виборних органів влади.

✓ для допитливих

У зв'язку з цим у деяких державах участь громадян у виборах розглядається вже не як їх право, а як обов'язок. У низці держав за неучасть у виборах законодавчо передбачені певні санкції. В Австрії це адміністративний штраф 1000 шилінгів. В Аргентині такий виборець позбавляється права перебувати на державній службі протягом трьох років, у Греції й Туреччині — позбавляється свободи. У Бельгії передбачені штрафи різних розмірів (залежно від кількості проігнорованих виборів), прізвище такого виборця вноситься в ганебний список, який вивішується в людному місці за місцем проживання. В Італії участь громадян у виборах визнається обов'язком, за невиконання якого протягом п'яти років прізвище порушника вноситься в спеціальний список, що виставляється для загального огляду.

Деякі держави (в тому числі й Україна) виходять з ситуації, пов'язаної з абсентеїзмом, шляхом визнання виборів такими, що відбулися, навіть якщо в них брало участь менше половини зареєстрованих виборців.

Політична діяльність

? Які суспільні форми життєдіяльності людей Ви знаєте? Наведіть приклади.

Суспільство як цілісна система є соціальним організмом, який виконує різноманітні функції. Ці функції реалізуються через багатоманітну суспільну життєдіяльність соціумів, тобто через систему відносин між суспільством, націями, народами, соціальними групами та індивідами. Однією з таких суспільних форм життєдіяльності людей і є їх політична діяльність.

Політична діяльність — це сукупність дій як окремих індивідів, так і великих суспільних груп (класів, націй, партій, суспільних організацій тощо), спрямованих на реалізацію власних політичних інтересів, насамперед боротьбу, завоювання, використання та утримання влади.

Засідання круглого столу «Актуальні питання розвитку громадянського суспільства в Автономній Республіці Крим». 2011 р.

У Луганську відбувся мітинг до Міжнародного дня боротьби з бідністю. 2011 р.

Соціально обумовлюють політичні дії людей їх економічні інтереси, рівень розвитку соціальної структури, культурний розвиток та інше. З іншого боку, політична діяльність впливає на економічну та інші форми діяльності, прискорюючи або сповільнюючи їх розвиток. Як свідчить суспільна практика, інколи, особливо в критичних, доленосних моментах суспільного життя, зворотній вплив політичної діяльності та політики взагалі може стати визначальним для економічного, соціального і культурного розвитку.

Політична діяльність може бути:

- стихійною та організованою;
- політично усвідомленою та спонтанною;
- цілеспрямованою та хаотичною;
- простою та складною;
- тривалою та одномоментною;
- традиційною й такою, де втілюються нові форми;
- законною та незаконною;
- активною та пасивною тощо.

У реальному житті види політичної діяльності можуть здійснюватися одночасно в різних формах. Можна виділити такі **форми політичної діяльності**:

- *за напрямом здійснення* — державна, партійна, громадсько-політична, комунікаційно-інформаційна;
- *за суб'єктами політики* — класова, соціально-групова, національна, міжнародна, індивідуальна;
- *за специфікою предмета впливу* — теоретична, практична;
- *за політичним простором* — зовнішньополітична (міжнародна), внутрішньополітична (самоврядувальна);
- *за специфікою сфер* — військова, діяльність органів безпеки та інші.

? Прокоментуйте кожну форму політичної діяльності. Доберіть приклади.

У суспільному житті політична діяльність виявляється у двох аспектах — *теоретичному* та *практичному*.

Теоретична політична діяльність пов'язана з формуванням політичної свідомості, політичних знань тощо. Вона базується на таких теоретичних засадах, як творчість, політичне проектування, планування тощо.

Практична політична діяльність — це конкретне управління та керівництво, добір і розстановка кадрів, розробка й прийняття рішень, організація діяльності органів державної влади, їх взаємодія з політичними партіями, суспільними організаціями, громадянами та ін.

Політична діяльність здійснюється на двох рівнях:

- перший (нижчий) — політична участь. Основними формами цього рівня є: вибори, мітинги, маніфестації, збори, страйки тощо;
- другий (вищий) рівень — це професійна політична діяльність законодавчих, виконавчих та судових функціонерів, керівників політичних партій, рухів та громадських об'єднань тощо.

? Чи приймаєте Ви участь у суспільному житті? На якому рівні? У чому це виявляється?

Участь громадян в управлінні державними справами

Участь громадян України в управлінні державними справами — це активна, публічна, добровільна, цілеспрямована, законна діяльність громадян у сфері здійснення державної влади, що гарантована закріпленням у Конституції України відповідним суб'єктивним правом, яка має на меті:

- формування та контроль за діяльністю державних органів усіх гілок державної влади;
- вплив на прийняття та виконання державних рішень, а також контроль за їх реалізацією для втілення громадянами своїх суспільно важливих інтересів;
- забезпечення нормального функціонування, стабільного розвитку та соціального порядку в державі.

Участь громадян держави в управлінні є їх **правом**, а деякою мірою **політичним і моральним обов'язком**. Громадяни повинні активно долучатися до участі в державному і суспільному житті, підтримувати демократичні перетворення в суспільстві.

Важливо зазначити, що участь громадян в управлінні державними справами має відбуватися на всіх стадіях реалізації державного рішення (законодавчого, виконавчого чи судового):

- на стадії його **ініціювання і розробки** (всенародне обговорення, народна законодавча ініціатива, звернення громадян);
- на стадії **прийняття** (референдум, участь народних засідателів у здійсненні правосуддя);
- на стадії **здійснення** (зважається, що громадяни будуть виконувати державні рішення, закони, прийняті за їх участю, здійснювати громадський контроль за втіленням державних рішень).

Влада, заснована на політичній волі громадян, є запорукою утвердження демократичних традицій у країні. Проблема участі громадян в управлінні державними справами безпосередньо пов'язана з устроєм держави, питаннями демократії.

Поміркуймо разом

Чи згодні Ви з висловом російського юриста, судді реформованого Європейського суду з прав людини А. Ковлера: «...немає «чистої» лабораторної демократії. Демократію неможливо ввести декретом, її можна свідомо творити за активної участі тих, заради кого вона існує. Демократія «для народу» без народу приречена?»

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте поняття «демократія» в науковому та філософському значеннях.

2. Які принципи демократії Ви знаєте?

3. У чому полягає сутність понять «представницька демократія» та «пряма демократія»?

4. Про який з інструментів демократії йде мова: «Передбачена конституцією та законами форма прямого народовладдя, за якою шляхом голосування формуються представницькі органи державної влади та місцевого управління (самоврядування) — це ...».

5. Які характерні риси громадського та місцевого самоврядування Ви знаєте? Прокоментуйте їх.

6. Визначте відмінне та спільне у статтях Європейської хартії про місцеве самоврядування та в українських законодавчих актах про місцеве самоврядування.

7. Яке значення має участь громадян в управлінні суспільством?

8. Розкажіть про структуру самоврядування у вашій школі. Чи вважаєте Ви її існування необхідним у загальноосвітніх навчальних закладах? Обґрунтуйте свою думку.

9. Продовжте відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...».

Робота в групах

Об'єднайтеся в три групи. Кожна група повинна проаналізувати одне з понять:

- політична демократія;
- конституційна демократія;
- соціальна демократія.

Вислухавши думку лідера кожної групи, підбийте підсумки: «Що об'єднує ці поняття і у чому полягає їх різниця?»

Творче завдання

Напишіть твір-роздум на тему: «Яка політична еліта потрібна демократичній державі?».

Тема XI

Засоби масової інформації

Здійснення журналістської діяльності в демократичному суспільстві вимагає від журналістів дотримання етичних норм і високого ступеню усвідомлення суспільної відповідальності за достовірність та якість поширюваної інформації.

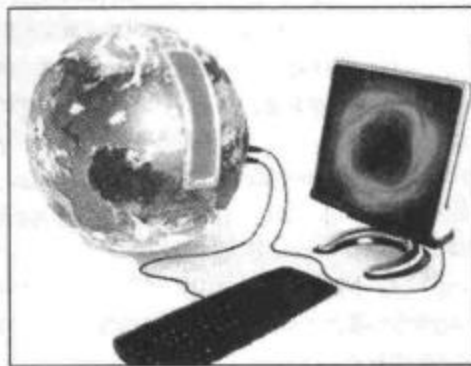
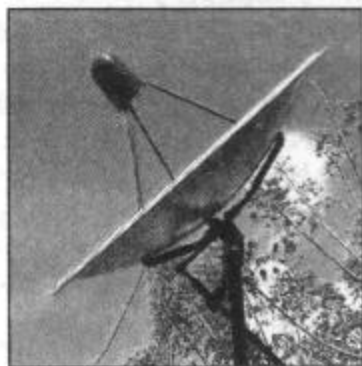
Етичний кодекс журналіста

Поміркуймо разом

Які функції виконують ЗМІ в державі?

Засоби масової інформації (ЗМІ) — це не тільки засоби оперативного повідомлення інформації в різні куточки світу, це найбільш ефективний спосіб впливу на свідомість та емоції людей. Інформаційна діяльність ЗМІ грає вирішальну роль у формуванні політичних та духовно-моральних цінностей сучасного суспільства, маючи безпосереднє відношення до його життєдіяльності й виконуючи *репродуктивну* (відображають політику через радіо, телебачення та пресу. Сьогодні в українському політичному процесі активно починає використовуватися Інтернет) і *продуктивну* (діючу) *функції*. Вони в тім же ступені, що й творці політики, несуть відповідальність за процеси, що відбуваються в суспільстві. Засоби масової інформації можна визначити як інститути, що існують для відкритого, публічного передавання різних відомостей будь-яким особам за допомогою спеціального технічного обладнання.

Засоби масової інформації (ЗМІ) — форми розповсюдження інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб, соціальних груп та організацій з метою оперативного інформування їх про події, явища в світі, конкретній країні, певному регіоні, а також мобілізації об'єктів свого впливу на виконання спеціальних соціальних функцій.

Друковані та недруковані засоби масової інформації

Сучасні ЗМІ набули величезної сили та впливу, оскільки саме вони фактично формують образ і сприйняття того світу, в якому ми живемо. Як правило, розрізняють наступні види ЗМІ:

- *друковані засоби масової інформації* — преса (газети, журнали, бюлетені тощо), які мають постійну назву, нумерацію й періодично виходять у світ;
- *недруковані засоби та способи передачі* на відстань звукової або візуальної інформації, тобто аудіовізуальні засоби масової інформації (радіомовлення, телебачення, Інтернет, кіно, звукозапис, відеозапис тощо).

ЗМІ у відкритому суспільстві вільно обмінюються будь-якою інформацією, що є однією з найвагоміших цінностей демократії. Незважаючи на всі відмінності між ними, ЗМІ об'єднуються в єдину систему масової комунікації.

Функції, характерні риси ЗМІ

Метою діяльності ЗМІ через подання інформації є формування громадської думки — форми масової свідомості, в якій проявляється ставлення (приховане чи явне) різних груп людей до подій і процесів дійсного життя. Вони зачіпають інтереси та потреби як суспільства в цілому, так і окремої людини, а також формування соціальних стереотипів, норм та цінностей, світогляду. Виходячи з цієї мети, **ЗМІ виконують низку системних функцій** — *функцію надання інформації, функцію формування та управління індивідуальною та соціальною свідомістю* (через освіту, виховання, формування відповідних норм, цінностей, традицій, інтересів, стереотипів тощо), *мобілізаційну функцію* (проявляється в спонуканні людей до певних соціальних дій чи до бездіяльності), *функцію критики та контролю* (ЗМІ не можуть застосовувати санкцій до правопорушників, але вони дають юридичну та моральну оцінку подій і осіб), *комунікативну функцію* (ЗМІ надають реципієнтам можливість шукати й знаходити однодумців, «спільників», об'єднуватися для досягнення єдиної мети, утворювати формальні та неформальні організації, підтримувати одне одного), *функцію зворотного зв'язку* (з'ясування наскільки своєчасно надходить інформація до реципієнтів, адекватність її сприйняття й тлумачення, аналіз відгуків, публікацій, огляд листів — неодмінна складова роботи ЗМІ). Слід зауважити, що жодна з перелічених функцій не реалізується відокремлено.

Засоби масової інформації мають характерні риси, це:

- публічність (необмежене, неперсоніфіковане коло споживачів);
- наявність спеціальних технічних засобів;
- непряма, розділена в просторі та часі взаємодія комунікаційних партнерів;
- непостійний характер аудиторії;
- переважна односпрямованість впливу від комунікатора до реципієнта.

? Яку роль виконують різні види ЗМІ в суспільстві? Як формується громадська думка завдяки різним видам ЗМІ?

Як уже було зазначено, ЗМІ виражають і формують громадську думку, яку прийнято розглядати як колективне судження людей, що виявляє

Ведучі суспільно-політичних шоу «Шустер LIVE» (С. Шустер),
«Свобода слова» (А. Куліков), «Республіка» (А. Безулик), «Велика політика» (Є. Кисельов)

ставлення до подій і явищ в формі схвалення, осуду або вимоги. Громадська думка створюється під впливом буденної свідомості (включаючи соціальну психологію), емпіричних знань, навіть забобонів, а також науки, мистецтва, політики та, зрозуміло, всіх джерел масової комунікації. Вона є ніби *посередницею* між свідомістю та практичною діяльністю людей. Не підмінюючи жодної з форм суспільної свідомості, не спираючись на організовану силу як закон, не визначаючи цілей, громадська думка за допомогою специфічних засобів, шляхом схвалення або осуду, захоплення чи зневаги, акцентування інтересів, раціональної та емоційної оцінки людей та їх учинків *сприяє трансформації тих чи інших ідей у конкретні вчинки*. Отже, виражаючи й формуючи громадську думку, ЗМІ, з одного боку, акумулюють досвід і волю мільйонів, а з другого — *впливають не тільки на свідомість, а й на вчинки, групові дії людей*.

У відкритому демократичному суспільстві, де існує плюралізм думок, ідей, поглядів, де відбувається вільний обмін інформацією, іншою духовною продукцією, управління соціальними процесами передбачає вивчення та вплив саме на громадську думку. У зв'язку з цим посилюється роль ЗМІ, які й стають важливим компонентом демократичних форм управління цими процесами, здійснюючи свою політичну, управлінську роль шляхом обговорення, підтримки, критики й осуду різних політичних програм, платформ, ідей та пропозицій окремих осіб, громадських формувань, політичних партій, фракцій тощо.

Громадська думка виступає ще й як знаряддя політики. Її формування є сферою боротьби за владу, яка, в свою чергу, формує політичну систему. Для сучасного суспільства характерним є *діалог різних політичних сил із опорою на мас-медіа*, і це значною мірою впливає на формування громадянського суспільства. Саме тому ЗМІ покликані показувати зразок політичної культури, яка передбачає добросовісність у викладі точки зору політичного опонента, неприпустимість мітингових прийомів навішування ярликів, підміни переконливих аргументів суто емоційними засобами суперечок і звинувачень, зміну самої сутності політичного мислення. Через ЗМІ здійснюються й *різні форми громадського контролю за діями влади*. Це забезпечує зворотній зв'язок, що стабілізує саму політичну систему.

Сутність сучасної демократії полягає не тільки в тому, яка частина населення бере участь у формуванні соціальних та політичних рішень, а й у тому, як влада взаємодіє з усім населенням, яку роль відіграє населення у формуванні влади й у вирішенні її долі. Взаємодія влади та населення відбувається у різних формах, і засоби масової інформації тут також грають велику роль.

Таким чином, саме на ЗМІ покладається не тільки функція надання інформації, а й відповідальна функція формування й управління індивідуальною та соціальною свідомістю громадян, формування плюралізма думок і волевиявлення, формування громадської думки.

? Яку роль у формуванні громадської думки Ви б відвели телебаченню та Інтернету?

Свобода обігу інформації сьогодні тісно пов'язана з розвитком інформаційних технологій і, перш за все, телебачення та Інтернету. Істотно зростає вплив електронних засобів комунікації (соціальних мереж, форумів, блогів тощо) на формування самосвідомості, установок, соціальних стереотипів. У процесі формування громадської думки важливу роль відіграє саме телебачення, яке іноді починає нав'язувати свої «правила гри». Навіть виник новий термін «медіатизація політики» — важливе явище сучасного життя: політика починає підкорятися внутрішнім законам засобів масової інформації.

При передачі інформації разом із нею передаються ідеї, думки певної групи людей, яку можна позначити як «мешканці Інтернету». З одного боку, вони виконують роль носіїв інформації, а з іншого боку, їх головним завданням є трансляція цієї інформації в суспільстві, а разом із нею — і своїх

Всеохоплююча мережа Інтернет

переконань, міркувань і уявлень щодо тієї чи іншої соціальної проблеми. Причому в Інтернеті особисті думки часто виходять на перший план щодо фактів, тобто цінуються вище, а значить, ніяке повідомлення в мережі не буває абсолютно нейтральним. Інтернет являє собою емоційнозabarвлений потік інформації, що відображає стан суспільної свідомості та ідеології. Інтернет, як один з головних засобів масової комунікації, також створює громадську думку, пропонує рольові моделі, образ думок і ставлення до дійсності. Кількість користувачів українського сегменту мережі Інтернет за останні роки збільшилася більш як утричі. Значно зріс і обсяг інформаційних ресурсів, які мають доступ до мережі Інтернет. В українському сегменті Інтернету розміщені понад 300 газет і журналів, причому деякі з них не мають друкованих аналогів. За кількістю вузлів, підключених до мережі Інтернет, Україна посідає 28 місце в Європі й 45 — у світі.

? Чи можна вважати, що саме через ЗМІ в період виборчих кампаній формується суспільна думка та здійснюється управління електоральною поведінкою різних соціальних груп та верств населення?

У період виборчих кампаній ЗМІ відіграють дуже велику роль у формуванні суспільної думки щодо того чи іншого кандидата або партії, впливають на електоральну поведінку різних соціальних груп та верств населення. Пряма політична реклама, що надається кандидатам згідно з законодавством про вибори, є одним із головних тактичних засобів виборчої кампанії. Для впливу на суспільну думку та поведінку виборців політики використовують будь-який інформаційний привід. Вони проводять акції, що опиняються в центрі уваги мас-медіа, і цим створюють собі рекламу. Для публічного політика в сучасному світі надзвичайно важливо бути постійно присутнім у засобах масової інформації. За допомогою PR-технологій створюється позитивний імідж політика, щоб виборці йому симпатизували. У світі часто як інформаційний привід для розкручування тієї чи іншої кампанії в ЗМІ використовують скандали.

Свобода слова та цензура

Свобода слова й друку — це природне право будь-якої людини вільно висловлювати свої думки, у тому числі, за допомогою засобів масової інформації — у газетах, журналах, книгах, у кіно, по радіо, телебаченню, в Інтернеті. Свобода слова стосується всіх громадян, свобода друку — у першу чергу, журналістів. У демократичних державах *свобода слова та інформації* розглядаються як індивідуальні права, тобто права окремого громадянина на самооборону від держави. Свобода ж преси вважається невід'ємною частиною демократії, її розглядають як дещо більше за індивідуальне право.

Поняття «свобода слова», «свобода друку» та «свобода масової інформації» тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені. «Свобода слова» — поняття багатопланове, тому має безліч форм прояву. Традиційно форми прояву свободи слова пов'язують із можливістю вільно висловлювати свою думку на зборах, мітингах, у творчості; у зверненнях, скаргах та пропозиціях, які направляються до органів державної влади; у формі голосування

на виборах і референдумах; висловлювати його в пресі, по радіо й телебаченню. Разом із тим є й інші форми прояву свободи слова. Їх можна розділити на дві групи. Одна з них пов'язана з правом отримання інформації. До неї належать: вільний доступ до інформації про діяльність державних органів, громадських об'єднань із різних питань суспільного життя, до документів і матеріалів, які стосуються особисто громадянина; вільне користування результатами творчої праці тощо. Інша група пов'язана з правом засновувати засоби масової інформації, володіти, користуватися й розпоряджатися ними, а також організовувати технічне забезпечення виробництва і розповсюдження інформації. Без доступу до інформації, без можливості вільно випускати в світ друковану продукцію, організовувати технічну ланку засобів масовою інформації та комунікації свобода слова не може бути здійснена реально.

Однею з демократичних свобод, визначених Конституцією України, є *свобода слова*, яка передбачає висловлення незалежних поглядів та переконань як в усній, так і в письмовій формі та є ознакою некорумпованого суспільства. Свободу слова в Україні захищають 110 нормативно-правових документів: укази Президента, постанови Кабміну, Закони («Про додаткові заходи щодо безперешкодної діяльності засобів масової інформації в Україні», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» тощо). Наявність у суспільстві громадянських та політичних свобод відноситься до фундаментальних ознак демократії. *Конвенція про захист прав і основних свобод людини* проголосила: «Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» (ст. 21). Права громадян на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань зафіксовані у ст. 34. Конституція України, у якій стверджується: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб і на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету неупередженості правосуддя».

Цензура — спасіння людства чи поправлення свободи самовираження й вибору?

Журналісти України, одягнені в майки з написом «Стоп цензурі» на знак протесту проти посягань на свободу слова

Право на інформацію в демократичному суспільстві також забезпечується законодавчо, і його порушення є неприпустимими. Водночас існують межі права на інформацію. Навіть у найдемократичніших державах закріплене законом поняття державної таємниці, за розголошення якої передбачена сувора відповідальність. Проте в їх конституціях заборонена *цензура*, яка характерна для недемократичних режимів.

Латинське слово «**цензура**» означає «суворе судження, вимоглива критика». Ним здавна називають державний нагляд за змістом, випуском у світ та розповсюдженням друкованих видань, постановкою театральних вистав, інколи навіть за приватним листуванням. Із появою нових ЗМІ (радіо, телебачення тощо) цензуру поширили й на них.

Слід визнати, що цензурування матеріалів ЗМІ є серйозною політичною проблемою сучасності, вирішити яку досить непросто. З одного боку, демократичне суспільство чудово розуміє небезпеку цензури як засобу контролю над інформацією, знаряддя політичної сваволі, яке використовується для виправдання репресій проти політичних суперників. З іншого боку, існують проблеми безпеки держави, які передбачають виключення певних питань із суспільного обговорення. У демократичних державах коло таких питань окреслене законодавчо, там діють закони про охорону державної або військової таємниці. Цензура здійснюється з метою нерозповсюдження ідей та відомостей, визнаних владою небажаними або таємними. Під час війни її застосовують навіть демократичні держави.

? Чи існують причини, якими можна було б виправдати обмеження свободи слова і свободи засобів масової інформації?

Нові та більш складні проблеми в області свободи слова й засобів масової інформації з'являються з розвитком технологій, таких як поширення супутникового зв'язку та збільшення доступу в Інтернет. Дуже часто держави намагаються обмежити доступ до нових засобів масової інформації, побоюючись, що опозиційні погляди або їх зміст будуть суперечити національній політиці, наприклад, із релігійних чи моральних поглядів. Із урахуванням існування безлічі Інтернет-сайтів, що пропонують расистську або ксенофобну пропаганду, порнографію тощо, така заклопотаність не завжди необґрунтована.

Таким чином, свобода слова, вираження поглядів, думок та свобода друку є основними правами, що зафіксовані в Загальній декларації прав людини, в конституціях демократичних держав. Захищати ці права є обов'язком кожної людини, тому що вони є фундаментом демократії та реально впливають на життя людей у різних країнах світу.

Інформаційний простір в Україні

Із часу проголошення незалежності (1991 р.) в Україні інформаційний простір почав інтенсивно розвиватися та розширюватися. Він є надто мобільним. За останні роки вдвічі зросла кількість друкованих видань різного характеру й змісту. Нині в Україні виходить близько п'яти тисяч періодичних видань, із них понад три тисячі газет, журналів — близько тисячі, бюлетенів — понад сто тощо. Близько 40 періодичних видань виходять в Україні мовами національних меншин — болгарською, угорською, румунською, грецькою, кримськотатарською, німецькою, сербською, вірменською, на івриті та інших.

ми. Ця преса зосереджена в основному в місцях компактного проживання національних меншин і активно сприяє висвітленню питань і проблем їхнього життя. Чільне місце серед усіх ЗМІ в Україні посідають недержавні.

Наймасовішим і найдоступнішим джерелом інформації є ефірний простір України. Провідне місце тут належить дротовому радіомовленню, на базі якого будується й система оповіщення цивільної оборони. Необхідною умовою формування інформаційного простору в Україні є незалежні електронні засоби масової інформації. Набувають популярності недержавні телерадіокомпанії, які складають майже 60 % від загальної кількості суб'єктів ефірного простору. Останнім часом є помітною тенденція до створення потужних медіа-груп, які об'єднують по кілька популярних комерційних ЗМІ, фінансово підтримуються відповідними структурами й відіграють помітну роль в інформаційному середовищі.

Таким чином, сьогодні ЗМІ відіграють істотну роль у економічному, політичному та соціальному житті суспільства, мають безпосереднє відношення до його життєдіяльності. Вони тою ж мірою, що й політики, несуть відповідальність за процеси, що відбуваються в суспільстві, тому в своїй інформаційній діяльності повинні керуватися, в першу чергу, інтересами суспільства і держави. Також в суспільстві мас-медіа є одним із провідних факторів соціалізації, формуючи суспільну думку, поширюючи культуру тощо. Оскільки засоби масової інформації — могутня сила впливу на свідомість людей, засіб оперативного повідомлення інформації в різні куточки світу, найбільш ефективний засіб впливу на емоції людини, то вони мають і велику соціальну відповідальність, і надзвичайно важливий обов'язок перед суспільством.

? Чи можна стверджувати, що в Україні існує свобода слова та інформації? Обґрунтуйте свою думку, наведіть приклади.

Соціальна відповідальність преси

Однією з обов'язкових умов становлення й належного функціонування громадянського суспільства та демократичної, правової держави є забезпечення свободи діяльності засобів масової інформації. Лише незалежні, незаангажовані владою або чиймись особистими амбіціями ЗМІ можуть об'єктивно й неупереджено інформувати громадян про найважливіші події та обставини суспільного життя. ЗМІ, як важливий соціальний інститут, істотно впливають на політичні, економічні, соціальні та культурні процеси в суспільстві. Конституційно закріплена свобода слова, відсутність цензури дають можливість журналістам всебічно висвітлювати важливі події та явища. Однак, свобода слова в ЗМІ не означає всюдозволеність та безвідповідальність. Володіючи широкими правами й можливостями, працівники ЗМІ несуть відповідальність перед суспільством. Зловживання свободою слова законодавчо карається в усіх країнах світу. Журналісти мають право отримувати інформацію з будь-якого джерела, але разом з тим вони зобов'язані перевіряти достовірність інформації, що повідомляється. Не допускається використання ЗМІ для розголошення відомостей, що становлять державну

або іншу спеціальну таємницю, що охороняється законом; для заклику до насильницького знищення або зміни існуючого державного й суспільного ладу; для пропаганди війни, насильства й жорстокості; расової, національної, релігійної нетерпимості тощо. Також забороняється й переслідується відповідно до закону використання ЗМІ для втручання в особисте життя громадян, посягання на їх честь і гідність. Якщо журналіст перекручує факти, поширює недостовірну інформацію, то він може нести за це юридичну відповідальність.

Частина 4 ст. 42 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» прямо говорить про притягнення до відповідальності авторів інформаційних матеріалів, журналістів редакції, редактора та інших осіб, із дозволу яких було поширено суперечливі матеріали. Також і ст. 34 Закону України «Про інформаційні агентства» передбачає притягнення до відповідальності за поширення недостовірної інформації суб'єктів діяльності інформаційних агентств, тобто керівника, журналіста. Частина 3 ст. 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» покладає на журналіста та засіб масової інформації солідарну відповідальність за заподіяння ними моральної шкоди.

Таким чином, соціальне завдання ЗМІ — це сприяння позитивному розвитку суспільства, утвердженню в ньому елементарних людських норм поведінки та спілкування, захищати права та свободи особистості, розповідати чесно про реальні проблеми, які є, й дошукуватися реальних коренів цих проблем.

✓ для допитливих

Декларація принципів поведінки журналістів

Прийнята на II всесвітньому Конгресі Міжнародної федерації журналістів (Бордо, 25—28 квітня 1954 р.), поправки внесені на 18-му всесвітньому Конгресі МФЖ (Хельсінкі, 2—6 червня 1986 р.).

Ця міжнародна Декларація проголошена як стандарт професійної поведінки журналістів, які займаються збиранням, передачею, розповсюдженням і коментуванням новин та інформації, висвітленням подій.

Повага до істини та права громадськості на правду — перший обов'язок журналіста. Виконуючи цей обов'язок, журналіст має завжди захищати принципи свободи під час чесного збирання і публікації новин та право на правдивий коментар і критику.

Журналіст зобов'язаний подавати інформацію, посилаючись на факти, походження яких він/вона знає. Журналіст не має ігнорувати суттєву інформацію чи фальсифікувати документи.

Журналіст має використовувати лише чесні методи для отримання новин, фотографій та документів.

Журналіст має робити все можливе, щоб виправити будь-яку опубліковану інформацію, що виявилася згубно неточною.

Журналіст зобов'язаний зберігати професійну таємницю щодо джерела інформації, отриманої конфіденційно.

Журналіст має усвідомлювати небезпеку дискримінації, якій сприяють засоби масової інформації, та повинен робити все можливе, аби уникнути поширення такої дискримінації, що базується, крім усього іншого, на расових, статевих, сексуально-орієнтаційних, мовних, релігійних, політичних чи інших поглядах, на національному або соціальному походженні.

Журналіст має розцінювати як серйозні порушення:

- плагіат;
- зловмисне введення в оману;
- наклеп, злослів'я, диффамацию, безпідставні звинувачення;
- отримання хабаря в будь-якій формі, враховуючи публікацію чи приховування інформації.

Журналісти, які гідні так називатися, мають вважати своїм обов'язком чесно дотримуватися вищезазначених принципів. У межах основного закону кожної країни журналіст має визначати в професійних питаннях сферу компетенції колег, за винятком кожного випадку втручання урядами тощо.

За останній час у житті людства ЗМІ набули особливої значущості. Преса, телебачення, кінематограф, радіо, звукозапис та система «Інтернет» — усі вони покликані допомогти молоді краще адаптуватися в світі медіакультури, засвоїти мову засобів масової інформації, навчатися аналізувати медіатексти і, водночас, формувати в неї художній та естетичний смак та розвивати творчі можливості.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте ЗМІ як джерело поширення інформації в суспільстві. Назвіть види та функції ЗМІ.
2. Проаналізуйте роль ЗМІ як засобу формування громадської думки.
3. Як Ви розумієте поняття «свобода слова»? Поясніть значення цензури.
4. Чи користуєтесь Ви Інтернетом? Як цей вид ЗМІ допомагає Вам розширити світогляд?
5. Продовжте відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...»

Робота в групах

Чи згодні Ви з висловом американського дослідника ЗМІ Р. Макнейла: *«Телебачення стало причиною таких докорінних змін у засобах політичного інформування суспільства, подібних яким не відбувалося від початку заснування США. Ніщо до поширення телебачення не спричиняло таких жажливих змін у техніці переконання мас»?*

Чи можна цей вислів застосувати до засобів масової інформації в Україні?

Творче завдання

В якому телевізійному проєкті Ви би хотіли взяти участь?

Напишіть критичний відгук на будь-яку теле- чи радіопередачу. Поміркуйте, яку мету переслідували автори при підготовці передачі, які художні засоби вони використовували?

Тема XII Нація

Велич нації зовсім не вимірюється її чисельністю,
як велич людини не вимірюється її зростанням.

В. Гюго, французький письменник

Поміркуймо разом

Як Ви розумієте різницю між поняттями «етнос» та «нація»?

Чи є, на Вашу думку, нація єдиним соціальним організмом?

Нація як соціальний інститут. Світовий досвід націєтворення

Хоча категорія «нація» використовується в науковому обігу вже понад три сторіччя, у світовій науці досі немає однозначного підходу до визначення змісту даного поняття. Численні теорії нації виходять із принципово відмінних методологічних засад етнічного та політичного розуміння нації:

- нація як спільнота політичного походження (нація в політичному розумінні);

- нація як спільнота етнічного походження (нація в етнічному розумінні).

Етнос — це історично сформована на визначеній території стійка сукупність людей, що має єдину мову, загальні риси й стабільні особливості культури та психології. Приналежність до етносу є суб'єктивним фактором — особистість вважає себе членом етносу, розділяючи його культуру й вважаючи себе нащадком спільних предків. Етнос стає реальністю тоді, коли серед його членів з'являється відчуття внутрішньогрупової єдності в протиставленні до спільнот, що оточують, тобто формується етнічна самосвідомість. При цьому кровна спорідненість у цій самосвідомості виступає скоріше як символ, ніж як реальність. З іншого боку, особистість користується етнічністю, іноді сполучаючи в собі кілька етносів, тобто може рівною мірою розділяти культуру та мову батька й матері, вважати себе однаково приналежною до двох, а то й більшої кількості етнічних культур.

Етнос історично передувє сучасним націям. Однак, на відміну від них та більш архаїчних племінних структур організації людських суспільств, він є категорією соціально-культурної ідентифікації, а не соціальної організації.

✓ Для допитливих

В історії не було періоду, коли етноси, ні з ким не змішуючись, існували б на своїй території та мали власну, виключно етнічну систему влади. Уже в давнину люди групувалися не лише по родинних колективах, але й по роду занять, по територіальних громадах. Протягом усього розвитку людського суспільства після стадії родоплемінного ладу історія засвідчує існування соціальних організацій, побудованих на неетнічних засадах — від первісних територіальних громад до феодальних станово-корпоративних держав, що будувалися на основі суверенітету правителя та індивідуального чи корпоративного васалітету (станів, цехів, громад) його підданих.

Нація (від лат. *patio* — плем'я, народ) — багатозначне поняття, що застосовується для характеристики великих соціокультурних спільнот у сучасному суспільстві. Існує два основних розуміння терміну нація: *політичне* та *етнічне*.

Громадяни української держави

Нація у політичному розумінні (від англ. *nation state*, дослівно — нація-держави) — це сукупність політично суб'єктних громадян, що здійснюють колективні національні інтереси через механізм власної політичної організації — національної держави. Підвальною характеристикою нації в політичному розумінні є те, що саме її члени являються колективним носієм верховної влади в своїй державі (державного суверенітету), володіючи колективним правом монополії на використання державного механізму. Таким чином, нація визначається як основний державотворчий елемент, джерело державної влади та носій державного суверенітету. Звідси взаємопов'язаність категорій суверенітету держави та суверенітету нації, оскільки *національний суверенітет* (право верховної влади нації на території власної держави) реалізується за допомогою державного суверенітету. Нація формує *національну державу* — тип держави, де суверенітет належить нації як асоціації громадян, а сама держава має на меті забезпечення прав і потреб своїх громадян. Саме такий підхід покладено в основу сучасного міжнародного права та функціонування міжнародних організацій, таких як ООН.

Для здійснення суверенітету суб'єкту політики необхідно забезпечити в себе таку концентрацію владних ресурсів, яка буде достатньою для здійснення вирішального впливу на прийняття державних рішень. Однак у реальності участь усіх громадян — членів нації як потенційних суб'єктів

політики в реалізації влади обмежена їх реальною здатністю мати рівний доступ до ресурсів влади й відтак до впливу на прийняття державних рішень. Нація як політична спільнота виконує функцію об'єднання дрібних владних ресурсів всіх громадян у мегаресурс, що делегується правлячій еліті, яка й реалізує від імені нації політичну владу. Однак, оскільки основна маса громадян фактично не в змозі здійснювати контроль над діями правлячої еліти, на цьому етапі виникає відчуження державної влади від її формального джерела — нації. Політичний інтерес владної еліти, який полягає в пануванні над суспільством, вступає в суперечність із політичним інтересом більшості, що оснований на політичній рівності та політичній свободі. Владна еліта прагне до монополізації в своїх руках ресурсів влади, що створює постійно діючу тенденцію до переростання демократичної системи правління в олігархічну.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Нація традиційно розглядається як цілісний суб'єкт політичної діяльності, в її складі ігнорується наявність протиборчих соціальних груп із антагоністичними інтересами. Однак у дійсності конкретні відносини панування-підкорення формуються розстановкою сил і співвідношенням ресурсів влади, які реально складаються в даному суспільстві. Держава як основний механізм забезпечення цих відносин, є об'єктом впливу з боку тих угруповань і соціальних груп, які володіють достатньою концентрацією ресурсів для впливу на прийняття державних рішень. Тому поняття «політична нація» необхідно розглядати скоріше як ідеальну модель, ніж як реальний елемент політичних відносин.

Токіо. Японія

Рейк'явік. Ісландія

Нація в етнічному розумінні (етнонація) — спільнота, яка має спільне історичне походження, єдину мову й самосвідомість (як особисте відчуття «національної ідентичності», так і колективне усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших), а також власну державність або прагнення до її створення. Спільним між етнічним і політичним визначеннями нації є її розуміння як державоутворюючої спільноти. Однак на відміну від політичного визначення нації, при якому фактор спільного етнічного походження не є визначальним, нація в етнічному розумінні має найголовнішими ознаками спільне родове походження, історичні традиції, мову та звичаї.

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

У реальності націй, які склалися б лише з одного етносу (моноетнічна нація, етнонація), майже не існує. Єдиним виключенням можна вважати лише Японію та Ісландію. Як правило, слід говорити або про мононаціональні держави (з переважанням одного етносу) або про багатонаціональні (поліетнічні) держави. Теоретично етнонації відрізняються від моноетнічної держави тим, що вони являють собою однорідний етнічний моноліт у всіх сферах соціального й політичного життя, у той час як в мононаціональних державах існують національні меншини, наділені політичними та іншими свободами. Таким чином, генетичної та антропологічної єдності, яка є у етнонації, у моноетнічної держави практично немає.

Політичні еліти, просуваючи свої специфічні інтереси через політичну систему, намагаються надати їм характеру загальнонаціональних для того, щоб у боротьбі з конкуруючими угрупованнями заручитися підтримкою більшості нації. У разі відсутності політичного контролю з боку більшості нації за своїми діями, правляче угруповання використовує суверенітет національної держави для задоволення власних інтересів, котрі далеко не завжди й не в усьому збігаються з інтересами як нації, так і держави. При цьому гасло національного суверенітету використовується цим угрупованням як засіб мобілізації в своїх інтересах ресурсів громадян. Політичні еліти переконують громадян у тому, що здійснюваний ними порядок розподілу ресурсів у суспільстві відповідає інтересам усіх членів нації.

Отже, можливість реалізації суверенних прав кожного члена нації залежить від ступеня його впливу на прийняття державних рішень, які визначають порядок доступу до ресурсів і цінностей для членів даного суспільства. Для забезпечення такого впливу держава повинна визначати правові норми та інституційний механізм реалізації політичних прав своїх громадян. Враховуючи, що реальне здійснення політичних прав неможливе без забезпечення громадян-членів політичної нації ресурсами влади, громадянські права повинні бути підкріплені всіма видами таких ресурсів. Тобто права громадян повинні включати їх прерогативи не лише в політичній, але й в економічній, інформаційній, культурній та духовній сферах життя даного суспільства. Лише за таких умов поняття «політична нація» здатне наповнюватися реальним змістом.

Теорії походження націй (націєтворення)

У «західній» традиції дослідження націй і націєтворення традиційно виділяють три провідні напрями: **примордіалізм**, **модернізм** і **етносимволізм**. Кожен із них одночасно обґрунтовує різні *стратегії націєтворення*, які використовувалися й використовуються в різних країнах протягом двох останніх сторіч, коли форма національної держави стала найпоширенішою.

В основі **примордіалістських концепцій** лежить твердження про те, що *прототипи націй і націоналізм існували завжди, із самого початку людської історії, як даність*. Поняття «нація» й «етнос» практично ототожнюються і вважаються природним і найвищим типом соціальних зв'язків, а націона-

лізм — природною ознакою людства. Звідси людям, що належать до однієї етнічної спільноти, споконвічно й назавжди властивий визначений набір культурних властивостей, які обумовлюють їхню поведінку й суспільні традиції.

Ортодоксальна версія примордіалізму (яка бере початок від так званого органічного націоналізму німецьких романтиків початку XIX ст.) розглядає людей як біологічно приналежних до певної етнічної спільноти. Прихильники цього напрямку вважають, що *кожна нація є «єдиним організмом» — спільнотою кровноспоріднених осіб*, що має особливий характер, місію та місце в природі (природні межі).

Сучасна версія примордіалізму, одним із найяскравіших представників якої є П'єр ван дер Берг, базується на соціобіологічному напрямку досліджень Т. Вілсона, Б. Трайверса і М. Бедкока. Згідно з нею, *етноси й нації є продуктом розвитку кровноспоріднених груп*, обраних генетичною еволюцією за їх пристосованість. Відмічається, що факт біологічного походження націй позначився на їхніх культурних міфах про спільне походження й родовід.

Нарешті, *неопримордіалізм* визнає, що національно-етнічні спільноти не є статичними — вони *формується, процвітають і асимілюються сусідніми народами*. Кожна людина за походженням відчуває себе членом визначеної національно-етнічної спільноти. Таким чином, у рамках примордіалізму національна самоідентифікація набуває характеру об'єктивного закону природи.

У даний час у «західній» науці примордіалізм як науковий напрям посідає периферійне становище. Етнологічні дослідження довели, що в будь-якому суспільстві в силу внутрішньої конкуренції та конфліктів *традиції безупинно видозмінюються*, а культурні норми та цінності є стійкими лише настільки, наскільки зберігаються соціальні інститути та умови існування суспільства, що їх формують.

Другим основним напрямом є *модерністський*, що пов'язує походження нації та націоналізму з процесом модернізації, яким супроводжується перехід до індустріального суспільства. Представники даного напрямку вважають, що *розвиток економічного ринку та комунікаційного середовища в рамках окремих держав сприяли розвитку суспільних зв'язків між населенням держави*. У результаті в межах кожної країни життя ставало усе більш однорідним, а між країнами почали наростати контрасти. Колишні (релігійні, племенні та інші) шляхи самоідентифікації виявилися порушеними, але оскільки люди продовжували відчувати в ній функціональну потребу, вони стали ототожнювати себе з новою спільнотою — нацією.

Із погляду модернізму для створення націй *необхідне досягнення визначеного рівня культурної однорідності населення*, що проживає в межах кожної з держав:

- поширення загальної або хоча б домінуючої мови;
- єдиної освітньої системи з загальною версією історії, літератури, ціннісних принципів;
- загальна або домінуюча релігія.

Згідно модерністській концепції, сутність нації полягає в її *винятковому праві на автономну державу, незалежно від етнічного складу*. При цьому зв'язок націоналізму з етнічною приналежністю розглядається як простий збіг. Національна приналежність визначається державою, що здійснює єдиний контроль над своєю територією, а існуючі етнічні відносини переглядаються, щоб вони збігалися з кордонами держави або навпаки, щоб у боротьбі за владу вони послужили підставою для формування нових держав. Спроби ж зберегти етнічну автономію всередині національної держави розглядаються як такі, що перешкоджають модернізації суспільства.

Даний підхід представлений у роботах Е. Геллнера, Дж. Бройі, Б. Андерсона, К. Дейча, Е. Гобсбаума, Т. Нейрна та інших.

У рамках модерністського наряду виділяють *конструктивістську теорію* (Б. Андерсон, К. Дейч), де поняття нації виступає як віртуальний соціальний конструкт («уявлювана спільнота»), члени якого, не знаючи один одного особисто, проте, *розглядають себе як спільність з єдиною долею й надіями*. Вважається, що через етнічність люди знаходять утрачене почуття особистої й колективної самоцінності, а лідери нерідко домагаються політичних цілей через звертання до етнічних почуттів.

Проміжне положення між примордіалізмом та модернізмом посідає *етносимволізм*, одним із основних теоретиків якого вважається Е. Сміт. Основу даного напрямку становить теза про те, що *нації та націоналізм формують, поряд з економікою, етнічна приналежність*. Згідно етносимволізму, ще в доіндустріальну епоху виникла безліч етнічних співтовариств, що представляли собою населення з загальними елементами культури, історичними спогадами, міфами про спільних предків і визначеним ступенем солідарності. Деякі з цих співтовариств перейшли в нову фазу культурно-економічної інтеграції та стандартизації, стали прив'язані до визначеної історичної території та виробили власні закони й звичаї. Вони стали «етнічними ядрами», навколо яких населення, що сприймає дані міфи, традиції, солідарність і культурні норми як власні, формують нації. Таким чином, *в основі нації лежить не стільки спільне походження, скільки міфологізоване уявлення про нього, а також сприйняття спільності «символів нації»*.

У свою чергу, нація постійно включає нові етнічні та культурні елементи — «переглядає себе» і для свого виживання має потребу в національних символах:

- міфах про спільне походження;
- сакральній території (прабатьківщина та землі, «взяті по праву» у інших народів);
- «золотому столітті»;
- національних героях.

При формуванні нації ключову роль відіграють *еліти*, які здійснюють вибір важливого для народу культурного матеріалу (символів, міфів, спогадів, норм), використовуючи його для мобілізації нації.

У цілому, різниця в підходах до проблеми формування націй може бути сформульована таким чином: чи є національна приналежність фактором об'єктивно біологічним (подібно до видової приналежності), чи суб'єктивно

психологічним; чи нації формуються на етнічній основі (при цьому етнос апріорно вважається біологічною даністю) чи на соціальній, пов'язаній із спільністю економічного життя, політичної системи тощо. З точки зору політичної науки це питання зводиться до питання про легітимність статусу різних націй (етнонаціональних груп) у даній політичній системі. Зокрема, щодо державної влади, його слід ставити як питання про правомірність визнання суб'єктом державного суверенітету спільноти, сформованої за різними типами підстав: *біологічними* (варіант: соціобіологічними, де біологічні характеристики можуть бути хоча й не достатньою, але обов'язково необхідною умовою входження до спільноти) чи *соціальними*.

✓ Для допитливих

Можна виділити принаймні *три* досить розповсюджені й аргументовані позиції щодо **проблеми формування національних спільнот**.

Перша позиція виходить із того, що кожна нація формується навколо т. зв. етнічного ядра, роль якого виконує одна з домінуючих у цій державі етнічних груп, яка й визначає специфіку нації та національної культури.

Друга позиція ґрунтується на уявленні про націю як принципово відмінне від етнонаціональних спільнот утворення, що не спирається при своєму формуванні на історичне минуле у вигляді етнічної історії та культури.

Згідно **третьої позиції**, нація являє собою конгломерат етнічних спільнот та їх культур. Спільним між цими позиціями є положення, згідно з яким нація в одній зі своїх функцій виконує «національне будівництво», тобто здійснює діяльність, спрямовану на зміцнення національної ідентичності. При цьому **націєтворення розглядається не як одноразова дія, а як процес**. Воно ніколи не може бути цілком завершеним, але постійно прагне інтегрувати регіональні, соціальні, політичні та інші підрозділи народу, об'єднавши їх свідомістю спільності, що піднімається над ними.

Таким чином, узагальнене в сучасній науковій літературі поняття нація представлено в двох значеннях: як **етнічна спільнота** і як **сукупність громадян визначеної держави**.

? Охарактеризуйте поняття «нація етнічна» та «нація політична».

Націоналізм

Поміркуймо разом

Як Ви розумієте різницю між поняттями «нація» і «націоналізм»?

У чому полягає сутність національного руху?

Чи мають місце прояви націоналізму в Україні?

Чим, на Вашу думку, відрізняються поняття «націоналізм», «шовінізм» і «нацизм»?

Під поняттям «націоналізм» розуміються політична теорія, політична практика та стан масової свідомості, які визначають основним суб'єктом соціальних процесів націю, а також наголошують на тому, що визначальним критерієм соціальної ідентичності є національні риси. Поняттям «націоналізм» позначають досить різноманітні явища:

- національну свідомість (усвідомлення своєї приналежності до нації);

- національну ідеологію, яка формує основну мету, принципи боротьби за національну незалежність, розбудову національної держави; стан масової свідомості, що визначає основним суб'єктом соціальних процесів націю;

- культурний і політичний рух, спрямований на боротьбу за утвердження національних пріоритетів у культурній та адміністративній сфері або здобуття національної незалежності;

- ідеологію та політику в національному питанні, яка проповідує зверхність національних інтересів над загальнолюдськими, панування однієї нації за рахунок іншої, проголошення національної нетерпимості, розпалює національну ворожнечу. Такий націоналізм виступає в двох формах: як великодержавний шовінізм пануючої нації та як національно-визвольний рух пригнобленої нації.

Націоналізм може виступати в формі національно-демократичних, національно-ліберальних, національно-консервативних, націонал-соціалістичних та інших ідеологій та політичних практик.

Усі прояви націоналізму об'єднує сприйняття нації як найважливішої цінності. Саме на цій ідеї ґрунтуються основні положення ідеології націоналізму (так звана центральна доктрина націоналізму), її головні постулати:

- людство природним чином поділяється на нації;
- нації постають єдиними та неповторними суб'єктами історичного процесу, в якому кожна з них має свій самобутній характер, своє виключне історичне призначення;

- нація є найвищою цінністю, національна держава — вищим втіленням соціальної організації;

- нації можуть реалізувати себе тільки у власних державах;
- джерелом усієї політичної влади є нація, колектив у цілому;
- відданість нації-державі перевищує інші відданості;
- свободу людина здобуває лише тоді, коли вона ідентифікує себе з нацією;
- свобода та безпека нації є умовою світового порядку й справедливості.

Центральним завданням націоналізм проголошує зміцнення національної держави. Як безумовну даність націоналізм вимагає від кожного цілковитої відданості власному народу, висуває тезу про те, що люди повинні бути готовими пожертвувати будь-чим задля захисту й задоволення інтересів своєї нації незалежно від того, чого це буде коштувати з огляду на інші інтереси. Тому право бути представником свого народу проголошується основоположним благом для кожної людини.

Орієнтація на різні моделі нації (як громадянсько-політичної, територіальної спільноти та спільноти, що поєднує головним чином людей зі спільною етнічністю), дозволяє відокремити головні різновиди націоналізму:

- *«класичний націоналізм»* (відомий також під назвами «євронаціоналізм»), «політичний націоналізм», «територіальний націоналізм», «громадянський націоналізм» тощо;

- *етнонаціоналізм.*

Класичний націоналізм базується на моделі нації в політичному розумінні та вимагає формування в населення країни, що об'єднане територіально

та політично, перш за все громадянської ідентичності, яка перевищувала б за значущістю інші традиційні види особистісної ідентичності. По відношенню до інших народів проводиться інтеграційна політика, тобто запровадження, як правило, однієї загальноновизнаної державної мови, надання громадянства на основі демонстрації лояльності, пріоритет культури титульного етносу тощо.

Згідно з концепцією *етнонаціоналізму*, що базується на етнічному розумінні нації, держава повинна створюватись одним етносом, що домінує на даній території, «найбільш багаточисельним», «історичним», «культурним» тощо. Права інших груп можуть формально визнаватись. Тим не менш, ці етнічні групи вважаються сторонніми. По відношенню до них «державний» етнос може здійснювати толерантну політику лише за умов виконання його вимог.

Обидва ці різновиди націоналізму об'єднує, по-перше, прагнення побудови нової (або зміцнення існуючої) держави; по-друге, орієнтація на націєбудівництво, тобто вирішення завдання консолідації населення держави, перетворення його на єдину соціальну спільноту-націю, що формується на громадянських або етнічних засадах.

Націоналістична ідея може реалізовуватись досить різноманітно, починаючи від інтелектуальної, культурно-просвітницької діяльності, спрямованої на збереження та розповсюдження *національної культури*, формування або пробудження *національної (етнічної) свідомості*, і закінчуючи провокуванням міжетнічних, міжнаціональних конфліктів, застосуванням політики етноциду, тобто «витискування» з місць проживання етносу, фізичного знищення того чи іншого етносу або «придушення» його розвитку, економічного, політичного та культурного утиску.

Націоналізм як специфічна «ідеологія нації», тобто особливий зріз ідеологій суспільства, що утворює націю, є поняття з множинними смислами. У ньому, як ідеології, є безліч течій, деякі з них суперечать одна одній. Як політичний рух, націоналізм прагне до захисту інтересів національної спільноти у відносинах з державною владою.

У політичній сфері життя суспільства існують наступні типи націоналізму:

- **протестний націоналізм**, основою якого є не скільки утвердження соціокультурних цінностей власної нації, а відкидання цінностей інших націй;
- **формально-бюрократичний націоналізм**, котрий використовується для легітимації влади (в умовах існування національної держави — державної влади правлячим угрупованням, а в багатонаціональній державі — політичної влади контрелітою, що позиціонує себе як «національна»);
- **політично-державницький націоналізм**, який розглядає націю як сукупність громадян, що створює власну політичну організацію — державу і є носієм державного суверенітету та єдиним джерелом державної влади.

Визначте характерні риси двох головних різновидів націоналізму: «класичного націоналізму» та «етнонаціоналізму».

Що об'єднує ці різновиди націоналізму?

✓ **ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ**

Поняття націоналізму як ідеології науковцями тлумачиться по-різному. Так, британський дослідник феноменів нації та націоналізму Е. Сміт виділяє такі **типи націоналізму**:

- **антиколоніальний** — прагнення здобути незалежність від чужоземних володарів і створити на місці колоній державну націю;
- **інтеграційний** — намагання після здобуття незалежності об'єднати етнічно строкате населення в територіальну націю;
- **сепаратистський і діаспорний** — прагнення відокремитися від більшої політичної одиниці та заснувати на власній історичній території етнічну націю;
- **іредентистський, або паннаціоналістичний** — прагнення формувати націю шляхом приєднання до історичної території своїх родичів, які проживають за її межами, або формувати спільноту близьких за етнокультурними ознаками національних держав.

Сьогодні націоналізм залишається універсальним явищем. Він охоплює не лише країни третього світу, але й країни з досить високим рівнем господарського та культурного розвитку.

Міні-диспут

Використовуючи знання з курсу історії України про етапи етногенезу української нації, визначте власну точку зору на процес та результати формування української нації.

Етногенез — процес утворення етнічної спільності, процес походження, формування й розвитку етнічних спільностей, народів та націй на базі різних етнічних компонентів.

Концепція походження власного народу завжди була обов'язковою складовою світогляду людини, вона значною мірою відповідала за місце індивіда в часі та просторі. Погляди на етногенез у людини минулого не обов'язково співпадали з об'єктивною реальністю, їх функція як складової світогляду полягала в тому, щоб пояснити людині її місце та місце її народу в зрозумілій на даний конкретний момент світоглядній формі, в актуальній для неї системі координат.

Існують декілька точок зору на проблеми етногенезу українського народу:

- 1) теорія «споконвічності» — українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30—40 тис. до 2 млн років;
- 2) теорія автохтонності (М. Грушевського), згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни та білоруси мали свою окрему етнічну основу й територію проживання;
- 3) теорія «єдиної колиски» (яка була загальноприйнятою в СРСР у 30—80-ті рр. XX ст.): зародження й розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної давньоруської народності;
- 4) теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів», тобто українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом.

Формування політичної нації в Україні

Чим відрізняються між собою поняття «етнічна нація» та «політична нація»? Чи можна стверджувати, що в Україні вже існує політична нація?

Основоположною політичною характеристикою нації є те, що саме її члени є політично суб'єктами громадянами держави, що володіють колективним монопольним правом на використання її механізму. Можливість реалізації суверенних прав кожного члена нації залежить від ступеня його впливу на прийняття державних рішень, які визначають порядок доступу до ресурсів і цінностей для членів даного суспільства. Враховуючи, що реальне здійснення політичних прав неможливе без забезпечення громадян — членів нації — ресурсами влади, їх громадянські права повинні бути підкріплені всіма видами таких ресурсів, тобто повинні включати їх прерогативи не лише в політичній, але й в економічній, інформаційній, культурній та духовній сферах життя даного суспільства.

Звідси випливає, що реальне формування політичної нації неможливе без закріплення такого порядку розподілу ресурсів у суспільстві, який забезпечував би рівноправний доступ до державної влади для всіх членів нації. З іншого боку, необхідний захист монопольного права даної нації на доступ до управління власною національною державою і на політичний контроль певної території, яку ця держава охоплює своєю владою. Останнє передбачає не тільки відсікання від безпосереднього доступу до центрів прийняття державних рішень «позанаціональних» елементів (частини населення, що не входить до складу нації, транснаціональних корпорацій, наднаціональних суб'єктів влади, інших держав), але й недопущення узурпації державної влади будь-якою частиною нації.

У сучасній Україні триває складний процес утворення політичної нації. Україна є багатонаціональною державою. Певний вплив мають і глобальні демографічно-іміграційні процеси. Згідно з останнім Загальноукраїнським переписом населення, який проводився 5 грудня 2001 р., в нашій країні мешкають представники 130 націй і народностей. Проблема становлення єдиної національної ідентичності громадян України, перетворення сукупності українських громадян на саморегульований суспільний організм, здатний до прогресу й самооновлення, є одним з визначальних критеріїв для українського суспільства та для подальшого формування його як повноцінної нації.

Для успішного **формування політичної нації в Україні** потрібно:

- збереження територіальної цілісності;
- збереження власної національної, культурної, мовної самобутності;
- подальша консолідація всередині суспільства та нації;
- забезпечення рівних конституційних прав та свобод громадян незалежно від їх етнічного походження;
- забезпечення гарантій рівноправної участі громадян України в управлінні національною державою;
- зміцнення державної та національної єдності;
- забезпечення суспільної інтеграції та взаємоповаги представників етнічних спільнот, що входять в українську націю;
- створення ієрархії соціальних ідентичностей із домінуванням громадянської (національної) ідентичності над ідентичністю етнокультурною;
- рівноправні та повноцінні стосунки з іншими державами та націями.

Формування політичної нації будь-якої країни проходить складний і суперечливий процес. Зокрема в Україні цей процес ускладнюють розриви у загальнодержавному комунікативному просторі внаслідок суперечностей в мовній, ідеологічній сферах; брак історичних знань або їх викривлене тлумачення і, як наслідок цього, слабкість ідеологічної основи для формування національної ідентичності; деформації національної та громадянської свідомості, соціальної структури суспільства та невиразність соціальної ідентифікації в умовах ослаблення суспільства та конструюючих його частин.

Поміркуймо разом

Які, на Вашу думку, існують проблеми формування політичної нації в Україні? Проаналізуйте їх.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Поясніть поняття «етнос» і «нація».
2. Охарактеризуйте поняття «нація етнічна» та «нація політична».
3. Охарактеризуйте етапи етногенеза української нації.
4. Зробіть загальний огляд процесу та результатів формування української нації.
5. Продовжте відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найважливішим відкриттям було...».

Робота в групах

Застосуйте інтерактивну технологію «Вирішення проблем»:

1. Проаналізуйте поняття «етнічний націоналізм» і «класичний націоналізм». Визначте в них спільне та відмінне.
2. Придумайте будь-яку проблемну ситуацію до вивченої теми.
3. Об'єднайтеся в групи, обговоріть проблемну ситуацію.
4. Перейдіть до пошуків шляхів її вирішення (визначте якнайбільше шляхів). Обміркуйте всі можливі варіанти усунення проблеми.
5. Проаналізуйте, поясніть та об'єднайте ідеї вашої групи з ідеями інших груп.
6. Виберіть найкращий варіант і дійдіть згоди щодо його використання для вирішення проблемної ситуації.

Творче завдання

Оберіть один із висловів, що буде епіграфом до Вашого твору-роздуму. Доберіть назву твору. Напишіть твір-роздум.

1. «Як не можна спинити річку, що, зламавши кригу, навесні бурхливо несеться до моря, так не можна спинити націю, що, прокинувшись до життя, ламає свої кайдани». (М. Міхновський)
2. «Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не загинув через його необачність». (М. Міхновський)

Тема XIII

Полікультурність

Культура — це істинне просвітлене пізнання та вірішення проблеми людства. Культура утверджується в серці народу і викликає прагнення до творчості.

М. Реріх, мислитель, художник

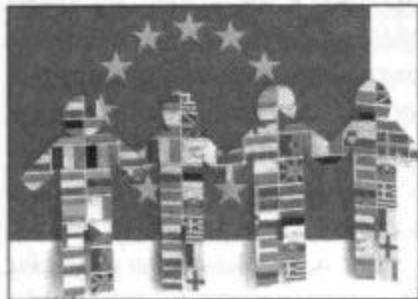
Полікультурність — добросусідське існування різних культур

Міні-диспут

Яким Ви бачите світ сьогодні? Як, на Вашу думку, він може змінитися в майбутньому? Чому вважається, що взаємодія національних культур є найважливішим фактором розвитку світової культури та полікультурного процесу взагалі?

З усього розмаїття соціальних процесів, взаємовідносин можна вирізнити певну особливу царину, яка називається культурою. Більшість людей переконана, що саме культура — це, по-перше, те головне, що відрізняє людське буття від дикої природи, по-друге, це саме те, що може об'єднати людство. Знайомлячись з культурою свого та інших народів, люди вчаться толерантно ставитися до традицій та вірувань інших, виникає спільна система цінностей, що характерна не тільки для окремої нації, а й для людства в цілому.

З відкриттям меж між європейськими державами посилюється мобільність людей, зростає їх прагнення до вивчення інших культур, встановлення та підтримки різних зв'язків усередині своєї країни та за кордоном. Найбільші міста світу перетворюються на багатомовний простір, у якому співіснують різні національні культури. Актуальним стає толерантне ставлення до культурних традицій інших народів, вміння людей різних націй, національностей жити в злагоді, навіть якщо їх традиції та звички є протилежними, шукати компроміси як основу співіснування та співпраці в полікультурному суспільстві. Розумним шляхом до розв'язання конфліктних ситуацій, що виникають навіть на міжнаціональному ґрунті, може бути *діалог культур*. Метою його учасників є досягнення взаєморозуміння при всій можливій різниці в їх поглядах, віруваннях і традиціях.

Діалог культур у рамках ООН та ЮНЕСКО

Треба пам'ятати, що тільки з досвіду всіх народів світу складається загальнолюдська культура. На жаль, розмаїття культур має й певні недоліки, які виражаються в упередженому ставленні до інших людей на підставі їх релігійних вірувань, раси, національного походження, що може стати причиною конфліктів.

Полікультурність (у країнах Європи, Північної Америки та в Австралії цей термін звучить як «мультикультуралізм» — *multiculturalism*) — це політика, заснована на ідеї рівнозначної цінності культур усіх народів, паралельного існування культур з метою їх взаємного проникнення, збагачення й розвитку в загальнолюдському руслі масової культури. Ця політика спрямована на розвиток і збереження в окремо взятій країні і у світі в цілому культурних відмінностей між різними групами населення, заснованих на етнічній, релігійній, культурній чи інших ідентичностях. В основі цієї політики полягає один із базових законів культурології, згідно якого розвиток кожної даної культури є процесом пристосування даного конкретного суспільства до конкретних умов існування. Наприклад, у джунглях європейські методи ведення сільського господарства виявили свою повну непридатність, тоді як методи, вироблені тубільцями, дозволяють отримувати досить високі врожаї. Таким чином, відкидалися уявлення про вищість європейської цивілізації, які панували в середовищі європейських науковців та діячів культури аж до початку XX ст. Разом із тим, існуючий в міжнародному політичному житті (у тому числі на рівні ООН) поділ суспільств на «демократичні» та «недемократичні», чи навіть «антидемократичні», тобто такі, що становлять загрозу для американської, європейської чи світової демократії, протирічить принципу полікультурності.

Концепція полікультурності актуалізувалася в останній третині XX ст., коли політика економічно розвинутих держав по забезпеченню економічних потреб біженців викликала хвилю притоку до них іммігрантів з країн третього світу, які принесли з собою власний стиль життя та власну культуру. Однак сьогодні небажання іммігрантів сприймати культурні норми країн проживання та збереження власних норм поведінки (так, для мусульман, що складають основну масу переселенців, це норми шаріату, які, зокрема, передбачають право чоловіка на страту своїх жінок, відрубання рук за крадіжку тощо) стало серйозною проблемою державного характеру, яка викликала підйом націоналістичних та антиісламських настроїв у країнах Європи та Північної Америки.

У рамках політики мультикультуралізму (полікультурності) урядом гарантується збереження національної самосвідомості іммігрантів, їх мовної, культурної, релігійної самобутності. Важливим елементом мультикультуралізму є визнання за етнічними та культурними групами права на культурну і навіть політичну автономію, коли етнічні та культурні громади отримують можливість управляти власним внутрішнім життям відповідно до своїх культурних традицій і норм, представляти своїх членів у політичному та соціальному житті суспільства тощо. Мультикультуралізм протиставляється концепції «плавильного казана» (англ. — «melting pot»), яка передбачає злиття всіх культур в одну (прикладом такої політики є США, де всі іммігранти повинні обов'язково засвоїти «американські цінності» і «американський спосіб життя»).

У якості державної політики мультикультуралізм був запроваджений лівоцентристськими (соціалістичними, соціал-демократичними та лейбористськими) урядами Австралії, Великобританії, Канади, Німеччини, Франції, Швейцарії та інших країн.

Доктрина мультикультуралізму виникла в Європі в середині XX ст. як пошук оптимальних шляхів співіснування корінних європейців з трудовими мігрантами з країн Азії та Африки, що їх масово наймали підприємці розвинених країн як дешеву робочу силу. Політика полікультурності була розрахована на згладжування культурних протиріч, неминучих в умовах масової імміграції з неєвропейських країн. Вона спрямована на запобігання насильницькій асиміляції іммігрантів з країн «третього світу», на включення елементів їх культур у культурне поле нової країни проживання. Згідно з її установками іммігранти мають право та повинні зберігати свою культуру й самобутність, роблячи сучасні європейські нації схожими на «культурну мозаїку».

? Охарактеризуйте поняття «терпимість», «плюралізм» та «компроміс».

Чи можуть вони вважатися основою співіснування та співпраці в полікультурному суспільстві? Підтвердіть свою думку прикладами.

✓ для допитливих

У Західній Європі найбільші мусульманські громади існують у Франції (порядку 5—7 млн.), Німеччині (4—5 млн.) та Великобританії (3—4 млн. чол.).

Однак сьогодні теорія та практика багатокультурності зазнає все більшої критики. Зазначається, що в поєднанні з масовою імміграцією, якою зазвичай супроводжується політика мультикультуралізму, її результатом стало утворення в європейських державах великих етнічних груп, що не бажають інтегруватися до європейських націй і фактично є конкурентними по відношенню до них. Таким чином, імміграція до розвинених країн перетворилася на їх колонізацію, яка полягає в прагненні використовувати переваги життя в іншій країні, не розділяючи її традицій і цінностей. Результатом цієї політики стало повне руйнування багатовікових культурних засад, розвинених культурних традицій європейських країн. Сьогодні Європа послідовно наступає на «культурні особливості» ісламських меншин, які протирічать базовим засадам європейської культури.

У 2010-ті роки низка лідерів європейських країн, що дотримуються правих, правоцентристських і консервативних поглядів, заявили, що вважають політику мультикультуралізму в своїх країнах проваленою.

«Якщо людина приїжджає у Францію, вона повинна стати частиною французької нації, а якщо не збирається цього робити — бажаним гостем в країні не стане».

Президент Франції Ніколя Саркозі

«На початку 1960-х рр. наша країна запросила іноземних робітників до Німеччини, і зараз вони тут живуть. Деякий час ми самі себе обдурювали й говорили собі: «вони у нас не залишаться, коли-небудь вони виїдуть», але так не сталося. І, звичайно ж, наш підхід полягав у мультикультуралізмі, в тому, що ми будемо жити поруч і цінувати один одного — цей підхід провалився, зовсім провалився».

Федеральний канцлер Німеччини Ангела Меркель

«Якщо ми хочемо подолати загрозу доморощеного ісламського екстремізму у власній країні, я думаю, пора перегорнути сторінку з проваленими методами мультикультуралізму».

Прем'єр-міністр Великобританії Девід Кемерон

Однак у дійсності негативні сторони політики мультикультуралізму стали наслідком не конфлікту культур, а згортання соціальних функцій держав, яке розпочалося наприкінці XX ст. В умовах неможливості інтегруватися в ринкові відносини розвинених країн через низький освітньо-кваліфікаційний рівень, іммігранти із країн «третього світу» намагаються будувати соціальні відносини у власному середовищі на основі так званих мереж взаємодопомоги (англ. — «safety nets»), у тому числі за національним чи конфесійним принципом. Як зазначають соціологи, це здається найбільш простим виходом, хоча часто виявляється, що така підтримка ілюзорна.

У XXI ст. з усього розмаїття культур складається єдина цивілізація зі спільними проблемами та базовими цінностями, відбувається формування нового типу взаємодії між різними культурами як рівноцінними, з'являється поняття «полікультурний образ світу». Сьогодні високо цінується здатність розуміти «чужу» культуру, вміння вступати в діалог з іншими культурами, йти на компроміс, толерантно ставитися до культури будь-якого народу, етнічної, соціальної, гендерної чи конфесійної групи та визнавати цінність культурної самобутності інших народів.

Виникнення загальнолюдської культури не означає, що культури різних народів втрачають свою неповторність. Існування та взаємодія багатьох культур у єдиному географічному, історичному, художньому просторі не повинні призводити до їх уподібнення одна до одної. Навпаки, індивідуальні, неповторні риси кожної національної культури, стаючи безцінними складовими єдиної загальнолюдської культури, повинні збагачувати її та сприяти подальшому розвитку, виховувати повагу до художніх цінностей інших народів і прагнення до збереження власної унікальності.

Філософ М. Бахтін писав: «Ми ставимо чужій культурі нові питання, яких вона сама собі не ставила, ми шукаємо в ній відповіді на ці питання, і чужа культура відповідає нам, відкриває перед нами свої нові сторони, нові смислові глибини... При такій діалогічній зустрічі двох культур вони не зливаються та не змішуються, кожна зберігає свою єдність і відкрити цілісність, але вони взаємозбагачуються».

Як Ви розумієте вислів М. Бахтіна? Чи згодні Ви з філософом?

У чому Ви бачаєте позитивні та негативні риси полікультурності?

За даними ООН, сучасне людство представлене понад трьома тисячами різних народів, в нашій країні їх більше ста. Незалежних держав у світі нараховується більш ніж 220. Отже, більшість народів проживає в багатонаціональних державах.

Варто пам'ятати, що в різних народів більше спільних рис, ніж відмінностей, і їх спільність постійно зростає, оскільки посилюються взаємозалежність, взаємозв'язок і цілісність світу. Але зближення народів не означає заперечення їх національних особливостей. Навпаки, саме своєрідність їх культури служить живим джерелом духовного багатства людства, неповторності світової культури.

Багатонаціональна та багатокультурна Україна

Яскравим прикладом вищезазначеного може бути багатонаціональна та багатокультурна Україна, у якій склалася унікальна ситуація розмаїття культур в усіх різновидах: етнічному, мовному, релігійному. Визнання різноманітності інтересів народів, груп, індивідів, які проживають на території України, як рівноцінних є тим, чого прагне наша держава. На її території проживає понад 100 націй і народностей. Основу етнодемографічного потенціалу України складають 17 найчисельніших етнічних груп (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдовани, болгары, поляки, угорці, румуни, греки, татари, вірмени, цигани, кримські татари, німці, азербайджанці, гагаузи). У дослідженнях сучасних учених українське суспільство характеризується як багатокультурне, в якому культура кожної нації, етнічної групи залишається самотньою.

Культура в Україні ХХІ ст. заснована на загальнолюдських цінностях: захисті прав особистості, гуманізмі, творчому розвитку людини, поширенні наукових знань, взаємозбагаченні національних та регіональних культур, дбайливому ставленні до життя. Тому саме зараз з'являється можливість не лише для вільного розвитку кожної національної культури, а й постійного їх зближення в полікультурному просторі України.

Поміркуймо разом

Як впливає національна культура на розвиток самосвідомості?

Поясніть, чому важливо шанувати традиції народної культури, зберігати та примножувати культурні здобутки та цінності свого народу.

Наведіть приклади подібності та різноманітності національних культур у соціокультурному просторі України.

Що є основою добросусідства різних культур?

Що Ви вважаєте основою співіснування та співпраці в полікультурному суспільстві?

Міжнаціональні відносини і причини виникнення міжнаціональних конфліктів, шляхи їх розв'язання

? Що характерно для міжнаціональних відносин у сучасному світі?
У чому причини міжнаціональних конфліктів і які шляхи їх цивілізованого подолання?

Під *міжнаціональними (міжнародними) відносинами* розуміють відносини між державами. Це впливає з уявлення про те, що сучасні держави є політичними організаціями окремих націй, і саме через державу реалізуються національні інтереси на міжнародній арені. Саме цей принцип закладено в основу сучасного міжнародного права, він відображений у побудові структури ООН, інших міжнародних організацій. Однак у реальності державна влада належить не всій нації, а лише тій її частині, що володіє необхідною для цього концентрацією ресурсів влади. Тому інтереси держави як політичної організації не обов'язково можуть співпадати з інтересами всієї нації як сукупності громадян даної держави. У свою чергу політика, яку здійснює правляче в державі угруповання чи верхівка державної бюрократії, може не співпадати з інтересами держави.

В основі міжнаціональних відносин лежить конкурентна боротьба держав та їх об'єднань за доступ до обмежених ресурсів, ринків збуту та за сфери впливу (як на глобальному, так і на регіональному рівнях). Тому вважається,

Міжнародні, міжнаціональні та етнонаціональні конфлікти

що міжнаціональні відносини відображають інтереси держав у економічній та військово-політичній сферах. Конфлікти, що виникають у ході конкуренції на міжнародній арені, називаються *міжнародними конфліктами*, їх суб'єктами є держави та міждержавні об'єднання.

Від міжнародних конфліктів слід відрізняти *міжнаціональні конфлікти*. Суб'єктами останніх фактично є не нації, а етноси. Сферою міжнаціональних конфліктів, як правило, є не міжнародні відносини, а *етнонаціональні відносини* в межах окремої держави.

Етнонаціональні відносини виявляються в економічному, політичному, культурному, мовному та інших аспектах. На рівень, зміст, спрямованість міжнаціональних відносин істотно впливають різноманітні фактори (духовно-культурні, психологічні, економічні, соціальні, політичні, правові). У свою чергу і міжнаціональні відносини суттєво впливають на розвиток різних сфер життєдіяльності особи, функціонування інститутів громадянського суспільства та держави, на зміст та особливості правового регулювання в цілому.

Економічні етнонаціональні відносини спрямовані на задоволення економічних потреб етнічних утворень. Вони можуть формуватися як стихійно, через особливості історичного розвитку, так і завдяки політиці держави. Ці відносини втілені в існуючому суспільному розподілі праці, в системі економічних відносин між різними національно-етнічними утвореннями.

Не менш важливими є *політичні етнонаціональні відносини*, що стосуються передусім рівної участі всіх етнічних утворень у реалізації політичної влади в країні та вирішенні найважливіших проблем державного життя. Вони спрямовані на реалізацію громадянських прав і свобод представників різних етнічних груп.

Етнонаціональні відносини в сфері культури створюють можливості для контактів культур різних етнічних груп. Загалом весь спектр етнонаціональних явищ реалізується не лише існуванням багатьох національностей у межах певної держави, а й завдяки системі етнонаціональних інтересів. Ці інтереси стосуються збереження їх самобутності, розвитку економіки, культури етнічних груп, тобто усвідомлюваного національного самоутвердження.

Часто в міжнаціональних відносинах домінують питання *соціальної справедливості*. До головних прав (і потреб) національно-етнічних та мовних груп належить, насамперед, право набувати освіту, отримувати інформацію та спілкуватися рідною мовою, зберігати та розвивати національну культуру. Забезпечення цих прав є умовою й гарантією збереження національно-етнічної самобутності як відповідної групи, так і кожного з її представників.

Міжнаціональні конфлікти — це конфлікти не між окремими націями, а між етносами чи етнічними групами, що входять до складу визначеної нації. Найчастіше говорять про конфлікти між титульними націями (що «створюють» дану державу) і національними (етнічними) меншинами. Міжнаціональні конфлікти ідеологічно завжди обґрунтовуються як результат зіткнення різних культур чи навіть цивілізацій. У дійсності в основі міжнаціональних конфліктів лежить проблема нерівномірності доступу до ресурсів та духовно-культурних цінностей для різних етносів чи етнічних груп. Для виникнення міжнаціонального конфлікту необхідно, щоб окремий етнос чи етнічна група систематично зазнавали дискримінаційних утисків з боку іншої етнічної групи.

✓ для допитливих

Міжнаціональні конфлікти є специфічною формою вияву конфліктів соціальних. У їх основі лежить несприйняття домінування одного етносу над іншим. Це стосується економіки, влади та доступу до культурних цінностей. Таке несприйняття проявляється в різних формах — як мирних, так і насильницьких. Глибинні причини цих конфліктів кореняться в історії етнічних спільностей та відносин між ними, в національній свідомості, психології, традиціях, ідеологічних стереотипах, які переходять з покоління в покоління.

Об'єктивною основою, причиною та рушійною силою міжнаціональних конфліктів є реально існуючі економічні, політичні, ідеологічні, територіальні, національно-релігійні та інші суперечності. Ці суперечності знаходять пряме чи опосередковане, адекватне чи суб'єктивістськи спотворене відображення в сутності і в типі конфлікту, в інтересах, стратегії, тактиці й у засобах здійснення його державами, політичними силами, у зовнішніх умовах розвитку міжнародного конфлікту.

Оскільки більшість сучасних держав є багатонаціональними, що об'єднують ряд етносів, для них проблема міжнаціональних конфліктів є однією з найважливіших. Так, за даними Стокгольмського міжнародного інституту з дослідження проблем миру, наприкінці XX початку XXI ст. понад 70 % військових конфліктів на планеті мали етнополітичний або міжетнічний характер.

Міжнаціональні конфлікти регулюються через національну політику, яку здійснює держава. Забезпечення прав національно-етнічних груп, оцінка ступеня їх забезпеченості самими представниками цих груп є важливим фактором як міжнаціональних відносин, так і ставлення національно-етнічних груп до державної влади. Разом з тим сучасна демократична парадигма державотворення не допускає існування прерогатив чи пільг для будь-якої частини населення на основі етнічної приналежності, оскільки це завжди веде до обмеження в правах для іншої частини громадян даної держави.

Поміркуймо разом

Якщо шляхом до об'єднання людства, основою його співіснування та співпраці є діалог культур, толерантне ставлення до цінностей, традицій та звичаїв різних народів, то що ж може стати причиною та основою міжнаціональних конфліктів?

Взаємопідтримка у планетарному значенні

Українські миротворці

Серед вагомих причин міжнаціональних конфліктів є:

- помилки в національній політиці, яких припускалися в різні періоди існування країни;
- міграція з інших регіонів;
- зневажливе ставлення до мови, звичаїв і культури людей інших національностей;
- погіршення економічного становища в країні;
- нездатність центральної влади стабілізувати обстановку в країні;
- нездатність місцевої влади вирішувати проблеми, що виникли в регіоні;
- порушення прав національних меншин, дискримінація етнічних груп;
- штучне роздування різними силами національних суперечностей тощо.

Таким чином, серед причин міжнаціональної конфліктності на перше місце виходить *економічний чинник* — погіршення економічного становища, на друге — *помилки в національній політиці*, на третє — *нездатність центральної влади стабілізувати ситуацію в країні та регіонах* (політичні чинники). Усі ці чинники тісно взаємопов'язані.

Спираючись на причини виникнення міжнаціональних конфліктів, оцінюючи стан міжнаціональних відносин, можна виробити механізми запобігання їм і локалізації їх. Серед таких механізмів локалізації конфліктів можна було б визначити й створення спільної економічної децентралізованої інфраструктури співробітництва; створення культурної інфраструктури консенсусу національної культури товариства, фестивалі народної творчості тощо), це збільшення відкритості регіону, політика розширення контактів не тільки економічних і культурних, а й інших (туризм, спорт, науковий обмін тощо); залучення третьої сторони до подолання конфлікту. У випадку, коли конфлікт набуває затяжного характеру й сторони не можуть домовитися між собою, виникає потреба в «третьському суді»; спеціальні заходи, що витісняють насилля з міжнаціональних відносин, переводять конфлікт у мирне русло; політико-адміністративний механізм, який передбачає введення федералізму та регіональної автономії; механізм надзвичайного реагування означає обов'язкове введення надзвичайного стану на території, де розвиток міжнаціонального конфлікту набув загрозливої форми.

Засідання ООН

Чи доводилося Вам бути свідком міжнаціональних протистоянь?

Які шляхи мирного вирішення цієї проблеми Ви можете запропонувати?

Поміркуймо разом

Які національності представлені у вашому регіоні? Як їх культури впливають одна на одну? З'ясуйте, представники яких народів та націй вчать у Вашому класі. Чим схожі й чим відрізняються їх побут, звичаї, обряди, традиції від тих, що є у Вашій родині?

Міжконфесійні стосунки та їх вплив на життя в полікультурному суспільстві

Глави різних релігійних общин та організацій (церков)

Міжконфесійні стосунки — це стосунки між представниками різних релігійних общин та організацій (церков). Оскільки релігійна ідеологія часто (хоча й не обов'язково) базується на монополії власного релігійного напрямку на «істинність віри», вона може стати підставою для політики, направленої на підкорення чи навіть ліквідацію суспільств, що не розділяють цього напрямку. У цьому випадку міжконфесійні стосунки мають характер міжконфесійного конфлікту (релігійного протистояння чи релігійної війни).

? Які причини актуалізують значення міжконфесійних протиріч?

Міжконфесійні конфлікти — конфлікти між різними релігійними об'єднаннями (конфесіями). Міжконфесійні конфлікти здатні втягувати в боротьбу значні маси населення, тому із внутрішньоцерковної справи вони часто перетворюються на проблему загальнодержавного, а то й світового характеру. Міжконфесійні конфлікти поділяють на **макроконфлікти** (між народами, націями, державами) і **мікроконфлікти** (між соціальними та релігійними групами, окремими особами).

Історично найвідомішими з них є хрестові походи, релігійні війни в Європі часів Реформації, ісламський джихад. Приводами міжконфесійних, як і внутрішньоцерковних протистоянь, є світоглядні та догматичні розбіжності. Однак до реального конфлікту вони призводять лише тоді, коли виступають як обґрунтування боротьби за доступ до ресурсів з представниками іншої конфесії. Таким чином економічні та соціально-політичні цілі набувають характеру релігійних, боротьба за них стає священною боротьбою. Так, реальною причиною міжконфесійних конфліктів між різними організаціями православної церкви в сучасній Україні є проблеми власності на культові споруди, боротьба за розподіл сфер впливу, ринків продажу релігійних послуг тощо. Сучасні релігійні конфлікти, попри їх унікальність у кожному суспільному організмі, у своєму виникненні й розвитку значною мірою зумовлені глобалізаційними процесами, таким як: конкуренція цивілізацій різного типу розвитку, боротьба за сфери впливу, ринки збуту та природні ресурси, масова міграція населення тощо. Ці процеси, кожен у свій спосіб,

стимулюють поширення та зростання діаспор, серед них і конфесійних, що в свою чергу призводить до загострення відносин між релігійними общинами та їхніми церковними організаціями.

У релігійному середовищі України виділяють наступні лінії протистояння:

- православно-католицька — між усіма відгалуженнями українського православ'я, з одного боку, та римо- і греко-католиками — з іншого;
- міжправославна — між Українською православною церквою, яка перебуває в юрисдикції Московського патріархату, та Українською православною церквою Київського патріархату, а також Українською автокефальною православною церквою;
- внутрішні суперечності в інших конфесіях, які хоча й не набрали такої небезпечної гостроти, як у православ'ї, але істотно знижують потенціал релігійних організацій;
- локальна православно-ісламська в Криму — між Українською православною церквою Московського патріархату та мусульманською общиною кримських татар;
- зіткнення між традиційними для України релігіями та неорелігіями тощо.

Ці процеси, кожен у свій спосіб, стимулюють поширення та зростання діаспор, у тому числі конфесійних, що, у свою чергу, призводить до загострення відносин між релігійними общинами, церковними організаціями та суспільствами, в яких вони існують.

Загалом роль релігії в суспільстві не можна оцінювати однозначно. Так, релігія завжди мала важливе культурно-історичне значення. У межах релігійних віровчень формувались еталонна спрямованість почуттів, думок людей, їх поведінки, завдяки чому релігія виступала могутнім засобом упорядкування та збереження традицій та звичаїв. Однією з історичних місій релігії, що набуває в сучасному світі все більшої актуальності, є формування відчуття єдності людського роду, значущості вічних загальнолюдських моральних норм і цінностей.

У той же час релігія може й негативно впливати на культурний, економічний, а іноді й на політичний розвиток не тільки в окремому суспільстві та державі, але й у світі. Вона може бути виразником фанатизму, непримиренності до людей іншої віри тощо.

- ?
- Наведіть приклади стосовно позитивного та негативного впливів релігії та окремих релігійних установ на деякі події міжнародного характеру, які останнім часом відбувалися у світі.

Таким чином, можна відзначити декілька основних причин міжконфесійних конфліктів:

- перенесення до релігійної сфери політичних і національних суперечностей;
- зіткнення економічних інтересів представників різних національних груп;
- релігійний фанатизм, нетерпимість віруючих;
- вибіркоче, упереджене ставлення влади до різних релігійних організацій, внаслідок чого їх конституційні права забезпечуються нерівною мірою.

Отже, характер впливу міжконфесійних стосунків на суспільне життя в полікультурному суспільстві залежить від багатьох чинників. Він може суттєво змінюватися, набувати специфічних особливостей. Стан міжконфесійних відносин значною мірою залежить від забезпечення прав віруючих на задоволення їх релігійних потреб, а також взаємного ставлення конфесійних та церковних громад (релігійної толерантності громад і віруючих).

Однак, слід пам'ятати, що функції релігії не завжди збігаються з соціальними функціями релігійних організацій, тому що останні включаються до загальної системи економічних, політичних та інших суспільних відносин і виконують безліч нерелігійних функцій.

? Які міжконфесійні протистояння мають місце в сучасній Україні?

Особливість української моделі міжконфесійних відносин полягає в тому, що на території країни одночасно діє велика кількість конфесій, які належать до різних релігійних напрямків та мають різне підпорядкування з центрами як в Україні, так і за її межами. Офіційно в сьгоднішній Україні діє більше 33 тис. релігійних громад, 90 конфесій і напрямів. Найпомітнішими серед них є: Українська православна церква (УПЦ), Українська православна церква — Київський патріархат (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Римсько-католицька церква (РКЦ), церкви протестантського напрямку, євангельські християни-баптисти (ЄХБ), християни віри євангельської (ХВЕ), адвентисти сьомого дня (АСД), свідки Єгови, а також ряд релігійних громад, що сповідують різні напрями ісламу та іудаїзму.

Соціологічні дослідження свідчать, що міжконфесійні конфлікти не належать до розряду негараздів, якими найбільше переймаються українські громадяни. В ієрархії проблем, що бентежать українців, перші позиції пов'язані з факторами матеріального благополуччя та соціального захисту (це зростання цін, безробіття, невиплата зарплат, пенсій тощо).

? Висловіть свою думку стосовно шляхів подолання міжконфесійних конфліктів в Україні.

Яким чином держава регулює існування складної релігійної структури?

Для того, щоб зміцнити стабільність у внутрішньодержавних відносинах в Україні та звести до мінімуму можливість виникнення міжконфесійних конфліктів, потрібно вжити певних заходів. Наприклад, *потрібне законодавче, правове забезпечення*, засноване на принципах рівності всіх конфесій, відсутності державної релігії, конфесії тощо.

Офіційно, згідно зі ст. 5 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», церква в Україні відокремлена від держави. Всі релігійні віровчення в Україні рівні перед законом. Держава поважає й бере до уваги внутрішні засади та традиції релігійних організацій, захищає їх права та інтереси, ставить на один рівень конфесії, які тільки виникли, і ті традиційні релігії, які зробили вагомий внесок у формування народної духовності, писемності, культури та інших цінностей.

У багатьох обласних центрах України утворені *Міжконфесійні Ради*. Вони можуть здійснювати важливу миротворчу місію. При особистому спіл-

куванні керівників обласних об'єднань зав'язуються дружні відносини, зникає протистояння, напрацьовуються спільні відповіді на питання. Але, коли ініціюється прийняття постанов, наказів релігійного характеру на користь конфесійної більшості (святкування неділі, заборона торгівлі в свята тощо), це може спричинити обмеження прав нерелігійних людей і багатьох конфесій та стати причиною виникнення протистояння й соціального напруження. Утворення таких Міжконфесійних Рад є одним зі шляхів подолання міжконфесійних конфліктів в Україні.

Будь-які спроби поширення ідей і поглядів, що підривають довіру та повагу до певного релігійного віросповідання, а також зухвала ворожість та інші негативні почуття стосовно іншого способу життя й інших релігійних обрядів є зазіханням на честь і гідність громадян, на їх конституційні права і свободи, які повинні захищатися всіма членами суспільства незалежно від їх ставлення до релігії.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Учасникам опитування, проведеного в рамках проекту «Утвердження толерантності в українському суспільстві шляхом крос-регіональних і багатовимірних моніторинрів релігійних процесів», запропонували окреслити характер існуючих взаємин між релігійними спільнотами за тримірною шкалою — *добрі, нейтральні та проблемні*. Лише 25 % респондентів зі Сходу, 16 % з Півдня та 15 % із Заходу України заявили про добрі відносини між релігійними організаціями. Від 35 до 50 % вважають їх нейтральними, а біля 40 % по всіх регіонах — проблемними. Більшість опитаних стикалася з фактами дискримінації на релігійному ґрунті. Наявність подібних випадків визнали 79 % представників західних областей, 85 % східних та 29 % мешканців АРК. Респонденти також зазначили, що має місце вибіркове ставлення з боку влади до окремих релігійних організацій.

? Які існують причини виникнення міжконфесійних конфліктів у світі та як вони впливають на життя в полікультурному суспільстві?

Поміркуймо разом

Чи впливають міжконфесійні стосунки на життя в полікультурному суспільстві?

(Поясніть свою точку зору, використовуючи метод «Прес»).

Опишіть релігійну ситуацію в своєму місті (селі), районі, області.

Щоб запобігти виникненню конфліктів у суспільстві, основою якого є розмаїття соціальних інтересів та цінностей, слід на перше місце поставити виховання в собі *толерантності* — терпимості до чужих інтересів, вірувань, політичних позицій, поведінки тощо.

Тільки *полікультурна особистість* має здатність до вільного діалогу з представниками різних націй та конфесій, що відкриває можливості для взаєморозуміння. Вона готова до спілкування та співробітництва з представниками різних етнічних та конфесійних груп, прагне до встановлення добросусідських відносин і підвищення загальної культури за рахунок взаємного збагачення досвідом духовного розвитку, освоєння загальнолюдських культурних досягнень.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Як Ви розумієте поняття «полікультурний світ»?
2. Що лежить в основі співіснування та співпраці в полікультурному суспільстві?
3. Розкрийте зміст поняття «діалог культур».
4. Що необхідно зробити сучасній людині для кращого розуміння інших культур?
5. Яким чином знайомство з культурами інших країн допомагає людині зрозуміти власну культуру?
6. Діалог між якими культурами відбувається в сучасній Україні?
7. Які Ви знаєте шляхи розв'язання конфліктних ситуацій, що виникають на міжнаціональному ґрунті?
8. Проаналізуйте міжконфесійні відносини та їх вплив на життя в полікультурному суспільстві.
9. Продовжіть відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...»

Робота в групах

Застосуйте інтерактивну технологію «Вирішення проблем»:

1. Придумайте будь-яку проблемну ситуацію, що ілюструє міжконфесійні відносини.
2. Об'єднайтеся в групи, обговоріть проблемну ситуацію.
3. Перейдіть до пошуків шляхів її вирішення (визначте якнайбільше шляхів). Обміркуйте всі можливі варіанти вирішення.
4. Проаналізуйте, поясніть та об'єднайте ідеї вашої групи з ідеями інших груп.
5. Оберіть найкращий варіант і дійдіть згоди щодо його використання для вирішення проблемної ситуації.

Творче завдання

1. Створіть у класі стенд чи підготуйте сторінки до усного журналу «Я живу в полікультурному світі».
2. Доберіть світлини (чи малюнки) людей, одягнених у костюми тих національностей і народностей, що мешкають у вашій місцевості.

Тема XIV

Україна у світі

Ми любимо батьків, любимо дітей,
близьких, родичів; але всі уявлення про любов
до будь-чого об'єднані в одному слові — «Вітчизна».
Цицерон, давньоримський політик і філософ

Міні-диспут

Яким Ви бачите місце України у світі?

На які сусідні країни, що вже досягли певного економічного успіху, варто орієнтуватися?

Які позиції займає сучасна Україна в різних сферах життя?

Геополітичне становище сучасної України.

Місце України в інтеграційних процесах у Європі та в світі

? Що таке геополітика?

Геополітика (від грец. γη — земля та політікη — державні або суспільні справи, мистецтво управління державою) — політологічна концепція, спроба наукового осмислення закономірностей розподілу політичної потужності держав і міждержавних об'єднань, виходячи з особливостей їх географічного розташування, наявності, відсутності чи обмеженості природних ресурсів, клімату, кількості населення на даній території та їх політичного оточення.

У рамках геополітичних досліджень регіональні та локальні політичні проблеми (зокрема проблеми кордонів, спірних територій, міждержавних конфліктів тощо) досліджуються в контексті аналізу глобальних відносин панування/підкорення, в які включені всі країни світу. **Основним завданням геополітики** є дослідження механізмів та форм контролю над територією земної кулі. Фактично кінцевою метою геополітичних досліджень є визначення умов встановлення світового панування для тієї держави, яка замовляє ці дослідження. Тому геополітичні школи різних країн зумовлені забезпеченням конкретних політичних цілей, пов'язаних із інтересами певної країни. За визначенням найвідомішого і одного з найбільш впливових теоретиків сучасної американської школи геополітики Збігнева Бжезінського, геополітика є теорією позиційної гри на «світовій шахівниці».

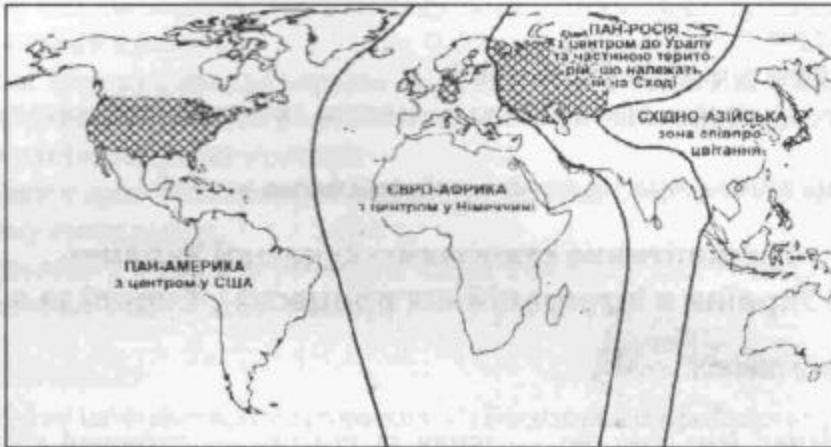
Традиційна геополітика, що виникла в XIX ст., засновує свої дослідження на двох основних факторах:

- військово-політична потужність держави;
- домінуюча роль географічних чинників у захопленні чужих територій.

Новітня геополітика виходить із того, що політику держав у міжнародних відносинах визначають також економічні, культурно-цивілізаційні, етнопсихологічні, комунікаційні та інші фактори.

✓ для допитливих

Німецька школа геополітики, найбільш яскравим представником якої вважається **Карл Хаусхофер** (1869—1946 рр.), виходила з концепції «життєвого простору», згідно з якою держава народжується і розвивається подібно організму, природним чином прагнучи до територіального розширення. Обґрунтовуючи територіальні претензії Німеччини часів II та III Рейхів, К. Хаусхофер висунув ідею так званих «панрегіонів». Політичний центр кожного панрегіону містився в північній півкулі, співпадаючи з державою-метрополією, а його багата ресурсами колоніальна периферія — в південній.

Панрегіони по К. Хаусхоферу

Панрегіони по К. Хаусхоферу

- Америка з центром у США;
- Європа — Близький Схід — Африка з центром у Німеччині;
- Азія і Тихоокеанський регіон із центром у Японії;
- Росія — Російська рівнина з Сибіром, Персією та Індією.

Продовжувачем традицій німецької геополітичної школи виступив філософ і правознавець **Карл Шмідт** (1887—1985 рр.) Його геополітична модель базується на протиставленні двох «світових порядків»:

- «традиційного» (так званого «номос землі», символом якого є Будинок), заснованого на військовій могутності, принципах етики та імперській політиці;
- «модерного» (так званого «номос моря», символом якого є Корабель), який заснований на торгівлі, принципах утилітаризму та демократії.

Дана модель виходить з того, що в основі світових політичних конфліктів лежить геополітична опозиція морських і сухопутних держав.

Сучасні європейські теоретики геополітики Жан Тіріар, Ален Бенуа, Роберт Стойкерс розвивають ці ідеї Карла Шмідта, створивши модель протистояння двох геополітичних порядків:

- глобалістський «морський» порядок, втіленням якого є США з їх сателітом — Великою Британією;
- євразійський «континентальний» порядок, заснований на стратегічному союзі лідерів Європейського Союзу — Німеччини та Франції з Росією.

Геополітичні ідеї К. Шмідта виявилися досить затребуваними практикою, були дуже пророчими, він зумів передбачити багато ключових вимірювань у геополітиці XX ст.

Британська геополітична школа, заснована на концепції **Хелфорда Маккіндера** (1861—1947 рр.), виділяє дві макроекономічні зони планети:

- «океанічну півкулю» (Західну півкулю та Британські острови);
- «континентальну півкулю», чи Світовий Острів (**World Island**), який включає три континенти — Азію, Африку та Європу та є основною зоною розселення людства.

Центральною зоною Світового Острова є «серце світу» або «**Heartland**» (зосередження континентальних мас Євразії та найбільш сприятливий географічний плацдарм для контролю над усім світом). Він включає територію Російської рівнини, Західного Сибіру та Середньої Азії, недоступну для морського проникнення. Розташована у Гартленді практично невразлива «серединна держава» є міцною, але маломобільною структурою, навколо якої відбувається більш жвавий політичний «кругообіг» країн внутрішнього та зовнішнього «півмісяців».

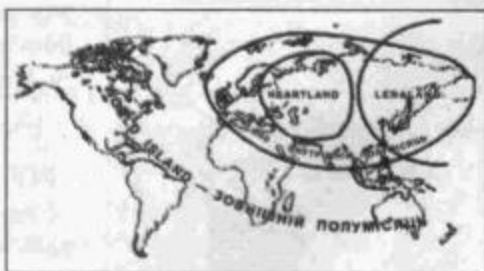
Різниця версій геополітичного розподілу «Гартленда» полягає в питанні про сибірські території, що лежать на схід від Єнісею (**Lenaland**). Цю думку висловлювали задовго до Х. Маккіндера. Дійсно, поєднання сухопутних і водних просторів було ключовим моментом в історії народів і держав (Стародавній Китай, Єгипет, Індія, Стародавня Греція та Рим, Карфаген тощо). Але логічно розвинув, глибоко аргументував цю ідею Х. Маккіндер.

«Внутрішній півмісяць» включає в себе райони Світового Острова, доступні морському вторгненню. Він є захисним буфером Гартленду і єдиним можливим об'єктом експансії морських держав. Тому «внутрішній півмісяць» є «територією протистояння» (**Rimland**). Морські ж держави спираються на «зовнішній півмісяць», що включає в себе Америку, Британію, Японію і Південну Африку.

Гартленд є джерелом зосередження «континентальної сили», здатної управляти усім Світовим Островом, контролюючи також «внутрішній півмісяць». Таким чином, в основі британської геополітичної школи лежить концепція глобального домінування, в якій контроль над Гартлендом забезпечує безумовну геополітичну перевагу будь-якій державі, а «серединна держава» Гартленда, асоційована з Росією, становить безумовну загрозу морським державам, асоційованим із Британською імперією та США.

Геополітична модель за концепцією
Х. Маккіндера

Основна теза Х. Маккіндера, сформульована ним як найважливіший геополітичний закон:

- той, хто контролює Східну Європу, домінує над Гартлендом;
- той, хто домінує над Гартлендом, домінує й над «Світовим Островом»;
- той, хто домінує над «Світовим Островом», домінує над усім світом.

Розробка теми обмеження експансії з Гартленда та встановлення контролю над ним посідає визначне місце й у дослідженнях **американської геополітичної школи**. Її фактичний засновник адмірал **Альфред Меген** (1840—1914 рр.) основним фактором забезпечення безумовної геополітичної переваги вважав «морську силу», а основою геополітичної стратегії — «принцип анаконди», тобто «удушення» супротивника шляхом морської блокади його стратегічних об'єктів.

А. Меген, по-перше, виділив *6 критеріїв, які визначають геополітичний статус держави*. Серед них:

- географічне положення, насамперед відкритість держави морям та доступність морських комунікацій. Протяжність сухопутних кордонів, здатність контролювати стратегічно важливі регіони. Здатність флоту до оборони та війни з ворогом;
- морфологія державної території, передусім морських узбереж, та кількість портів;
- протяжність берегової лінії;
- кількість населення держави, особливо в контексті можливості будувати та обслуговувати флот;
- національний характер, насамперед здібність до торгівлі;
- політичний характер правління, від якого залежить спрямування кращих природних та людських ресурсів на створення морської сили.

По-друге, він висунув *ідею переваги морської держави над континентальною* (латинської раси над слов'янською). За А. Мегеном, морську силу держави формують військовий та торговельний флоти та військово-морські бази. Військово-морський флот виступає лише гарантом свободи морської торгівлі.

По-третє, адмірал один із перших виділив *планетарні геополітичні структури*, передбачивши домінування США в «північній континентальній на півсфері» та світі загалом. Для цього на першому етапі США необхідно інтегрувати довкола себе всю Західну півкулю. Боротьба США з «континентальними державами», до яких А. Меген відносив Росію, Китай та Німеччину, — головне стратегічне завдання морської цивілізації (передусім американо-британського альянсу). З цієї метою він запропонував перенести «принцип анаконди» на планетарний рівень. Ця ідея була втілена США в концепції «передових рубежів» у 1981 р.

Розвиваючи концепцію А. Мегена, **Ніколас Спайкмен** (1893—1944 рр.) розробив принцип «інтегрованого контролю над територією». Цей контроль має здійснюватися США в усьому світі, щоб не допустити посилення геополітичних конкурентів. Дотримуючись британської ідеї «протистояння Моря і Суші» (асоційованих у даному випадку із США та СРСР), Н. Спайкмен геополітичною віссю світу вважав не Гартленд, а «зону протистояння» Рімленд (Rimland).

Геополітична модель
Н. Спайкмена

Рімленд включає прикордонну зону Суші та Моря, що тягнеться вздовж кордонів Гартленда через Європу, Близький і Середній Схід, Індію та Китай. «Серединна держава» Гартленда (на той час — СРСР) здійснює тиск на цю зону, намагаючись об'єднати її під своїм контролем. Тому США повинні здійснювати політику стримування й «удушення» цієї континентальної держави, насичуючи Рімленд своїми військовими базами та створюючи там військово-політичні союзи.

Запорукою світового панування, за Н. Спайкменом, є «внутрішній Постулат»: «Той, хто домінує над Рімлендом, домінує над Євразією; той, хто домінує над

Євразією, тримає долю світу у власних руках». Концепція Н. Спайкмена лягла в основу формування американської стратегії в «холодній війні», перш за все в 1950—1960 рр. («доктрина Трумена»).

Зростання політичного впливу країн «третього світу» призвело до поступової відмови від жорсткого дуалізму в американській зовнішній політиці, викликавши до життя новий варіант концепції геополітики, заснований на ідеях Саула Коена про чотири рівні ієрархії геополітичних відносин:

- геостратегічні сфери — Морська та Євразійська, що мали першорядне значення для старої геополітики;
- геополітичні регіони — специфічні частини геостратегічних сфер (Східна Європа, Південна Азія тощо);
- великі держави — США, Росія, Японія, Китай та інтегрована Європа, що мають свої ключові території;
- нові держави — країни третього світу (такі як Пакистан, Іран, Ірак, Лівія), що «ввійшли в силу» порівняно недавно, і які ще не здійснюють вирішального впливу на глобальний геополітичний порядок.

Концепція Збігнева Бжезінського, враховуючи всі попередні досягнення американської геополітичної школи, піднімає цю школу на новий рівень — рівень геостратегії. В основі геостратегії лежить завдання позиційного контролю над територією Землі за допомогою «точок стратегічного контролю» (територій, на яких розміщуються основні ресурси чи через які відбувається їх транзит, а також місць прийняття основних політичних та економічних рішень. Крім цього, територією стратегічного контролю вважається навколорічковий космічний простір, в якому розміщуються системи забезпечення глобальної комунікації, навігації та слідкування). Метою геостратегії є збереження позицій США як світового військово-політичного лідера (без чого неможливе збереження високого статусу США в світовій економіці), а потенційними конкурентами вважаються всі держави та організації, що зазіхають на підрив могутності Сполучених Штатів.

Україна займає вигідне геополітичне становище між Заходом і Сходом. Розташування і розміри території України, чисельність її населення, природні ресурси в поєднанні з її потенційними можливостями в науковій, економічній та інших сферах суспільного життя дають їй змогу та право мати статус великої європейської демократичної держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією.

Одним з важливих факторів формування геополітичної ситуації навколо України є унікальна енерготранспортна мережа, котра проходить через її територію. Ця мережа забезпечує постачання в Європу нафти і газу з Росії та Середньої Азії. У геополітичному плані енерготранспортна система України є «точкою стратегічного контролю», яка потенційно забезпечує стратегічний контроль над економікою одночасно і Росії (де понад 80 % капіталів створюється саме в сфері видобутку та експорту нафти і газу), і держав Євросоюзу (який в останні роки XX ст. розпочав змагання із США за світове економічне лідерство, однак відчуває постійно зростаючу потребу в імпорті енергоресурсів). Тому боротьба за контроль над цією системою стала одним із визначальних чинників світової політики на межі XX—XXI ст.

Енерготранспортна мережа України

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Ще з 1992 р. російська нафтогазова компанія «Газпром», активно використовуючи свою монополію на постачання газу та нафти в Україну, багаторазово підвищувала ціни на них. Стратегічною метою цього курсу було, насамперед, встановлення контролю над енерготранспортною системою України. У свою чергу, політичне керівництво України в першій половині 1990-х рр., реалізуючи політику створення великого приватного капіталу, фактично сприяло утворенню значного державного боргу перед «Газпромом», який покривався поступками в сфері оплати за транзит російського газу через Україну в Європу. У результаті використання газотранспортної мережі, замість наповнення державного бюджету, виснажувала його, а НАК «Нафтогаз» протягом ряду років є збитковим дотаційним підприємством.

Лише восени 1998 р. в Україні вперше на державному рівні були прийняті рішення про пошук джерел енергоресурсів, альтернативних російським, в основному за рахунок казахських, узбецьких і азербайджанських постачальників, та про будівництво відповідних енерготранспортних коридорів. Крім цього, як Україна, так і Росія намагалися використати в своїх інтересах газовий потенціал відрізаної від європейських споживачів Туркменії. Для України у випадку успіху це дозволяло істотно знизити ціну на російський газ, і навіть при повній відмові від його закупівель, вимагати від Росії високої грошової оплати за транзит газу в Європу. Однак Росія, випередивши Україну, домовилася з Туркменістаном про покупку його газу на багато років уперед.

Наприкінці літа 2002 р. лідери України і Росії заявили про створення спільного газотранспортного консорціуму для здійснення з видобутку та транзиту природного газу з Росії через Україну в країни Західної Європи. Третьою стороною в цьому консорціумі виступила Німеччина. Однак на той час цей проект не був реалізований, оскільки проти нього рішуче виступили США, які побачили в цьому порушення своїх стратегічних інтересів.

У березні 2005 р. було вдруге проголошено створення консорціуму зі спільного управління українською системою транзиту нафти та газу за участю України, Росії та Німеччини, що повинно було сприяти подальшому розвитку співробітництва як з Росією, так і з Євросоюзом. Однак у 2006 р. призначений тодішнім Президентом В. Ющенком на посаду голови НАК «Нафтогаз» лідер Конгресу Українських націоналістів О. Івченко розірвав усі угоди попереднього керівництва із «Газпромом». Перехід на нові умови поставок російського газу не тільки викликав миттєве більш ніж дворазове підвищення цін на газ для України, а й ліквідував усі роботи по створенню консорціуму. У результаті провідні країни Євросоюзу за домовленістю із Газпромом включилися в будівництво нових трансконтинентальних транспортних коридорів в обхід України. Таким чином, монопольне становище нашої держави як основного енерготрейдера Євразії опинилося під загрозою. Росія та Німеччина реалізували будівництво в обхід України газопроводу «Північний потік» потужністю 55 млрд. кубометрів. Уже в 2012 р. по ньому буде проходити 30 млрд. кубометрів газу, видобутого з нових родовищ, і до 25 млрд. кубометрів, що транспортуються зараз через Україну та Білорусію.

Крім того, Росія готується до будівництва газопроводів «Південний потік» і «Ямал — Європа-2» загальною потужністю 63 млрд. кубометрів. Через них у Європу може проходити 38 млрд. кубометрів газу з нових родовищ і 25 млрд. кубометрів, що йдуть транзитом через Україну. Крім цього, значна частина російського газу поступає в КНР, що взагалі звільняє Росію від залежності від української ГТС.

Уже в 2013 р. транзит російського газу через Україну може скоротитися з 110 млрд. до 60 млрд. кубометрів на рік. Це становить одну з основних загроз наповнюваності держбюджету України, економіка якої зорієнтована більше на імпорт сировини, ніж на виробництво.

Послідовно інтегруючись до загальноєвропейської спільноти, Україна розглядає поглиблення інтеграційних процесів на континенті як необхідну передумову створення системи глобальної безпеки, утвердження нового геополітичного простору, що відповідатиме вимогам ХХІ ст. Ставши членом Ради Європи, ЦЄІ та співпрацюючи з іншими європейськими об'єднаннями, Україна використовує багатовіковий досвід демократичних держав Європи в практиці державного будівництва, зміцнює співробітництво з такими міжнародними інституціями, як Міжнародний Валютний Фонд, Всесвітній банк і Європейський банк реконструкції та розвитку. Ініціатива НАТО «Партнерство заради миру» дала змогу Україні гнучко підійти до розвитку співробітництва з Північноатлантичним альянсом, маючи з ним такий рівень співпраці, який відповідає її індивідуальним вимогам і можливостям. Помітні й здобутки української дипломатії, що позначаються на зростанні обсягів та якості відносин з близькими сусідами та з країнами інших регіонів. Хоч і повільно, але зростають іноземні інвестиції. Поступово стаючи впливовою європейською та світовою державою, Україна дедалі більше перетворюється на реального та активного суб'єкта міжнародних відносин, який має свої національні інтереси й вирішує їх у колі європейських народів.

Міні-диспут

Охарактеризуйте історичні аспекти входження України в світове співтовариство. Проаналізуйте внутрішню та зовнішню політику України в рамках стратегічного партнерства та міжнародного права.

Яким Ви бачите місце України в світовому економічному просторі?

Місце України в інтеграційних процесах в Європі та в світі. Стратегічне партнерство

Саме по собі вигідне геополітичне становище автоматично не забезпечує вигоди для країни. Для цього необхідно вірно визначити стратегію зовнішньої політики та успішно її реалізувати.

Фахівці називають п'ять імовірних геополітичних сценаріїв, що могли бути покладені в основу зовнішньополітичного курсу нашої держави:

1) неприєднання до будь-яких військових блоків і політичних союзів, побудова зовнішньої політики на основі багатьох угод із різними країнами. З початку проголошення незалежності Україна взяла курс на набуття статусу позаблокової, без'ядерної держави. Однак через розвал економіки, втрату виходу на зовнішні ринки та набуття численних боргів (у 2010 р. сукупний борг українських фізичних та юридичних осіб досяг понад 200 млрд. доларів) Україна фактично втратила економічний суверенітет. Тому подальша реалізація курсу неприєднання виявилася неможливою;

2) швидка інтеграція в ЄС із надією на інвестиції, нові технології, прилучення до західного способу життя. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу затверджена Указом Президента від 11 червня 1998 р. В 2008 р. Україна стала членом світової організації торгівлі. Однак системна криза

європейської економіки не дала можливості реалізувати цей сценарій у повному обсязі. Оскільки європейські країни не зацікавлені у відкритті своїх ринків для українських товарів, вступ до ЄС може дати Україні лише право на вільний експорт робочої сили до Європи;

3) утворення блоку з країнами Балтії та деякими державами Центральної та Південної Європи (Балто-Чорноморський союз, або Міжмор'я, фактично об'єднаний навколо ФРН). Така організація могла б стати альтернативою об'єднання в межах СНД. Однак, як зазначає більшість експертів, дана модель нежиттєздатна, оскільки вона не задовольняє інтересів України в сировині, енергоносіях, ринку збуту. Фактично вона лише перетворює країну на ланку «санітарного кордону» між Росією та Західною Європою. У той же час ФРН, як і інші країни, що могли б скласти цей союз, реалізували свої зовнішньополітичні інтереси в рамках ЄС;

4) блокування з країнами Причорноморського басейну. Реалізація цієї моделі дала б можливість забезпечити вільний вихід із замкнутого континентального Чорного моря в більш відкрите Середземне через Босфор і Дарданелли й певною мірою вирішити енергетичні проблеми, оскільки в перспективі більшість шляхів енергоносіїв з Каспії, Середньої Азії, а можливо, і Близького Сходу пролягатимуть через чорноморські протоки. У 1990-ті рр. Україна брала активну участь у роботі Парламентської Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС). Однак у подальшому «південний вектор» української зовнішньої політики не був реалізований через втрату Україною впливу на Чорному морі, яке стало «внутрішнім морем» Туреччини;

5) курс на тісну співпрацю з Росією та інтеграцію з країнами СНД. До кінця 1990-х рр. Російська федерація була державним утворенням із досить слабкими позиціями центральної влади. Уряд РФ, зайнятий внутрішніми проблемами країни, був нездатним реалізувати активну зовнішню політику. У цей час Україна, маючи другий після РФ економічний потенціал серед колишніх республік СРСР, могла не лише перебрати на себе політичне лідерство в СНД, але й зайняти там ринки, які втратила Росія (у тому числі, й значний сегмент внутрішнього ринку останньої). Контроль українського уряду над транзитом російського газу до Європи дозволяв не лише підтримувати рівноправні відносини з РФ (чия економіка залишалася значно потужнішою за українську), але й наповнювати державний бюджет значними валютними ресурсами, які могли б стати основою технологічної модернізації вітчизняного виробництва. Проте курс на політичне дистанціювання від СНГ в надії на євроінтеграцію, а також ряд зловживань у сфері управління економікою привели до того, що Україна фактично потрапила в економічну залежність від РФ.

Таким чином, історичні та географічні реалії практично виключають можливість орієнтації України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям. Багатовекторність слід сприймати не як постійні коливання зовнішньополітичного курсу, а в широкому розумінні, як розвиток і підтримку відносин із багатьма учасниками міжнародного життя. Разом з тим

багатовекторність потребує чіткого визначення геополітичної орієнтації, геостратегічних напрямків, виходячи із об'єктивних можливостей і врахування національних інтересів.

Пріоритетною для України залишається перспектива одержати *статус повноправного учасника Європейського Союзу*. Україна зміцнила співробітництво з такими впливовими міжнародними інституціями, як Міжнародний Валютний Фонд (МВФ), Всесвітній банк і Європейський банк реконструкції та розвитку, Всесвітня митна організація (ВМО), стала повноправним членом Світової організації торгівлі (СОТ), які відіграють особливо важливу роль у регулюванні міжнародної торгівлі на сучасному етапі її розвитку. У міру поглиблення співробітництва України з міжнародними економічними організаціями формується стратегія взаємодії, розгортається діалог щодо політики проведення реформ, враховуються реалії політичного, економічного, соціального життя нашого суспільства, які визначають темпи й напрями реформ у країні.

✓ для допитливих

Центральноєвропейська ініціатива (ЦЕІ) — регіональне угруповання країн Центральної та Східної Європи, діяльність якої має на меті налагодження багатостороннього співробітництва в політичній, соціально-економічній, науковій та культурній сферах та сприяння на цій основі зміцненню стабільності та безпеки в регіоні. До її складу входить 18 держав — Албанія, Австрія, Білорусь, Боснія й Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Чеська Республіка, Угорщина, Італія, Республіка Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Чорногорія, Україна.

Світова організація торгівлі (СОТ) — міжнародна міжурядова організація, створена згідно з нормами міжнародного права. СОТ сьогодні — це 153 країни світу, понад 96 % обсягу світової торгівлі, понад 90 % світового ВВП і понад 86 % населення світу. Майже тридцять держав мають у СОТ статус спостерігача й знаходяться на різних етапах процесу вступу. За останні роки значно розширилася сфера діяльності СОТ, яка на сьогодні далеко виходить за рамки власне торговельних стосунків. СОТ є потужною й впливовою міжнародною структурою, здатною виконувати функції міжнародного економічного регулювання. Членство в СОТ стало на сьогодні практично обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися в світове господарство. 16 травня 2008 р. Україна стала 152-им офіційним членом СОТ.

У відносинах з НАТО Україна керується положеннями Хартії про особливе партнерство й активно співпрацює з цією структурою в рамках Програми «Партнерство заради миру». Україна до 2010 р. брала участь у всіх військових операціях НАТО, однак перспектива повноправного членства в НАТО перед нею на часі закрита.

Україна розвиває відносини із пострадянськими державами. Новим виразом взаємин у СНД стало формування відносин чотирьох країн: Грузії, України, Азербайджану та Молдови, які утворили об'єднання ГУАМ (ініціатором створення була Україна, яка й сьогодні продовжує нарощувати зусилля щодо зміцнення співробітництва в рамках цієї організації).

Таким чином, за умов нової геополітичної ситуації сучасна Україна має об'єктивні можливості для створення механізму реалізації своїх геополітич-

них інтересів на основі зваженої далекоглядної політики. Не геополітичне суперництво, а саме геоекономічне співробітництво держав є важливою умовою сталого розвитку України, яка здійснює багатовекторну геополітичну стратегію, відстоює власні національні інтереси, встановлює відповідний геополітичний баланс у відносинах зі Сходом і Заходом.

Поміркуймо разом

Що таке геополітика? Які її основні завдання?

Поясніть поняття «геополітичні інтереси держави».

Визначте особливості сучасних геополітичних процесів у Європі, сучасну геостратегію Європейського Союзу.

Яке геополітичне положення сучасної України, її геополітична та геоекономічна стратегія?

Які геополітичні аспекти взаємодії:

- України і НАТО;
- України та держав Центральної і Східної Європи;
- України та Російської Федерації?

Які можливі шляхи інтеграції України в світове господарство?

Які існують основні проблеми інтеграційних процесів України щодо входження до міжнародної економічної системи?

Міграція населення: сутність і типи. Міграційні процеси в Україні та світі. Хвилі міграції. Становище мігрантів в Україні

Міграція населення (від лат. *migratio* — переселення) — переміщення людей із одного регіону (країни, світу) в інший з метою зміни місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час. Міграція населення є одним із важливих чинників, які зумовлюють зміну чисельності населення країни та його перерозподіл між окремими регіонами та населеними пунктами.

Існують декілька **причин міграції**: економічні, соціальні, політичні, екологічні, культурні, воєнні, сімейно-побутові, релігійні, етнічнонаціональні тощо. Наприклад, економічні причини виникають унаслідок різниці в рівні заробітної плати, яка може бути отримана за однакову роботу в різних регіонах країни чи в інших країнах світу. Нестача фахівців тієї чи іншої професії в певному регіоні підвищує заробітну плату для цієї професії та, відповідно, стимулює приплив мігрантів. Екологічні причини виникають унаслідок вимушеного переселення із забрудненої території. Частково міграція обумовлена такими причинами як війни (еміграція з Іраку та Боснії в США, Великобританію та інші країни), політичні конфлікти (еміграція із Зімбабве в США) і природні катастрофи (міграція з Монтсеррат до Великобританії через виверження вулкану).

Люди, які вчиняють міграцію, називаються **мігрантами**. Розрізняються **зовнішні міграції** (міжконтинентальні, міждержавні) й **внутрішні міграції** (усередині країни — між регіонами, містами, сільською місцевістю тощо). Міграція забезпечує з'єднання територіально розподілених (по континентах,

країнах, регіонах усередині країн) природних ресурсів і засобів виробництва з робочою силою, сприяє задоволенню потреб населення в отриманні роботи, житла, засобів до існування, соціально-професійної мобільності, зміну соціального статусу, інших характеристик життєвого становища населення тощо. Для зовнішніх міграцій робочої сили характерним є нестача висококваліфікованих фахівців.

Особи, які переселилися за межі країни, називаються *емігрантами*, які переселилися в дану країну — *іммігрантами*. Різниця між чисельністю перших і других називається *міграційним сальдо*, що безпосередньо впливає на чисельність населення країни.

Розрізняють наступні типи міграції:

- *постійні* або *сезонні* (тимчасові) залежно від термінів міграції (міграція туристів чи сільськогосподарських робітників);
- залежно від форми організації — *організовані* (за набором на певні роботи) або *стихийні* (люди їдуть без наперед відомого місця проживання та праці);
- залежно від форм переміщення — *добровільні* чи *примусові*;
- міграції з сільської місцевості в міста, що відбуваються в країнах, які розвиваються в процесі індустріалізації (урбанізація);
- міграції з міст у сільську місцевість, більш поширені в розвинених країнах (роралізація);
- *кочівництво* і *паломництво*;
- *прикордонні* або *транзитні*;
- *маятникові*, тобто міграції напряму село—місто—село чи місто—село—місто, які здійснюють люди впродовж доби. Їх тільки умовно можна назвати міграціями, бо населення не змінює місця проживання. Такі поїздки правильніше називати «маятниковим» переміщенням людей.

? Які існують особливості міграцій населення України? Які їх причини, спрямованість та обсяги в різні історичні періоди (хвилі міграції)?

Україна в усі історичні періоди відзначалася значним переміщенням людей як по її території, так і за її межі. Але якщо в часи Київської Русі мігрували переважно ремісники, купці та воїни, то вже після її розпаду посилились і внутрішні, і зовнішні міграції. Вони були зумовлені як *політичними причинами*, наприклад, слов'яни втікали від татаро-монгольської навали, так і *соціально-економічними причинами*, наприклад, переселення ремісників та будівничих на землі Московії.

Особливо міграція посилилася в XVII—XVIII ст., коли українських козаків та селян примусово вивозили до північних регіонів Росії для розбудови міст, військових та господарських об'єктів. Перебування України в складі різних імперій (Російської, Австро-Угорської, Османської), Польщі зумовило в різні часи міграцію населення з України в різні кінці цих імперій (дешева робоча сила й складник війська цих країн). Значно посилилися міграції населення після знищення панщини в Австро-Угорщині (1848 р.) та кріпацтва в Росії (1861 р.).

Масовий міграційний рух людей був характерним для кінця XIX—початку XX ст. спочатку до Північного Кавказу, Поволжя й Уралу, а пізніше — до Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу із Наддніпрянщини, східної частини України та західноукраїнських земель (аграрне перенаселення та майнове розшарування селянства, пошуки вільних земель, незначна урбанізація та індустріалізація, небажання селян селитися в містах тощо). Безземелля селян Закарпаття, Галичини, Буковини, Волині, важке соціальне становище посилювало міграцію населення із західноукраїнських земель спочатку до країн південної та західної Європи, а потім — до Америки, зменшивши кількість українців у Австро-Угорській імперії майже на 1 млн. Це значною мірою вплинуло на природний приріст населення не тільки в роки цієї міграції, але й у подальшому майбутньому (виїжджали переважно молоді люди).

Після Першої світової війни та встановлення радянської влади на Україні посилювалася міграція населення з *політичних мотивів* (країну покинули представники колишніх панівних класів, політичні та військові діячі національного та білого рухів, багато представників науки та культури тощо). У 20—30 рр. XX ст. та після входження західноукраїнських земель до складу УРСР (1939 р.) на цій території почалася *примусова міграція*. Так, понад 1 млн. заможних селян було вивезено в процесі колективізації за межі України до Сибіру. Після Другої світової війни тривали репресії проти так званих «куркулів» та патріотично налаштованого населення західної частини України. До 1953 р. за межі України було виселено понад 1,5 тис. сімей «куркулів» та понад 180 тис. осіб, які перебували в ОУН та УПА. У ці роки сталінським режимом було звинувачено й багато українських інтелігентів у шкідництві, контрреволюційній діяльності, шпигунстві та також заслано до Сибіру.

Ще до закінчення Другої світової війни, 9 вересня 1944 р. в Любліні була укладена угода між Польським Комітетом Національного Визволення (тимчасовим урядом) та РНК УРСР, що передбачала депортацію українців із території Польщі до УРСР і поляків з УРСР до Польщі. На території Польщі мешкало за різними даними від 546,2 тис. до 1 млн. українців. Загалом під час депортації (до 1946 р. відбулися чотири етапи депортації) вивезли близько 482 тис. українців. Міграція українців з Польщі частково вплинула на етнічний склад (на збільшення частки корінної нації).

У кінці XIX ст. до Придніпров'я та Донбасу, де розвивалась гірничодобувна й вугільна промисловість, а також до Причорномор'я приїжджали на заробітки *мігранти з Росії*. Нова хвиля імміграції селян із Росії до України, передусім із Поволжя та Центрального Чорнозем'я, відбулася на початку 30 рр. XX ст. Селяни оселялись у вимерлих селах (голодомор 1932—1933 рр. забрав понад 10 млн. осіб) і займалися сільськогосподарським виробництвом, що значно вплинуло на етнічний склад населення центральних та південних регіонів України. У післявоєнний період Україна також стала регіоном масової імміграції. Сюди стікалось населення з різних регіонів СРСР. Воно осідало найбільше в східних і південних частинах України, у містах. Масове переселення росіян відбулося й до Криму на місце депортованих кримських татар, кримських вірмен, болгар і греків до Узбекистану, Казахстану й Таджикистану, невеликі групи були відправлені до Марійської АРСР, Уралу та до Костром-

ської області. Деякі райони (гори й Південний берег Криму), населені до того в основному кримськими татарами, залишилися практично без населення.

Багато представників національних меншин, які раніше проживали в Україні (німці, кримські татари та інші), почали повертатись (репатріювалися) на свою Батьківщину лише в період «перебудови» (з 1989 р.). Тільки за 1989—1997 рр. на територію України повернулося понад 250 тис. кримських татар і 12 тис. депортованих вірмен, болгар, греків, німців.

Початок 60-х рр. XX ст. став новою хвилею значної *еміграції* української молоді. Унаслідок організованих наборів вона поїхала до величезних промислових новобудов Радянського Союзу та освоєння цілих земель Сибіру та Казахстану. Переважна більшість міграцій у 70—90-ті рр. — соціально-економічні, якщо не рахувати виїзду за кордон людей, які переслідувалися владою. У середині останнього десятиліття XX ст. значну частку серед мігрантів складали євреї (понад 47%), які поверталися на свою історичну Батьківщину — до Ізраїлю.

Трудові емігранти з України в країнах Європи

Із 1994 р. обсяг *еміграції з України* збільшується. З 1991 р. по 1999 р. чисельність емігрантів становила понад 2,1 млн. осіб. За даними центру «Демократичні ініціативи» не менше 5—7 млн. громадян України з більшою чи меншою періодичністю виїжджають за кордон на тимчасові сезонні роботи з метою поповнення сімейного бюджету. Серед них багато сезонних мігрантів, які виїжджають на певний термін (до 3 років) у пошуках заробітків. Вони не мають за кордоном ні юридичного, ні соціального захисту, працюють за низьку платню на важких і небезпечних роботах. Емігрують і фахівці різних галузей науки, з вищою освітою, що мають науковий ступінь, та висококваліфіковані робітники, що свідчить про відтік з України високопрофесійних кадрів. У міграційних процесах було задіяно тільки з 1991 р. по 1999 р. 18,3 млн. осіб. Більша частина емігрантів працювала в Російській Федерації, Греції, Італії, Іспанії, Німеччині, Великобританії, Чехії, Польщі, Ізраїлі, Ліберії, на Багамах, на Кіпрі, в США та ін. Переважна більшість емігрантів — чоловіки (понад 70 %).

Наслідком міграційних процесів з кінця 30-тих рр. до кінця 70-тих рр. XX ст. стало різке зростання як чисельності, так і частки міського населення на 16,9 млн. осіб, із 33,5 до 61,2 %. (зараз міське населення України становить 68 % від загальної кількості). Із поглибленням загальної економічної кризи в Україні ці процеси поступово сповільнюються, а в останні роки подекуди набувають протилежного спрямування (за 1995—1996 рр. чисельність сільського населення збільшилась на 142 тис. осіб).

Іммігранти в Україні

Пострадянський простір в останньому десятиріччі ХХ ст. став одним із найдинамічніших за станом рухливості населення регіоном у світі. Головною причиною цього став розпад Радянського Союзу і утворення нових незалежних держав. У внутрішній політиці деяких пострадянських держав був взятий курс на *етнократизм* (панування однієї або кількох національних груп над іншими), що виштовхувало значні маси людей із місць постійного проживання, породжувало значні міграційні потоки. Позначилися на цьому й непоодинокі спалахи міжетнічних конфліктів та громадянських воєн — Нагірний Карабах, Фергана, Таджикистан, Придністров'я, Абхазія, Північний Кавказ. Багато людей прийняли рішення про переселення на хвилі прагнення воз'єднатися з рідними, сім'ями, які опинилися в інших країнах.

Найбільша *імміграція до України* була в 1991—1992 рр., після проголошення її незалежною державою, — тоді прибуло майже 1,3 млн. осіб (до 1993 р. імміграція до України не переважала еміграцію). Найбільше офіційно зареєстрованих іммігрантів, які тимчасово працювали за кордоном, було в Одеській, Закарпатській, Львівській, Харківській, Тернопільській, Донецькій та Івано-Франківській областях. Україна постійно приймала *біженців* із «гарячих точок» СНД — Чечні, Азербайджану, Грузії, Таджикистану та інших країн.

✓ для допитливих

Помітна частина міграційних потоків (*масовий в'їзд іноземних громадян*) прийшла в Україну з країн близького та далекого зарубіжжя. За останні роки в Україні щорічно оселяється на постійне проживання близько 200 тис. чоловік (за даними Міжнародної організації з міграції (МОМ)), більшість яких — *біженці*. Першими почали подавати заяви на отримання статусу біженців представники *афганської діаспори*. Після трагічних подій на *Закавказзі* влітку 1989 р. в Україну прибуло кілька тисяч турків-месхетинців. Найбільший приплив біженців був пов'язаний з воєнними діями у *Придністров'ї* (у серпні 1992 р. понад 60 тис. чоловік, половину з яких становили діти). Протягом 1995—1996 рр. дозвіл на тимчасовий притулок в Україні отримали 1883 біженців, що прибули із зони *російсько-чеченського конфлікту*. Крім того, близько 2,5 тис. біженців з *Абхазії* звернулися до української влади з проханням вирішити питання про їх перебування в Україні. Крім вихідців із близького зарубіжжя, в Україні перебувають біженці з багатьох країн *Африки, Південно-Східної Азії та Близького Сходу*. Частина з них на законних

підставах перебуває в Україні та з різних причин не хоче або не може повернутися додому, але багато іноземців прибуває до України *нелегально* й «осідає» в різних містах. У зв'язку з цим гостро постало питання про законодавче врегулювання статусу іноземців, що з різних причин шукають в Україні притулку. З 2003 по 2006 рр. більшість (58 %) звернень про притулок в Україні надійшла від громадян чотирьох країн **Південної Азії** (Індії, Пакистану, Афганістану та Бангладеш). Найбільше зростання заяв про надання притулку зафіксовано серед громадян Пакистану та Індії. У цілому, з 2004 по 2008 рр., кількість заяв про надання притулку в Україні збільшилася майже на 75 %.

За підсумками багаторічних міграційних процесів, переписами населення й особливостями перебігу офіційно зареєстрованих міграцій у кінці ХХ — на початку ХХІ ст., усі регіони України можна об'єднати в кілька географічно цілісних *міграційних регіонів*: **Кримський** — АР Крим і Севастопольська міськрада; **Південно-Східний міграційний регіон** — Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Харківська та Херсонська області; **Середньоукраїнський міграційний регіон** — Одеська, Кіровоградська, Полтавська та Сумська області; **Столичний міграційний регіон** — Київська міськрада.

Унаслідок зручного географічного положення (на шляху з Азії в Європу) Україна є регіоном, через який здійснюється *нелегальна міграція* людей із Південної та Південно-Східної Азії до європейських держав. Її західний кордон є бар'єром для такої міграції. Масштаби нелегальної міграції в Україні важко визначити. Достовірних та надійних даних стосовно перебігу процесів нелегальної міграції на теренах України і в світі загалом не існує в силу неофіційної природи цього явища. Оцінки експертів досить суттєво різняться: від кількох десятків тисяч до 1,6 млн осіб. За свідченням співробітників органів внутрішніх справ, близько третини іноземців, які приїзять до України з метою навчання, не з'являється у вищих навчальних закладах.

За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ) в світі нині проживає приблизно 6,5 млн. українських емігрантів (згідно з переписами зарубіжних країн — Росії, Німеччини, США, Ізраїлю, Чехії, Угорщини, Польщі), а на території України проживають 5,3 млн. іммігрантів, 85% яких прибули з Росії, Грузії, Молдови, Узбекистану тощо.

Таким чином, деякі проблеми українських трудових мігрантів ще залишаються відкритими й можуть бути вирішеними лише завдяки системі комплексних заходів у зовнішньополітичній, фінансовій та інформаційній сферах держави.

Становище мігрантів в Україні

? Як здійснюється забезпечення прав та інтересів громадян України, які працюють за кордоном, та захист трудових прав працівників-мігрантів в Україні?

Однією з актуальних проблем сьогодення залишається трудова міграція. Неврегульованість практичних питань міжнародної трудової міграції спричиняє соціальну незахищеність українських громадян, які працюють

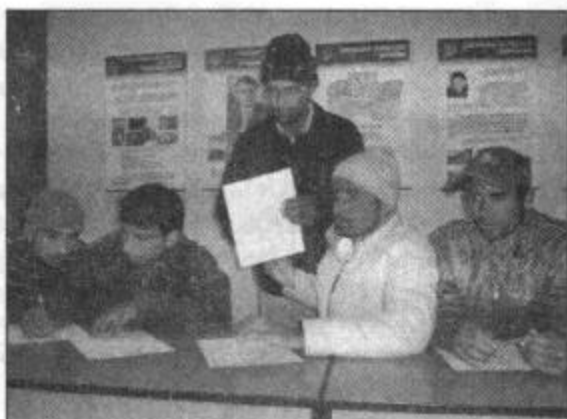
за кордоном: вони зазнають дискримінації з боку іноземних роботодавців щодо платні, умов, охорони праці. Найбільша кількість проблем виникає переважно у працівників-мігрантів, які перебувають за кордоном нелегально, у даному випадку держава не здатна на достатньому рівні забезпечити їх права та законні інтереси.

Трудові відносини українських громадян за кордоном залежать від політики іноземної держави в сфері працевлаштування іноземців (допуск іноземців на ринки праці, заснування квот, встановлення відповідальності тощо) і регулюються відповідно до міжнародних договорів про працевлаштування, трудового законодавства конкретної країни, статуту відповідного підприємства, колективного й індивідуального трудових договорів та інших локальних нормативних актів. Від них залежать (у тому числі) права й обов'язки в сфері праці українських громадян, їх правовий статус у трудових відносинах як іноземців у певній країні. Українське матеріальне право в даних питаннях не є компетентним.

Дотримання гарантій трудових прав працівників-мігрантів є одним із пріоритетів держави. Україна є стороною 11 двосторонніх міжнародних договорів у сфері працевлаштування та 7 міжнародних договорів у сфері соціального забезпечення.

Так як Україна залучена до світових міграційних процесів, не менш важливим питанням є становище мігрантів в Україні, умові їх працевлаштування та соціального захисту. Із зон воєнних конфліктів і громадянських війн у нашу державу прибувають біженці й особи, що шукають притулку. Через територію України пролягають шляхи нелегальних мігрантів, які прямують до країн Західної Європи. Значна частина з них осідає в Україні, перебуваючи на нелегальному становищі. Україна розробила цільові програми допомоги біженцям та взяла на себе конкретні зобов'язання щодо сприяння їх інтеграції в українське суспільство. Перелік прав і обов'язків біженців закріплений в Законі «Про біженців» у редакції від 24 грудня 1993 р. Але він не є вичерпним, оскільки права та обов'язки іноземців в Україні є досить широкими та різноманітними. Вони передбачені усіма галузями українського законодавства: конституційним, адміністративним, цивільним, трудовим, сімейним, кримінальним правом тощо.

Працю іноземців в Україні регламентує ст. 8 Закону України «Про правовий статус іноземців», ст. 8 Закону України «Про зайнятість населення», які

Біженці та нелегальні мігранти в Україні

фіксують рівні права та обов'язки іноземців з громадянами України в трудових відносинах. Проте різні категорії іноземців мають різний обсяг таких прав. Так, іноземці, що постійно проживають в Україні, і біженці мають право займатися трудовою діяльністю на підставах і в порядку, установлених для громадян України. А іноземці, які іммігрували в Україну для працевлаштування на певний строк, повинні отримати дозвіл на працевлаштування, який видає державний центр зайнятості Мінпраці (крім тих іноземців, які прийняті інвестором у межах і за посадами (спеціальністю), визначеними угодою про розподіл продукції, для яких такий дозвіл отримувати не потрібно). У разі працевлаштування іноземців без відповідного дозволу, якщо необхідність цього дозволу передбачена законодавством України, настає адміністративна відповідальність для самих іноземців, а за порушення порядку працевлаштування іноземців — для посадових осіб підприємств, установ і організацій. Для іноземців, які тимчасово перебувають в Україні, можливостей для працевлаштування в українському законодавстві не передбачено. Крім того, іноземці не можуть призначатись на певні посади чи займатися певною трудовою діяльністю, якщо ці посади чи діяльність пов'язані з приналежністю до громадянства України.

Допомога мігрантам у Пункті тимчасового перебування іноземців

Починаючи з кінця 1990-х рр., Україна приводила своє міграційне законодавство у відповідність до міжнародних та європейських стандартів, аби належним чином відповідати на зростання легальної та нерегульованої міграції.

Триває робота з формування державної політики щодо інтеграції мігрантів. Значним кроком у цьому напрямку було ухвалення «Стратегії з розробки державної політики щодо інтеграції мігрантів в Україні та реінтеграції українських мігрантів на 2011—2015 рр.», яка визначає цілі державної політики в галузі інтеграції мігрантів та відповідного плану дій.

Наприклад, українське законодавство надає іноземцям та особам без громадянства рівні права з громадянами України щодо оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності центральних чи місцевих органів влади та посадових осіб. Ця конституційна гарантія (ст. 55) поширюється на категорії осіб, зазначені у частині 1 ст. 22 Закону «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», який надає їм право на звернення до суду та до інших державних органів для захисту їх особистих, майнових та інших прав. Іноземні громадяни та особи без громадянства також мають рівні процесуальні права як учасники судового процесу (відповідно до ст. 6 Закону «Про судочність в Україні»). Вони також мають право подавати звернення до Конституційного Суду про офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Україна приєдналася до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ратифікувала Європейську конвенцію про правовий статус трудящих мігрантів. Але іноземці, що постійно мешкають в Україні, не мають права голосувати на місцевих та загальних виборах.

Конституція України не гарантує іноземним громадянам та особам без громадянства права на участь у громадських об'єднаннях. Натомість, згідно зі ст. 16 Закону «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, мають право вступати на загальних з громадянами України підставах до легалізованих об'єднань громадян, якщо інше не передбачено законами України та якщо це передбачено статутами цих об'єднань. Проте іноземці й особи без громадянства не можуть бути членами політичних партій України. Це останнє положення узгоджується зі ст. 36 Конституції України, яка встановлює, що членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Право голосувати та бути обраними мають також виключно громадяни України.

Не менш гострим є питання, пов'язане з ідентифікацією особи під час перетину кордону (як емігрантів, так і іммігрантів). Приведенням цього процесу до єдиних норм та стандартів, створенням єдиної бази даних, наданням біометричних паспортів мігрантам займаються у багатьох країнах світу.

Так, у квітні 2011 р. у столиці Об'єднаних Арабських Еміратів Абу-Дабі Україна брала участь у міжнародному форумі ID World, що є щорічним ключовим заходом у галузі міграції, систем ідентифікації та глобальної безпеки пересування людей, а також технологій виробництва документів, що засвідчують особу. У рамках форуму ID World-2011 проводилась конференція, на якій виступив Генеральний секретар міжнародної організації Інтерпол Р. Ноубл, котрий наголосив на необхідності розробки та введення в обіг електронного універсального засобу ідентифікації особи, який мав би єдиний зразок для всіх країн світу, адже щодня кордони різних держав перетинають мільйони людей, що залишили Батьківщину в пошуках роботи або для подорожей. Прикордонники в усьому світі щодня стикаються з труднощами під час паспортного контролю (кожна країна має закордонний паспорт власного зразка). Для оптимального функціонування e-ID карти необхідна міжнародна база даних, що містить біометричні ідентифікуючі ознаки мігранта, такі як відбитки пальців і ДНК. Учасники форуму погоджувались із очевидними перевагами такої карти і для країн, які є джерелом мігрантів, і для тих держав, які вимушені їх приймати. Очевидні плюси від впровадження достовірної та швидкої ідентифікації особи мігрантів і для всієї світової спільноти: зменшення загрози тероризму, гнучкість і динамічність глобального ринку праці, безпека міжнародних пересувань.

Підбиваючи підсумки вищесказаного, ми з'ясували, що правовий статус іноземців, як і правовий статус власних громадян та осіб без громадянства, встановлюється державою, на території якої вони знаходяться, але з урахуванням відповідних загальновизнаних норм міжнародного права, які стосуються, зокрема, можливості захисту їх прав і державою їх національної приналежності. У законодавстві України на даний момент доволі чітко прописано правовий статус, права та обов'язки іноземців та осіб без громадянства. Відповідно до Закону України «Про статус іноземних громадян ...» іноземні громадяни та особи без громадянства в Україні *мають всі ті ж права, що й громадяни України* (права економічні, трудові, право на відпочинок; на охорону здоров'я; на соціальний захист; на житло; майнові та особисті немайнові права; на освіту; на користування досягненнями культури; на участь в об'єднаннях громадян; на свободу совісті; права в шлюбних та сімейних відносинах тощо). Особами з особливим статусом є біженці.

Іноземці та особи без громадянства, які вчинили злочин, адміністративні або інші правопорушення, несуть відповідальність на загальних під-

ставах. Іноземці та особи без громадянства, які не проживають постійно в Україні й вчинили злочини за її межами, підлягають відповідальності за законами України як виняток, тобто лише у випадках, коли це прямо передбачено міжнародними договорами України або коли вчинений ними злочин, передбачений КК України, є особливо тяжким злочином проти прав і свобод громадян України або інтересів України.

Таким чином, міграційна політика в Україні є сукупною частиною напрямків зовнішньополітичної, економічної, демографічної, соціально-інтеграційної, соціально-культурної, правової та іншої діяльності держави. Але без взаємодії освітніх установ, засобів масової комунікації, органів державної влади — центральних та місцевих — громадських організацій та без постійної підтримки міжнародного співтовариства та міжнародних добродійних організацій українське суспільство не зможе стати справжнім і бажаним домом ні для своїх власних громадян, ні для тих потенційних мігрантів, які мають бажання оселитися в Україні та хочуть, щоб вона стала Батьківщиною для їхніх нащадків.

Поміркуймо разом

Які зміни відбулися в динаміці міграційних процесів за часів незалежності України?
Які існують умови отримання іноземцями дозволу на працевлаштування в Україні?
Які їх права та обов'язки?

Внесок українців у світову науку та культуру

Загальнолюдська культура, як синтез кращих зразків національних культур різних народів, об'єднує окремі культури в єдине ціле, сприяє досягненню взаєморозуміння в суперечливому світі. Але національна культура стає відомою в світі лише тоді, коли цінності, розвинуті в ній, стають досягненнями всього людства. Світова культура — феномен глобальний. Національна культура є частково і джерелом світової культури, одночасно витікаючи з неї. Без глобальної культури не може бути регіональної, самобутньої національної і навпаки. Таким чином, світова та національні культури перебувають в співвідносності рівноправного діалогу та взаємно збагачуються.

Українська культура протягом століть розвивалася під впливом то литовської, то польської, то російської культур, зберігаючи при цьому свою національну самобутність. Своєрідність побуту, витонченість речей повсякденного вжитку, поетичність звичаїв і обрядів, моральні засади світогляду, яскрава літературна й мистецька творчість, своєрідне наукове мислення — все це відбивало і відбиває ментальність і самосвідомість українців і водночас є чинником їх подальшого саморозвитку. Багата та різнобічна культура українців безумовно зробила свій внесок у скарбницю світової культури, у розвиток світової освітньої сфери та науково-технічного процесу. Щедра на таланти українська земля подарувала людству цілу плеяду геніальних учених і винахідників, композиторів і поетів, письменників і живописців, розповідаючи про яких, можна починати зі слів: «Уперше у світі чи перший в світі, основоположник...».

Треба пам'ятати, що культура і наука кожної нації належать людству, а наш святий обов'язок — шанувати своїх світочів науки і культури, пишатися ними й популяризувати їх, інакше наше самоусвідомлення як нації буде неможливим.

? Батьківщиною яких діячів культури та науки є Ваша місцевість? Як шанується їх пам'ять?

Шість Нобелівських лауреатів народилися в Україні:

1. 1908 р. — Ілля Мечников, фізіологія та медицина, «за праці з імунітету».
2. 1952 р. — Зельман Абрахам Ваксман, фізіологія та медицина, «за відкриття стрептоміцину, першого антибіотика, ефективного при лікуванні туберкульозу».
3. 1966 р. — Шмуель Йосеф Агнон, література, «за глибоко оригінальне мистецтво оповіді, навіяне єврейськими народними мотивами».
4. 1971 р. — Саймон Кузнець «за емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання, яке привело до нового, глибшого розуміння економічної та соціальної структури і процесу розвитку в цілому».
5. 1981 р. — Роальд Гоффман (Руал Сафран), хімія, «за розробку теорії перебігу хімічних реакцій».
6. 1992 р. — Жорж Шарпак (Георгій Харпак), фізика, «за розвиток нових детекторів елементарних частинок, винахід так званих «камер Шарпака»...».

І. Мечников

З. Ваксман

Ш. Агнон

С. Кузнець

Р. Гоффман

Ж. Шарпак

В. Вернадський

Є. Патон

Б. Патон

А. Люлька

Один із найстаріших і найбільших технічних університетів світу, науково-методичну допомогу під час організації та становлення якого надали корифеї російської науки Д. Менделєєв, М. Жуковський, К. Тімірязєв, А. Ковалевський та інші, — **Київський політехнічний інститут** — дав світу багато видатних постатей: дипломатів, космонавтів, учених у різних областях науки та техніки тощо. Наприклад, **Сергій Реформатський** (1860—1934 рр.) — хімік, органік, автор відкриття, названого *реакцією Реформатського*, широко вживаного при дослідженні та синтезі складних природних з'єднань. **Георгій Де-Метц** (1861—1947 рр.) — фізик і методист, авторитет в області радіоактивності, укладач *першого в Україні курсу методики викладання фізики в школах*. **Євген Вотчал** (1864—1937 рр.) — один із основоположників фізіології сільськогосподарських рослин: заклав основи польової фізіології, теорії урожайності та посухостійкості, створив школу українських ботаніків-фізіологів, один з організаторів інституту селекції. **Іван Бардін** (1883—1960 рр.) — вчений-металург, конструктор *першої промислової устави для безперервного розливання сталі*. **Архип Люлька** (1908—1984 рр.) — знаменитий конструктор авіаційних двигунів, якому належать ідея й практичне втілення *першого радянського турбокомпресорного повітряно-реактивного двигуна* (1947 р.), що одержав найширше застосування. Літаки авіаконструкторів П. Сухого, С. Іллішина, Г. Берієва, А. Туполева, що були оснащені двигунами А. Люльки, в кінці 50-х і в 60-х рр. XX ст. *встановили більше 20 світових рекордів*. **Євген Патон** (1870—1953 рр.) — український учений у галузі зварювальних процесів і мостобудування. За його проектами у Києві в 1912 р. був побудований Парковий міст через Петрівську алею, а в 1925 р. на опорах зруйнованого Миколаївського ланцюгового моста через Дніпро був споруджений міст імені Євгенії Бош. У 1930-х рр. Є. Патон зацікавився електрозварюванням. Метод швидкісного автоматичного зварювання під шаром флюсу дістав назву «метод Патона». Виконав фундаментальні дослідження в галузі міцності зварних конструкцій, механізації зварювальних процесів, наукових основ електричного зварювання плавленням. Під його керівництвом винайдено спосіб автоматичного швидкісного зварювання, який відіграв визначну роль у технічному розвитку. **Борис Патон** (1918 р. н.) — науковець у галузі зварювальних процесів, металургії та технології металів, Президент АН України (з 1962 р.), перший нагороджений званням Герой України. Вивчає системи керування з різноманітними кібернетичними приладами, працює над створенням зварювальних роботів. Велику увагу приділяє вивченню металургії зварювання, удосконаленню існуючих і створенню нових металевих матеріалів. Очолював дослідження із застосування зварювальних джерел теплоти в спеціальних плавильних агрегатах, які увінчалися створенням нової галузі якісної металургії — *спецелектрометалургії*. **Степан Тимошенко** (1878—1972 рр.) — механік, *основоположник теорії міцності матеріалів, прикладної теорії пружності та теорії коливань*, які випереджали свій час і знайшли повне практичне використання в створенні

сучасної авіаційно-космічної техніки, інженерних споруд та кораблебудуванні, *основоположник* школи прикладної механіки в США. **Анатолій Морозов** (1939 р. н.) — *всесвітньо відомий* вчений-кібернетик, Президент Академії технологічних наук України, творець і науковий керівник школи «Теорія та практика створення інтелектуальних автоматизованих систем підтримки прийняття колективних рішень» (моделювання, ситуаційне управління, ситуаційні центри). Займається дослідженням і розробками автоматизованих систем управління різних класів, проблемно-орієнтованими комплексами тощо. Основні праці **Михайла Клокава** (1896—1981 рр.) присвячено систематиці, флористиці, історії флори. Він *сформулював основні принципи фітоєкології* — науки про географічні раси. **Андрій Саєгін** (1883—1946 рр.) одним із перших у світі застосував іонізуюче опромінювання для створення штучних мутацій у зернових культурах, вивчав індивідуальний розвиток рослин, застосував метод варіаційної статистики для оцінки результатів досліджень із біології та агрономії. Видатний мислитель, мінералог, кристалограф, академік АН України, її перший президент **Володимир Вернадський** (1863—1945 рр.) заснував Хімічну лабораторію АН України, реорганізовану в Інститут загальної та неорганічної хімії АН України. *Основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології*. Вивчав міграцію хімічних елементів у земній корі. Створив теорію про провідну роль живих істот у геохімічних процесах. Вивчав хімічний склад тваринних та рослинних організмів. *Уперше* дав визначення біосфери, *засновник учення про біосферу*. **Микола Пильчиков** (1857—1908 рр.) — людина дивовижного обдарування, учений з надзвичайним талантом новатора, у доробку якого десятки відкриттів і винаходів світового значення: *перший у світі* використав X-промені для просвічування й діагностики захворювань, відкрив явище фотогальванографії, винайшов спосіб керування різними механізмами та пристроями по радіо, розробив ефективний оптично-гальванічний метод вивчення процесів електролізу. У 1899—1900 рр. М. Пильчиков *уперше здійснив* експериментальні дослідження з радіоактивності, чим *започаткував нову галузь науки — ядерну фізику*. М. Пильчиков сконструював так званий радіопротектор для захисту радіопередач від перехоплення. Під його керівництвом почалися дослідження в галузі радіофізики та кріогенної фізики. **Дмитро Іваненко** (1904—1994 рр.) був *автором протонно-нейтронної моделі ядра атома* (1932 р.). Саме завдяки зусиллям Д. Іваненка Харків став однією із світових столиць ядерної фізики. 1932 р. учені Харкова *другими в світі* (із відставанням на півроку від британців) розщепили атомне ядро. Д. Іваненко спільно з А. Соколовим розробив математичний апарат теорії злив космічних променів (1938 р.) У 60—80-ті рр. XX ст. спільно з учнями виконав цілу низку робіт із теорії гравітації, у тому числі висунув гіпотезу кваркових зірочок тощо.

Історія світової авіації та космонавтики тісно пов'язана з українською землею. Основною метою людей, безпосередньо причетних до становлення та розвитку авіації в Україні, був політ в апаратах, важчих за повітря. Тоді це заняття сприймалося як забава окремих ентузіастів. Але з часом авіація перетворилася на надзвичайно важливе технічне та соціальне явище.

Саме в Україні почали свою діяльність і творили **Олександр Засядько** (1779—1837 рр.) — видатний український інженер-артилерист, генерал-лейтенант артилерії, конструктор ракет, піонер використання їх у військових цілях. Першу ракетну атаку О. Засядько продемонстрував під час російсько-турецької війни в штурмі фортеці Браїлів (нині Вінниччина). Атака була надзвичайно успішною — ворог здався й відступив. Потім були бомбардування Сілістрії, а особливо Варни, що остаточно переконали й прихильників, й опонентів О. Засядька в ефективності нової зброї. Іменем О. Засядька названо один з кратерів Місяця. **Олександр Можайський** (1825—1890 рр.) — конструктор одного з *перших літальних апаратів*, який був випробуваний 20 липня 1882 р. **Микола Кибальчич** (1853—1881 рр.) — засновник теорії ракетобудування, винахідник

М. Єфімов та Л. Мацієвич

І. Сікорський

Ю. Кондратюк

О. Мікулін

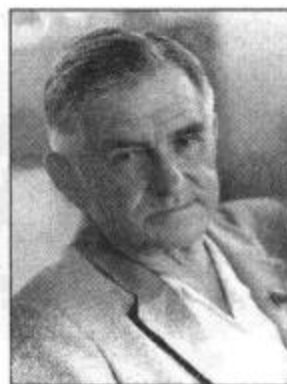
і революціонер-народник українського походження. Автор схеми *першого в світі реактивного літального апарату*. Страчений за замах на імператора Олександра II. Ім'ям М. Кибальчича названо кратер на зворотному боці Місяця. **Лев Мацієвич** (1877—1910 рр.) знаменитий український та російський конструктор та льотчик. У період з 1906 по 1908 рр. розробив два проекти *протимінних підводних загороджень*, а також проект *захисту військових судів при загрозі торпедних атак*, брав участь у будівництві цілого ряду бойових кораблів. Особливо багато Л. Мацієвич зробив для розвитку російського підводного флоту. У 1907 р. він представив у Відділ підводного плавання 14 проектів *підводних човнів*, в яких передбачалося створити єдиний двигун, придатний як для надводного, так і для підводного ходу. Також за його проектами можна було забезпечити човни спеціальним приладом для обміру обтиску корпусу, що було важливим робочим моментом при зануренні підводного човна у воду. Л. Мацієвич конструював і літальні апарати. У жовтні 1909 р. він представив у генеральний штаб *перший у світі* проект авіаносця (за два роки до американців), який був здатний нести 25 літаків, передбачалися навісна палуба, призначена для зльоту і посадки літаків, електрична розгінна лебідка, особливі гальмові мережі для зниження швидкості літаків. Розробив проект аероплана, який був забезпечений посиленими шасі з урахуванням особливих умов його посадки на корабель. Л. Мацієвич підготував доповідь «Про тип морського аероплана», де виклав *один із перших проектів гідроаероплана* та принципи роботи спеціального пристосування, яке здійснювало вимушену і безпечну посадку літака на воду. **Михайло Єфімов** (1881—1919 рр.) — перший російський льотчик, який отримав диплом пілота-авіатора. 8 березня 1910 р. на аероплані «Фарман-4» він здійснив перший політ з пасажиром в небі Росії, перевищивши світовий рекорд тривалості польоту із пасажиром, встановлений Орвілем Райтом. Протягом 1910 р. на міжнародних авіаційних турнірах у Вероні, Будапешті, Руані, Реймсі М. Єфімов посів перші місця і отримав кращі призи в змаганнях з дальності, тривалості польотів, вантажопідйомності і точності посадки. До числа основоположників української авіації справедливо входять брати **Євген** (1889—1938 рр.), **Григорій** (1891—1937 рр.), **Андрій** (1886—1947 рр.), та **Іван** (1887—1942 рр.) **Касьяненко**. З 1910 по 1921 рр. брати створили шість літаків за свої кошти. **Олександр Мікулін** (1895—1985 рр.) — генеральний конструктор авіаційних двигунів, які підняли в небо десятки тисяч літаків. Моторами О. Мікуліна оснащувався *найбільший у світі літак* «Максим Горький». У 1934 р. на літаку РД-1 екіпажем у складі льотчиків М. Громова і А. Філіна, штурмана І. Спіріна був здійснений переліт на дальність 12411 км. Літак перебував у повітрі 75 годин, що було порівняно з ресурсом мотора. У 1936 р. екіпаж у складі В. Чкалова, Г. Байдукова та А. Белякова на літаку РД (АНТ-25) з мотором М-34 здійснив безпосадочний переліт з маршрутом: Щолково — Камчатка — острів Удд довжиною 9374 км, а в 1937 р. вони ж здійснили переліт за маршрутом Щолково — Північний полюс — Портленд (США) довжиною 8509 км. У тому ж році екіпаж у складі М. Громова,

В. Челомей

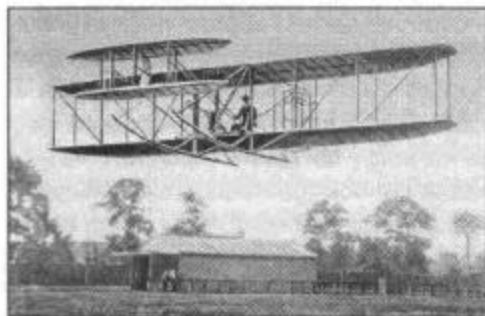
Ю. Гагарін та С. Корольов

О. Антонов

Літак-велетень, важкий бомбардувальник «Ілля Муромець»

Свято повітроплавання в Одесі. 1909 р.

А. Юмашева та С. Даніліна здійснив переліт за маршрутом Щолково — Північний полюс — Сан-Джасінто (США) довжиною 10148 км. При цьому було встановлено новий світовий рекорд дальності польоту по прямій без посадки. Під час перельоту екіпаж зіткнувся з трьома циклонами. «Американські» перельоти стали справжнім тріумфом радянської авіації, її льотчиків і штурманів, авіаційної промисловості й, зокрема, вітчизняного моторобудування. У Велику Вітчизняну війну двигуни О. Мікуліна встановлювалися на штурмовик Мул-2 і бомбардувальник Пе-8, а в мирний час — на пасажирський реактивний лайнер Ту-104. **Ігор Сікорський** (1889—1972 рр.) — конструктор перших у світі багатомоторних літаків, конструктор першого у світі гелікоптера. Близько 90% всіх гелікоптерів у світі будуються за схемою, яку запропонував всесвітньовідомий авіаконструктор. Він є також автором літака-велетня, важкого бомбардувальника «Ілля Муромець» (1913 р.), що піднімав до 800 кг бомб та мав на озброєнні 7—8 кулеметів S-29A (США), а також конструктором першого в США літака-амфібії. Двигуни, створені КБ **Валентина Глушка** (1908—1989 рр.), підняли у космос перший штучний супутник Землі, першу автоматичну наукову станцію, що сягнула Місяця, першу пілотовану орбітальну станцію «Салют», першу автоматичну станцію, що здійснила м'яку посадку на поверхню Марса, зрештою, унікальний орбітальний корабель (ОК) «Буран». Досі російська космонавтика використовує двигуни, створені КБ В. Глушка. **Олег Антонов** (1906—1984 рр.) — авіаконструктор, один з основоположників радянського планеризму (створив близько 30 типів). З 1952 р. — головний конструктор ОКБ в Києві. Розробив літаки Ан-10, Ан-12, Ан-14, Ан-24 (вантажопідйомністю до 80 тонн), повітряний гігант Ан-22, відомий також під назвою «Антей» (26 жовтня 1967 р. на ньому було встановлено 15 світових рекордів), транспортувальник бойової техніки «Руслан» (Ан-124) і унікальну вантажівку космічних систем «Мрія» (Ан-225). Останні є шедеврами світової авіації й не мають аналогів у світі. АНТК ім. О. Антонова опрацювало військово-транспортний літак АН-70 з короткими злетом та посадкою. Однією з найперспективніших програм АНТК є виробництво нового вантажно-пасажирського літака АН-140,

що здійснила м'яку посадку на поверхню Марса, зрештою, унікальний орбітальний корабель (ОК) «Буран». Досі російська космонавтика використовує двигуни, створені КБ В. Глушка. **Олег Антонов** (1906—1984 рр.) — авіаконструктор, один з основоположників радянського планеризму (створив близько 30 типів). З 1952 р. — головний конструктор ОКБ в Києві. Розробив літаки Ан-10, Ан-12, Ан-14, Ан-24 (вантажопідйомністю до 80 тонн), повітряний гігант Ан-22, відомий також під назвою «Антей» (26 жовтня 1967 р. на ньому було встановлено 15 світових рекордів), транспортувальник бойової техніки «Руслан» (Ан-124) і унікальну вантажівку космічних систем «Мрія» (Ан-225). Останні є шедеврами світової авіації й не мають аналогів у світі. АНТК ім. О. Антонова опрацювало військово-транспортний літак АН-70 з короткими злетом та посадкою. Однією з найперспективніших програм АНТК є виробництво нового вантажно-пасажирського літака АН-140,

значно дешевшого, ніж його аналоги в інших країнах. **Юрій Кондратюк** (справжнє ім'я Олександр Шаргей) (1897—1942 рр.) — один з родоначальників космонавтики. На початку XX ст. розрахував оптимальну траєкторію польоту до Місяця, так звану «трасу Кондратюка». Ці розрахунки були використані американцями при створенні місячної програми. Незалежно від К. Ціолковського розробляв основні проблеми космонавтики, космічних польотів і конструювання міжпланетних кораблів. У праці «Завоювання міжпланетних просторів» (1929 р.) вивів основне рівняння польоту ракети, розглянув енергетично найвигідніші траєкторії космічних польотів, виклав теорію багатоступінчатих ракет. *Перший сформулював теорію багатоступеневих ракет*, запропонував використовувати для ракетного палива деякі метали й неметали та їх водневі сполуки. Розглянув проблеми створення проміжних міжпланетних баз, ідею використання гравітаційного поля небесних тіл для розв'язання цих проблем. Йому, як *першому, хто запропонував створити станцію-супутник Місяця*, та чією ідеєю скористалися під час польоту перших космонавтів на Місяць, на космодромі мису Канаверал вдячні американці встановили пам'ятник. Іменем Ю. Кондратюка названо трасу, котрою перша людина висадилася на Місяць, та кратер на іншому боці Місяця. **Володимир Челомей** (1914—1984 рр.) — конструктор безпілотних літальних апаратів (ракет), *один із засновників радянської космічної програми*. Конструктор штучних супутників Землі серій «Протон», «Польот», «Космос-1267», орбітальних станцій «Мир», «Салют-3» і «Салют-5». У його конструкторському бюро розроблено й виготовлено крилаті ракети 10ХН, ракету-носіє «Протон» (на його рахунок відправка у Всесвіт апаратів серії «Зонд», «Луна», «Венера», «Марс», «Вега»). Саме В. Челомею належить ідея й реалізація транспортного орбітального корабля багаторазового використання. Космонавтів українського походження в СРСР та Російській Федерації більш ніж 30 чоловік, першими з яких були Георгій Гречко, Леонід Попов, Павло Попович та інші. Конструктор перших штучних супутників Землі та космічних кораблів **Сергій Корольов** (1907—1966 рр.) розвивав теорію ракетного польоту в стратосфері (1934 р.). Під його керівництвом створено численні балістичні та геофізичні ракети, ракети-носії та пілотовані космічні кораблі «Восток» та «Восход», на яких вперше в історії здійснено космічні польоти людини і вихід людини в космічний простір. Під його керівництвом проводилися запуски штучних супутників Землі і Сонця (перший штучний супутник Землі), першого польоту людини в космос та виходу людини в космос, польоти міжпланетних автоматичних станцій до Місяця, Венери та Марса, вироблено м'яку посадку на поверхню Місяця, створено низку серій штучних супутників Землі.

«Руслан» Ан-124

Ан-225 перевозить
ОК «Буран» (1989 р.)

Орбітальна станція «Мир»

Великих наукових досягнень та відкриттів світового рівня у галузях **радіофізики та електроніки** міліметрового та субміліметрового діапазонів хвиль, взаємодії електромагнітних хвиль із твердим тілом і біологічними об'єктами, поширення радіохвиль у навколишньому середовищі, радіофізичного зондування об'єктів природного та штучного походження здійснили співробітники інституту радіофізики та електроніки ім. О. Я. Усикова НАН України. Саме українськими вченими розвинуто *визнану в усьому світі* двомасштабну модель розсіювання радіохвиль схвильованою поверхнею, на основі якої досліджено розсіювання радіохвиль морською поверхнею під малими кутами. Розвинуто нову галузь радіофізики — **радіоокеанографію**. Розроблено методи та засоби дистанційної акустичної діагностики складу ґрунту морського дна. Проведено інтенсивні радіофізичні дослідження природного середовища Землі з аерокосмічних носіїв методами дистанційного зондування, керівником цих досліджень був А. Калмиков. Створено радіофізичну апаратуру, у тому числі радіолокатори бокового огляду, що були встановлені на штучних супутниках землі «Космос-1500», «Космос-1602», «Січ-1», «Січ-1М».

Академіком НАН України **Віктором Шестопаловим** (1923—1999 рр.) засновано Харківську школу дифракції. Розвинуто новий науковий напрямок — *квазіоптична радіометрія*, що дозволило створити великий комплекс широкодіапазонних радіопристроїв, які не мають аналогів у світі, для вимірювання ряду фізичних параметрів речовин, плазми тощо. Під керівництвом члена-кореспондента НАН України **Єля Ганапольського** (1930 р. н.) виконано експериментальні дослідження процесів генерації когерентних фононів в активних парамагнітних кристалах, відкрито монохроматичне фононне випромінювання лазерного типу, створено квантовий генератор когерентних фононів — акустичний аналог лазера, який дістав назву «Фазер».

Вагомий внесок у світову медицину зробили українські лікарі, які народилися або працювали в Україні. Частина з них спеціалізувалася та вдосконалювалася в європейських і американських лабораторіях і клініках, співпрацювала з найкращими європейськими вченими. Українські лікарі зробили чимало відкриттів та винаходів, що увійшли до скарбниці світової медицини. Деякі з цих відкриттів високо оцінені світовою лікарською громадськістю, а імена цих лікарів увійшли свого часу в історію медицини. Лікарі України зробили вагомий внесок у **розвиток світової хірургії та світової теоретичної медицини**.

Ще з середньовіччя українські лікарі були відомими в Європі. Наприклад, **Юрій Дрогобич** (Котермак) (1450—1494 рр.) був доктором філософії, професором астрономії та медицини, лікарем при дворі герцога в Феррарі (Італія). У XVIII ст. відомим лікарем у Європі, членом 12 академій європейських країн, борцем з епідеміями чуми був **Данило Самойлович** (1744—1805 рр.), який одним з перших у світі вказав на можливість бацилоносійства у людей, розробив систему профілактичних та карантинних заходів.

Учений-енциклопедист **Нестор Максимович-Амбодик** (1744—1812 рр.) став першим у Росії професором акушерства, опублікував фундаментальний посібник з акушерства і гінекології. Упровадив до акушерської практики низку хірургічних інструментів, запропонував конструкцію пологового та гінекологічного крісел. **Олександр Шумлянський** (1748—1795 рр.) захистив дисертацію «Про будову нирок», який *вперше у світі* найдосконаліше дослідив та описав особливості мікроскопічної будови нирок.

У XIX—XX ст. все більше лікарів із України ставали відомими в світовій медицині, насамперед у **галузі бактеріології та епідеміології**, що тоді бурхливо розвивалася.

В. Хавкін

Т. Яновський

М. Гамалія

В. Образцов

Перше місце тут посідає **Ілля Мечников** (1845—1916 рр.), лауреат Нобелівської премії, який у 25 років став професором зоології та порівняльної анатомії Одеського університету. Він відкрив явище фагоцитозу, розробив фагоцитарну теорію імунітету та заклав основи імунології. Учень І. Мечникова був **Олександр Безредка** (1870—1940 рр.) — відомий мікробіолог, який досліджував проблеми імунітету та анафілаксії, разом з І. Мечниковим розробив теорію місцевого імунітету та метод вакцинації проти черевного тифу, упровадив термін «анафілактичний шок», розробив метод десенсибілізації (метод Безредка), що використовується в усьому світі. Ще один учень І. Мечникова **Володимир Хавкін** (1860—1930 рр.) — відомий в Європі та Азії мікробіолог і епідеміолог, створив і випробував на собі першу в світі убиту протихолерну вакцину, відому як «лімфа Хавкіна». Понад 20 років життя присвятив боротьбі з холерою та чумою в Індії, допоміг країні позбутися цих епідемій, заснував Бомбейський бактеріологічний інститут, який названо його іменем. Відомий мікробіолог та епідеміолог **Микола Гамалія** (1859—1949 рр.), ініціатор загального щеплення проти віспи, відкрив холероподібний вібріон птахів, з'ясував роль корабельних щурів у поширенні чуми. Створив протихолерну вакцину, опрацював теорію утворення антитіл, відкрив бактеріолізину.

Українські лікарі зробили внесок у розвиток світової клінічної медицини. Так, **Степан Хотовицький** (1796—1885 рр.) — видатний акушер і педіатр — у підручнику «Педіатрика» (1847 р.) вперше в світовій літературі висловив думку про своєрідність дитячого організму, про його суттєві відмінності від дорослого в будові, функціях і хворобах. Чітко обґрунтував необхідність особливого підходу до хвороб дитячого віку, розробив класифікацію симптомів захворювань, сформулював принципи лікування дітей. **Василь Образцов** (1851—1920 рр.) розробив глибоку ковзну методичну пальпацію органів черевної порожнини (1887 р.), яка дозволила розпізнавати багато хвороб органів травлення, набула загального визнання; описав клініку різних форм апендициту, удосконалив діагностику інших шлунково-кишкових захворювань, сформулював вчення про механізм роздвоєння тонів серця, уперше в світі описав клінічну картину тромбозу коронарних артерій серця (1909, 1910 рр.), чим започаткував прижиттєву діагностику інфаркту міокарду. Видатний терапевт **Микола Стражеско** (1876—1952 рр.) разом з В. Образцовим опублікував працю «До симптоматології та діагностики тромбозу вінцевих артерій серця» (1909, 1910 рр.), в якій вперше в світі описано різні клінічні форми недуги, що дало можливість зажиттєво розпізнавати інфаркти міокарду та вживати необхідних лікувальних заходів. Його ім'ям названі ознаки і симптоми цієї хвороби. **Теофіл Яновський** (1860—1928 рр.) — видатний терапевт і гуманіст, якого називали «Святим лікарем», відзначався унікальною здатністю розпізнавати та лікувати хвороби. Він уперше в світі описав діагностичне значення бронхіальних зліпків, розробив диференціальну діагностику плевритів і крупозної пневмонії, видав унікальну

І. Соколянський

М. Амосов

В. Бец

Л. Дмоховський

в світовій літературі працю «Клінічне значення запаху». Всесвітньо відомий вчений **Іван Соколянський** (1889—1960 рр.) сконструював читальну машину для сліпих, винайшов оригінальну методику навчання сліпоглухонімих, яка отримала визнання в усьому світі та дозволила сліпоглухонімих здобувати освіту, навіть вищу.

Лікарі України зробили вагомий внесок у **розвиток світової хірургії**. Блискучий анатом і чудовий хірург, засновник пластичної анатомії, вчений європейського рівня **Ілля Буяльський** (1789—1866 рр.) створив відомий унікальний атлас «Анатоміко-хірургічні таблиці», яким багато років користувалися хірурги Європи й Америки, застосував метод заморожування трупів, створив унікальну анатомічну м'язову фігуру «Лежаче тіло», опублікував «Анатомічні записки для тих, хто навчається живопису та скульптури», один з перших у світі застосував крохмальну пов'язку (1837 р.) та наркоз (1847 р.). **Юрій Шимановський** (1829—1868 рр.) уперше в світовій хірургічній практиці описав вільну пересадку шкіри, винайшов і модифікував близько 80 медичних інструментів, приладів та пристроїв. Колекція інструментів, які він винайшов, здобула високу оцінку на Всесвітній виставці в Парижі (1867 р.). Професор **Нестор Монастирський** (1847—1888 рр.) першим у світі розробив і успішно виконав операцію анастомозу жовчeveго міхура з тонкою кишкою, одним із перших виконав операцію гастроентеростомії. **Володимир Шамо́в** (1882—1962 рр.) одним із перших (1919 р.) одержав стандартні сироватки для визначення груп крові, розробив наукові основи переливання крові. Першим у світі обґрунтував можливість переливання трупної крові (1928 р.), одним із перших почав робити великі нейрохірургічні операції, зокрема на шлуночках головного мозку. Видатний хірург-новатор **Юрій Вороний** (1895—1961 рр.) здійснив першу в світі клінічну пересадку трупної нирки (1933 р.), чим започаткував новий етап трансплантології. Відомий у всьому світі хірург і винахідник, засновник резекційної хірургії легенів **Микола Амосов** (1913—2002 рр.) розробив і впровадив у медичну практику оригінальні апарати штучного кровообігу, провів вперше в країні протезування мітрального клапана (1953 р.). Уперше в світі розробив і впровадив у практику протитромбічні протези серцевих клапанів (1965 р.), заклав основи школи біологічної та медичної кібернетики.

Вагомий внесок зробили і лікарі-науковці України у **розвиток світової теоретичної медицини**. Засновник і керівник кафедри анатомії Київського університету, організатор і перший директор анатомічного театру, одного з найкращих в Європі **Олександр Вальтер** (1817—1889 рр.) у дослідках на жабах перший у світі відкрив регулювальний вплив симпатичних нервів на тонус кровоносних судин (1842 р.). Видатний лікар-науковець **Петро Перемежко** (1833—1893 рр.) уперше описав непрямий поділ тваринних клітин (мітоз). **Володимир Бе́ц** (1834—1894 рр.) — видатний анатом і гістолог, основоположник вчення про архітектуру кори головного мозку, виготовив понад 6000 анатомічних препаратів. У своїй праці «Два центри в кірковому шарі людського мозку»

(1874 р.) *відкрив* велетенські пірамідні нейрони, названі його іменем (клітини Беца), що здобуло йому світову славу. У праці «Анатомія поверхні головного мозку» (1883 р.) з атласом і 36 таблицями дав найповніший опис рельєфу кори півкуль головного мозку. У книзі «Морфологія остеогенезу» (1887 р.) *вперше систематично описав* дослідження розвитку й росту кісток.

Професор медичної хімії **Олександр Данилевський** (1838—1923 рр.) вивчив структуру білкових тіл, *уперше довів* можливість синтезу білковоподібних речовин за участю ферментів, відкрив ферменти антипепсин і антитрипсин (1901 р.), *став засновником вітчизняної біохімії як науки*. Талановитий учений-фізик, професор **Іван Пулюй** (1845—1918 рр.) *запатентував* катодні лампи за 14 років до відкриття К. Рентгена, *зробив перші знімки кісток руки в «Х-променях»*. **Володимир Правдич-Немінський** *уперше в світі* струнним гальванометром записав електричні потенціали мозку тварин (1913 р.) та виявив їх ритмічність, чим *заклав основи сучасної електроенцефалографії*. Видатний біохімік **Олександр Палладін** (1885—1972 рр.), *один із основоположників функціональної біохімії головного мозку*, синтезував водорозчинний аналог вітаміну К — вікасол. **Микола Сиротинін** (1896—1977 рр.) вивчав різні види кисневого голодування та процеси адаптації до гіпоксії в умовах високогір'я, розробив принцип ступінчастої акліматизації в горах, показав придатність високогірського клімату для лікування хвороб з гіпоксією. Очолював роботи з вивчення впливу гіпокінезії на організм здорової людини (1958 р.), що мали значення для розвитку світової авіаційної та космічної фізіології та медицини. **Леонтій Дмоховський** (1909—1981 рр.) — дослідник раку, професор вірусології, *один із перших відкрив* вірусне походження злоякісних пухлин, лауреат низки міжнародних нагород. Будучи *першим серед перших* в онкологічній вірусології, висловив оригінальні погляди та застосував унікальні методи вивчення співвідношення вірусів та раку. Останнє підтвердження його досліджень прийшло вже після смерті вченого з відкриттям у 1982 році генів раку. Більшість онкологічних вірусологів світу були безпосередніми учнями Л. Дмоховського або фахово сформувалися під його впливом.

Багато відкриттів і винаходів українських лікарів не було широко відомо в Європі через недостатність наукових контактів, особливо під час «залізної завіси» за панування тоталітарного режиму.

Творче завдання

Формат підручника не дозволяє описати всі відкриття українських вчених та визначити їх внесок у світову науку. Пропонуємо вам створити власний альбом «Внесок українських вчених у світову науку та культуру» та доповнити наш список своїми рисунками про видатних учених України. Матеріали альбому будуть поповнюватися учнями вашої школи.

Величезним надбанням як української, так і світової культури стали твори видатних українських письменників, музикантів, художників, скульпторів, архітекторів, діячів кіномистецтва тощо.

Видатним українським просвітником і філософом, музикантом і поетом другої половини XVIII ст. був **Григорій Сковорода**. Його унікальна постать з'явилась у культурно-історичний період, пов'язаний із посиленням політичного та економічного тиску на Україну з боку царського уряду. Він відкрито виступав із критикою несправедливого соціального ладу, мріяв про полегшення долі простої людини, чиї моральні якості — чесність, працьовитість, доброту, природний розум — високо оцінював. У центрі уваги філософа — питання про щастя людини, про шляхи його досягнення, які він вбачає в улюбленій роботі, що допомагає розкрити потенціал, даний людині природою, тобто її щастя — у ній самій, а не в матеріальному достатку та почестях. Філософські погляди

Пам'ятник Г. Сковороді
у Переяслав-Хмельницькому

Пам'ятник І. Франку у Львові

Пам'ятник Лесі Українці
у Новоград-Волинському

Г. Сковороди — ушлявлення ідей гуманізму, правди, справедливості, кращих проявів людської душі — відображено в його літературних творах, передусім, у поетичній збірці «Сад божественних пісень». Поява перших, справді національних творів — «Енеїди» і «Наталки Полтавки» класика нової української літератури **Івана Котляревського** (1769—1838 рр.) знаменувала собою початок нової доби в історії української культури. **Іван Франко** (1856—1916 рр.) — белетрист та драматург, критик, літературознавець, фольклорист, історик, енциклопедист, публіцист, громадський та політичний діяч став «золотим мостом» між українською і світовою літературами. Сюжети для своїх творів він черпав із життя й боротьби рідного народу та з першоджерел людської культури — зі Сходу, античної доби й Ренесансу. На переломі XIX—XX ст., використовуючи мандрівні сюжети світової літератури, письменниця, перекладач, культурний та громадський діяч **Леся Українка** (1871—1913 рр.) стала в авангарді творчих сил, що виводили українську літературу на широку арену світової літератури. Вона писала в найрізноманітніших жанрах: поезії, ліриці, епосі, драмі, прозі, публіцистиці. Леся Українка працювала й у галузі фольклористики (220 народних мелодій записано з її голосу) та брала активну участь в українському національному русі. **Михайло Коцюбинський** (1864—1913 рр.) залишається одним з найоригінальніших українських прозаїків. Одним із перших в українській літературі він усвідомив потребу її реформаторства в напрямі модерної європейської прози. Його мовна практика — один із яскравих прикладів широкого підходу до розвитку літературної мови. Не заперечуючи ваги різних стилів української літературної мови, слів-новотворів, оригінальних виразів, конструкцій, він головним джерелом збагачення мови літератури вважав загальнонародну мову. Творчість М. Коцюбинського є художнім прикладом уже не для одного покоління українських письменників.

? Розкажіть про інших українських письменників, творча спадщина яких стала надбанням світової культури.

Хто є Вашим улюбленим українським письменником? Чому?

Історія розвитку професійної музичної культури України бере свій початок ще з XVII ст. Автором багатьох партесних творів другої половини XVII ст. був **Микола Дилецький**, засновник нової школи у вітчизняній

музиці, чиє життя і творчість пов'язані з різними містами — Києвом, Вільно, Краковом, Смоленськом, Москвою та Петербургом. Найголовніше досягнення видатного митця — *трактат «Граматика музикальна»* — перша фундаментальна музичнотеоретична праця, яка довгий час була основним підручником з теорії музики, контрапункту, композиції.

З кінця XVII ст. одне з провідних місць у царині вокальної музики займає циклічний чотириголосний хоровий концерт. Блискучими новаторами музичної форми й гармонізації церковних розспівів були українські композитори М. Березовський, А. Ведель та Д. Бортнянський. Значення творчого спадку **Максима Березовського** (1745—1777 рр.) для українського та світового хорового мистецтва величезне. За змістовністю образів, красою музики, масштабністю форм твори композитора називали справжніми хоровими симфоніями. А яскрава емоційність і драматична насиченість зробила його концерт «Не отвержи мене во время старости» справжньою перлиною старовинної хорової музики.

Хорові концерти **Артемія Веделя** (1767—1808 рр.), чиє життя та творчість були невіддільні від України, є яскравим прикладом впливу суто світської української пісенно-романсової лірики на культову музику.

Дмитро Бортнянський (1751—1825 рр.) ще за життя отримав визнання як геніальний композитор. Так, російський духовний композитор М. Компанейський говорив про його концерти: «... вони писані з такою майстерністю та чистотою голосоведіння, виразністю та красою мелодії, архітектонікою форми, притім із такою природною простотою, що до тої висоти не піднявся, мабуть, ніякий вокальний композитор у світі». За переказами, сам Л. ван Бетховен нерідко заходив до уніатської Церкви Св. Варвари у Відні, щоб послухати хорові творіння українського композитора.

Основноположною для розвитку національної професійної музики стала різнобічна діяльність **Миколи Лисенка** (1842—1912 рр.), який створив класичні зразки творів у різних жанрах (зокрема 9 опер, фортепіанна й інструментальна музика, хорова та вокальна музика, переважно на слова українських поетів, у тому числі Т. Шевченка). Він же став організатором музичної школи в Києві.

Интерес до української тематики та фольклору виявили і композитори, що працювали за межами України. Особливо слід відмітити творчість **Петра Чайковського**, що походив із відомого українського козацького роду «Чайків». Українські мелодії використані композитором у ряді творів, зокрема у Другій симфонії та Концерті для фортепіано з оркестром № 1, низку творів написано на українські сюжети, зокрема опери «Мазепа» і «Черевички».

І. Коломієць. Пам'ятник
Д. Бортнянському в Глухові

Меморіальна дошка
А. Веделю в Києві

І. Коломієць. Пам'ятник
М. Березовському в Глухові

Українська тематика присутня також у творчості Ференца Ліста, що мандрував Україною в кінці 1840-х — це п'єси для фортепіано «Українська балада» і «Думка», а також симфонічна поема «Мазепа». Українське коріння має також **Ігор Стравінський**, значна частина його ранніх творів була написана в Устилузі на Волині.

У XX ст. всесвітню славу здобула плеяда українських виконавців. Це — співаки С. Крушельницька, О. Петрусенко, З. Гайдай, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Менцинський, О. Мишуга, І. Паторжинський, Б. Гмиря, А. Солов'яненко, піаніст В. Горовиць, хоровий диригент О. Кошиць, за межами України стали відомі хорові обробки М. Леонтовича.

? Розкажіть про інших українських композиторів, співаків, діячів театральної культури XX — початку XXI ст., творча спадщина яких стала надбанням світової культури.

Хто є Вашим улюбленим українським композитором та співаком XX—XXI ст.? Чому?

У світову історію образотворчого мистецтва по праву ввійшли імена українських художників Д. Левицького, В. Боровиковського, А. Лосенка, І. Айвазовського, І. Рєпіна, С. Васильківського, К. Брюллова, А. Куїнджі, О. Мурашка, Т. Яблонської; скульпторів І. Мартоса, І. Пінзеля, Є. Лансере та багатьох інших. Чимало художників-передвижників були родом із України: М. Ге, О. Литовченко, Г. Ярошенко та інші. Всесвітньо відомі художники створили надзвичайно багату колекцію робіт, на яких відбився вплив українських традицій і стилю життя. Багатьох художників пов'язувало з Україною походження, освіта або національні традиції. Це художник-авангардист, один із засновників нових напрямків в абстрактному мистецтві — супрематизму та кубофутуризму — К. Малевич; відомий лідер вітчизняного футуризму Д. Бурлюк; засновник української школи конструктивізму в живописі, яскрава представниця європейського кубізму та футуризму О. Екстер та багато інших.

Д. Левицький. «Портрет смолянок
О. Хрущевої і О. Хованської»

І. Айвазовський.
«Весілля на Україні»

А. Куїнджі. «На острові Валаамі»

М. Пимоненко. «У затінку»

Творчість українського живописця-портретиста **Дмитра Левицького** (1735—1822 рр.) підняла портретне мистецтво Російської імперії до рівня західноєвропейських митців. Цикл портретів вихованок Смольного інституту — це справжній шедевр тогочасного портретного малярства. Вони стали унікальною серією портретів всього XVIII ст. У Женевському музеї зберігається мальований Д. Левицьким прижиттєвий портрет філософа Дені Дідро — єдиний із портретів, що його великий французький енциклопедист визнав добрим. У цілому Д. Левицький спортретував ледве не всіх помітніших представників свого часу.

Дісно пов'язаною з Україною була доля художника-мариніста **Івана Айвазовського** (1817—1900 рр.), який значну частину життя провів у рідній Феодосії та заповів цьому місту свою картинну галерею. Українська тема звучить у його роботах «Очерети на Дніпрі поблизу містечка Алешки», «Чумаки» та унікальний для художника жанровий картині «Весілля на Україні». Усього І. Айвазовський створив понад 6 тисяч картин, найвідоміші з яких морські пейзажі та сцени морських баталій. Нині картини видатного художника прикрашають музеї світу та приватні зібрання.

Новаторською для жанру пейзажу стала творчість **Архипа Куїнджі** (1842—1910 рр.). Перша ж виставлена ним картина — «Ніч на Дніпрі» — стала сенсацією в Петербурзі. Художник володів неймовірним талантом писати краєвиди та гру світла на хмарах, деревах, скелях.

Видатним майстром побутового жанру був **Микола Пимоненко** (1862—1912 рр.). Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, відрізняються щирістю, емоційністю, високою живописною майстерністю: «Святочні ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Свати», «Жнива», «По воду», «Ярмарок», інші. М. Пимоненко — автор близько 715 картин і малюнків. Він одним з перших у вітчизняному малярстві поєднав побутовий жанр і поетичний український пейзаж, заснував у Києві художню школу.

XX ст. подарувало ціле гроно талановитих майстрів народного живопису, які в своїй творчості розвивали та розвивають барвисті й фантастичні образи, породжені уявою та реалізовані за законами стилістики народного малярства XVIII—XIX ст. та українського декоративного розпису. Це Ганна Собачко-Шостак, Параска Власенко, Наталя Вовк, Параска Хома, Марія Примаченко, Никифор Дровняк, Катерина Білокур, Іван Сколотздря та інші.

Марія Примаченко (1909—1997 рр.) — українська народна художниця, представниця «народного примітиву» («наївного мистецтва»), лауреат Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка, одна з найвідоміших українських художниць. 2009 р. — за рішенням ЮНЕСКО — визнано роком Марії Приймаченко. Майстриня дивовижно об'єднала в своїй творчості малюнок і живопис. Це — і живописна графіка, і графічний живопис

М. Примаченко.
«Птиця»

К. Білокур.
«Цар-Колос»

К. Білокур.
«Колгоспне поле»

водночас. За типологією роботи М. Примаченко умовно поділяють на сюжетні (фігурні), знакові, ритміко-орнаментальні.

Катерина Білокур (1900—1961 рр.) — майстриня українського народного декоративного живопису, представниця «наївного мистецтва», Народна художниця України. Квіти вона малювала завжди живі, з натури, нерідко поєднуючи в одній картині весняні й осінні — така картина і створювалася з весни до осені. Крім квітів, майстриня є автором пейзажів і портретів. Твори К. Білокур регулярно експонувалися на виставках у Полтаві, Києві, Москві, в інших містах. Три картини К. Білокур — «Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» — були включені до експозиції радянського мистецтва на Міжнародній виставці в Парижі (1954 р.). Тут їх побачив Пабло Пікассо. Весь світ облетіли його слова: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ!».

Творче завдання

Твори українських майстрів з образотворчого мистецтва вам знайомі з курсів «Історії України», «Образотворчого мистецтва» та «Художньої культури». Підготуйте виставку репродукцій українських майстрів та проведіть «екскурсію по залах» вашої виставки.

Кінематограф України бере свій початок ще з 1893 р. В цей час головний механік Одеського Новоросійського університету Йосип Тимченко винайшов

В. Холодна

М. Заньковецька

Д. Вертов

Кадр із кінофільму «Звенигора»

Кадр із кінофільму «Арсенал»

Кадр із кінофільму «Земля»

і сконструював прототип сучасного кінознімального апарату та апарату для кінопроекції. Тоді ж він здійснив *перші в світі кінозйомки* — зафільтмував вершників і метальників списів. Із 7 листопада до 20 грудня 1893 р. в готелі «Франція» (Одеса) демонструвалися ці дві стрічки. Французи брати Люї та Огюст Люм'єри запатентували свій технічний апарат, що отримав назву «кінематограф», лише у 1895 р.

Ціла плеяда кінорежисерів, кінооператорів, кіноакторів завдяки своїй самобутньої творчості стала відома в усьому світі.

Український кінематограф початку 1900-х рр. віддавав перевагу екранізації популярних українських вистав «Наталка Полтавка» (за участю відомої актриси **Марії Заньковецької**), «Москаль-чарівник», «Наймичка». Королевою екрану тих часів була **Віра Холодна**, яка народилася в Полтаві й багато знімалася в Одесі.

Всесвітньо відомого українського письменника, кінорежисера, кінооператора, кінодраматурга та актора, класика світового кінематографу **Олександра Довженка** (1894—1956 рр.) називали «Гомером кіно» та поетом. Особливу роль у становленні українського кіномистецтва відіграли фільми О. Довженка «Звенигора» (1928 р.), «Арсенал» (1929 р.), «Земля» (1930 р.) — гімн праці, хліборобству та селянину, який є частиною космічного ритму буття. О. Довженко *першим у світовому кіно* виразив світогляд, якісно відмінний від досі зображуваного. Це світогляд нації хліборобської, в якій спокійна гідність зумовлена її способом життя. Середовище та люди — єдине й нероздільне, а їх спосіб життя є споконвічним, світогляд — непохитним. Символіка кінорежисера була тісно пов'язана зі світоглядом українського народу, з образністю народної поезії. У 1958 р. на Всесвітній виставці в Брюсселі (Бельгія) в результаті опитування, проведеного Бельгійською синематекою серед 117 видатних критиків і кінознавців із 26 країн світу, фільм «Земля» було названо в числі 12 найкращих картин усіх часів і народів. Фільм демонструвався в Москві, два громадські перегляди були в Парижі й закінчилися овацією, він обійшов екрани Голландії, Бельгії, Аргентини, Мексики, Канади, Англії, США, Греції. Микола Бажан писав про фільм «Звенигора»: «Це — історична симфонія, що рівної їй немає в світовому кіно. Це зафільмована лірика, епос і філософія, виявлені в образах такої глибини й значущості, що багатьом не сила до кінця їх розкопати й зрозуміти». Стилістика, створена О. Довженком, поклала початок напрямку, який визначають як «українське поетичне кіно».

Самобутнього режисера й сценариста, відомого скульптора **Івана Кавалерідзе** (1887—1978 рр.) ЮНЕСКО назвало «українським Мікеланджело». Він відомий своїми пошуками нової мови кіно в історичних фільмах «Коліївщина» і «Злива» (своєрідна історія України часів Гайдамаччини). Як кінорежисер він створив першу українську кінооперу «Наталка Полтавка». Стрічка відрзнялася небувалою оригінальністю, несподіваним художнім рішенням. У творчому доробку І. Кавалерідзе-скульптора пам'ятники

І. Кавалерідзе.
Пам'ятник Т. Шевченку
в Полтаві

І. Кавалерідзе.
Пам'ятник княгині Ользі в Києві

І. Кавалерідзе.
Пам'ятник Артему біля
Святогірської лаври

княгині Ользі у Києві; Т. Шевченку в Ромнах, Полтаві, Сумах; Г. Сковороді в Лохвиці, Києві; Артему в Артемівську та в Святогірську та багато інших; меморіальні дошки та горельєфи.

У 1930 р. в Україні з'являється перший звуковий фільм — документальна стрічка **Дзиги Вертова** «Симфонія Донбасу».

Український кінематограф 1960—70-х років представлений іменами світової ваги: режисери Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Леонід Осика, Микола Мащенко; актори Іван Миколайчук, Юрій Шумський, Гнат Юра, Костянтин Степанков, Микола Гринько, Богдан Ступка. Кінофільм Ю. Іллєнка «Білий птах з чорною ознакою» (1971 р.) тріумфально отримав Золотий приз Міжнародного Московського фестивалю. У 1970—80 рр. з'являється створена сильними творчими особистостями низка фільмів, що увійшли до золотого фонду українського, російського та світового кінематографу. Це фільми «У бій йдуть одні «старіки»» (1972 р., режисер та виконавець головної ролі Леонід Биков), «Д'Артан'ян і три мушкетери» (1978 р., режисер Георгій Юнгвальд-Хилькевич), «Пригоди Електроніка» (1979 р., режисер Костянтин Бромберг), «Місце зустрічі змінити не можна» (1979 р., режисер Станіслав Говорухін), «Зелений фургон» (1983 р., режисер Олександр Павловський) тощо.

Надзвичайно успішним був цей період і для українського анімаційного кіно. Стрічки режисерів Володимира Дахна (серіал «Як козаки...»), Давида Черкаського («Пригоди капітана Врунгеля», «Крила» та інші), Леоніда Зарубіна («Солом'яний бичок»), Володимира Гончарова («Чумацький шлях») прославили українську анімацію за межами країни. У 2003 р. на конкурсі в Берліні отримав Срібного ведмедя фільм українського аніматора Степана Ковалю «Йшов трамвай № 9».

І. Миколайчук

Л. Биков

Б. Ступка

На початку 2000-х рр. низка українських акторів знімається в зарубіжних фільмах. Величезний успіх мав фільм польського режисера Єжи Гофмана «Вогнем і мечем», в якому український актор Богдан Ступка зіграв роль гетьмана Богдана Хмельницького. Від цього часу Богдан Ступка став головним «гетьманом» українського екрану — йому належать також ролі в історичному серіалі «Чорна рада» Миколи Засєєва-Руденка (2000 р.) та фільмі Юрія Іллєнка «Молитва за гетьмана Мазепу» (2001 р.). У 2005 р. фільм «Подорожні» молодого українського режисера Ігоря Стрембіцького отримав Золоту пальмову гілку за короткометражний фільм. Кінофільм «Аврора» (2006 р., режисер Оксана Байрак), присвячений маленькій дівчинці Аврорі, яка постраждала внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, був обраний від України на премію «Оскар» у номінації «Кращий фільм іноземною мовою».

Багато українських спортсменів своїми особистими досягненнями сприяли піднесенню авторитету України як однієї з провідних спортивних держав світу. На всю Європу уславився український борець греко-римського стилю **Іван Піддубний** (1871—1949 рр.), який за 40 років виступів не програв жодного чемпіонату й пішов з килима непереможеним. Багато українських спортсменів стали всесвітньо відомими, виступаючи в складі збірних команд СРСР із різних видів спорту. Представниці української школи художньої гімнастики **Ірина Дерюгіна**, **Олександра Тимошенко**, **Оксана Скалдїна** та інші неодноразово ставали чемпіонками світу та Європи. А гімнастка **Лариса Латинїна** завоювала 18 олімпійських медалей — це найбільше досягнення в історії Олімпіад.

Футбольна команда «Динамо» (Київ) — тринадцятиразовий чемпіон СРСР — двічі завойовувала Кубок володарів кубків Європейських країн (у 1975 і 1986 рр.), а в 1975 р. — Суперкубок Європи. Гравців «Динамо» — спочатку **Олега Блохіна**, а пізніше **Ігоря Беланова** — було визнано найкращими футболістами Європи і нагороджено «Золотим м'ячем», а гравця дніпропетровського «Дніпра» **Олега Протасова** — «Срібним бутсом» як найкращого бомбардира європейських чемпіонатів. Найбільша заслуга в цьому — у багаторічного наставника київської команди **Валерія Лобановського**.

Гандболістки київського «Спартак» на чолі з уславленим тренером **Ігорем Турчиним** 13 разів ставали володарками Кубка Європейських чемпіонів, а гандболістки **Зінаїда Турчина** та **Лариса Карлова** неодноразово визнавалися найкращими гравцями на чемпіонатах світу і Європи.

Шестиразовий чемпіон світу зі стрибків з жердиною, олімпійський чемпіон **Сергій Бубка** встановив 35 світових рекордів. Він неодноразово перемагав у світовій серії

В. Лобановський

С. Бубка

І. Дерюгіна

Я. Клочкова

Гран-прі, удостоюювався звання «*Кращого спортсмена світу*». По завершенні спортивної кар'єри він заснував турнір «Зірки Жердини», який став престижним у світі.

В 1994 р. на XVII зимових Олімпійських іграх українські спортсмени виступали вже самостійною командою. Першу золоту олімпійську медаль для незалежної України здобула фігуристка **Оксана Баюл** — срібний призер чемпіонату Європи 1993 р., чемпіонка світу 1994 р., чемпіонка Олімпійських ігор 1994 р. Виступ українських спортсменів на XXVI літніх Олімпійських іграх заслужено вивів Україну в десятку провідних спортивних держав світу. Дев'ять разів представники українського спорту піднімалися на найвищу сходинку Олімпійського п'єдесталу. Імена українських спортсменів відомі в цілому світі: борець греко-римського стилю **В'ячеслав Олейник**, спортивна гімнастка **Лілія Подкопаєва**, штангіст **Тимур Таймазов**, художня гімнастка **Катерина Серебрянська**, легкоатлетка **Інеса Кравець**, спортивний гімнаст **Рустам Шаріпов**, а також багато інших спортсменів. **Яна Клочкова** — одинадцятиразова чемпіонка Європи, триразова чемпіонка світу, чотириразова олімпійська чемпіонка). Всесвітньо відомі інтерконтинентальні чемпіони за версією WBA, чемпіони світу за версією WBO, чемпіони Європи українські боксери **Володимир** і **Віталій Клички**.

Роль української діаспори у процесі суспільного розвитку України та світу

Поміркуймо разом

Яку роль зіграла українська діаспора у розвитку культури сучасної України?

Діаспора (від грец. *διασπορά* — розсіяння) — будь-які представництва етнічних об'єднань за межами історичної Батьківщини, які усвідомлюють свою генетичну або духовну єдність із нею. Це поняття за мовними ознаками походить з давньогрецької традиції, але його зміст сягає корінням іудейської традиції.

Українська діаспора — загальне визначення української національної спільноти, що проживає за межами українських земель (етнічної української території), але відчуває духовний зв'язок з Україною.

Українська еміграція — процес переселення українців за межі України. Феномен української діаспори як частини світового українства є унікальним явищем культури та історії. Масові переселення українців за кордон тривали з другої половини — до кінця XIX ст. Виділяють чотири хвилі української еміграції: **перша** — з останньої чверті XIX ст. і до початку Першої світової війни, **друга** — між Першою і Другою світовими війнами у XX ст., **третя** — наприкінці Другої світової війни й **четверта** — починаючи з 1990-х рр.

Українців за походженням за межами України проживає від 10 до 15 млн. чоловік. Це майже четверта частина населення нашої країни. Українська діаспора умовно поділяється на **східну** — Росія (до 5 млн.), Казахстан (біля 2,5 млн.), Молдова, Білорусь, Узбекистан, Киргизія, Грузія, Азербайджан тощо і **західну** — США (близько 2 млн.), Канада (біля 1 млн.), Бразилія, Аргентина, Австралія, Франція, Велика Британія, Німеччина тощо.

Частина українців здавна проживає на територіях, які після Другої світової війни увійшли до складу сусідніх з Україною держав (Польща, Румунія, Словаччина, Латвія, Чехія, Естонія, Литва тощо). Найчисельнішою діаспорою є російська. Більшість українців в Росії проживають на Кубані (до 47 %).

Українська діаспора відіграє надзвичайно важливу роль у збереженні історичної пам'яті українського народу, культурної та політичної ідентичності української нації, її присутності в просторі та часі на всіх континентах.

? Чому, на Вашу думку, люди, які живуть за межами Батьківщини, зберігають свої національні традиції? Що спонукає їх до об'єднання?

Внесок української діаспори у скарбницю світової культури та науки

Багато українських учених — гігантів світового рівня, яких буремні вітри ХХ ст. занесли за межі України, — зробили вагомий внесок у світову науку та культуру. Вони є часткою творчого потенціалу української нації. Проживаючи за кордоном, вихідці з України інтегрувалися в загальнокультурний процес тих країн, де вони оселилися й громадянами яких стали. Українська діаспора багата на талановитих митців, які прославили нашу націю на весь світ: художники В. Курилик та Ю. Косач; скульптори О. Архипенко, Г. Крук, М. Дзіндра, Л. Молодожанін (Лео Мол); архітектор Р. Жук; майстри книжкової графіки та гравюри М. Бутович і П. Ковтун; знаменитий хореограф С. Лифар; корифей української хорової школи, диригент, композитор, етнограф і письменник-мемуарист О. Кошиць; авіаконструктор І. Сікорський; лауреати Нобелівської премії С. Кузнець, Ш. Аг'нон, З. Ваксман, Р. Гофман, Г. Шарпак; родоначальник американської астрофізики та космології Г. Гамов; основоположник американської генетики Ф. Добжанський; іхтіолог Ф. Великохатко; фахівець сільського господарства О. Заборотний; геолог Н. Макушенко; фізики О. Смакула, Б. Раєвський; політики С. Гольдельман, В. Жаботинський, Н. Щаранський; письменники У. Самчук, О. Зуєвський, І. Вагрянний, Ю. Клен та багато інших; в Японії українець В. Єрошенко вважається класиком японської літератури.

Значний внесок у розвиток світової фізики зробив засновник Інституту кристалофізики в Берліні **Остап Стаєв** (1903—1985 рр.). Він *уперше в світі* пояснив явище переміщення центрів забарвлення під впливом електричного поля, чим було започатковано новий напрям у *фізиці твердого тіла*. Особливо важливе значення має цикл його досліджень механізмів утворення прихованого фотографічного зображення. **Олекса Біланюк** (1926—2009 рр.) — *всесвітньо відомий вчений-фізик і патріот України* — ще в 60-х рр. ХХ ст. намілював зазіхнути на авторитет А. Ейнштейна та цілих поколінь учених, які вважали безсумнівним існування в природі межі максимальної швидкості. О. Біланюк, опублікувавши ряд праць із тахіонної проблематики, довів, що існують надсвітлові частинки — тахіони, які не можуть рухатися зі швидкістю, меншою від світлової або рівною їй. Тим самим він *започаткував нову галузь теоретичної фізики*. Основний напрямок його наукової діяльності — експериментальна ядерна фізика. **Юрій Кістяківський** (1900—1982 рр.) був директором інституту ім. Планка, науковим радником президента США Д. Ейзенхауера, спеціалістом із молекулярної кінетики й спектроскопії, видатним ученим у галузі ядерної фізики й співавтором водневої, а потім нейтронної бомб. **Михайло Яримович** (1934 р. н.) — президент Американського інституту астронавтики й аеронавтики, президент Міжнародної Академії астронавтики, яка об'єднує понад 1000 найвидатніших науковців усіх галузей космонавтики світу, керівник програм з фізики міжпланетного простору та систем космічних польотів.

Після проголошення Незалежності України М. Яримович плідно співпрацює зі своєю історичною Батьківщиною. За його участю реалізується міжнародний проект «Морський старт» (Sea Launch), де використовується українська ракета «Зеніт». **Джордж (Георгій) Гамов** (1904—1968 рр.) — фізик-теоретик, астрофізик і популяризатор науки, відомий своїми роботами з квантової механіки, атомної та ядерної фізики, астрофізики, космології, біології. Він є автором першої кількісної теорії альфа-розпаду, одним з основоположників теорії «гарячого Всесвіту» та одним з піонерів застосування ядерної фізики з питань еволюції зірок. Він уперше чітко сформулював проблему генетичного коду.

Грегор Крук (1911—1988 рр.) — всесвітньо відомий український скульптор та графік, який посідає гідне місце в плеяді найвизначніших творців української скульптури ХХ ст. Твори Г. Крука експонувалися на виставках у Мюнхені, Парижі, Лондоні, Нью-Йорку, Бонні, Римі, Відні, Торонто, Києві тощо. Основною темою його творчості була історична доля України. Він утверджував себе як оригінальний скульптор із унікальним власним стилем. Скульптурні жінки Г. Крука досить грубі, їх пластика не опрацьована до кінця, але вони дивовижно динамічні. Своєрідні Покутські Мадонни, що несуть у собі чисту естетику пластики й нагадують масивні античні скульптури. Митець створив понад 300 скульптур різного формату й тисячі малюнків. Твори Г. Крука придбали до своїх фондів багато музеїв у всьому світі.

Олександр Архипенко (1923—1964 рр.) — засновник низки напрямків світового мистецтва, зокрема модерної світової скульптури. Він шукав «праформи» в творах, доведених до максимальної простоти, до гри площ і ліній, опуклостей і заглиблень, як і кольорів, які він використовував у скульптурі, що межувала з абстракцією. Вплив цього майстра на увесь розвиток мистецтва ХХ ст. незаперечний. Саме він із кількома видатними художниками — П. Пікассо, Ж. Браком, В. Кандинським, М. Дюшаном — визначив мистецьку парадигму минулого століття, розширив межі сприйняття людиною навколишнього світу. На порозі нового століття він зруйнував канони попередніх часів і проклав невідомі доти шляхи в царині художньої свідомості. О. Архипенко створював і реальний портрет (портрети-пам'ятники Т. Шевченкові й І. Франкові в Парку народів у Клівленді, портрети інших українських діячів).

У галузі скульптурного портрета працювали О. Лятуринська, Ф. Ємець (Каракас, Венесуела), В. Сім'янців (США), К. Бульдин (Буенос-Айрес). У галузі абстрактної скульп-

О. Архипенко.
«Блакитний танець»

О. Архипенко. Портрет-пам'ятник
Т. Шевченкові у Клівленді, США

Г. Крук. З колекції
«Покутські Мадонни»

тури в США й Канаді працювали К. Мілонадіс, М. Урбан, М. Дзиндра, М. Гуненко, М. Голодик, М. Голоди-Головатий, В. Палійчук, В. Баляс, І. Букоємська, Р. Коваль, М. Бентов, І. Осадца, А. Перейма, Р. Костинюк, Е. Зеленак, П. Колісник та інші. У їх творчості відчутні різні сучасні стилі, від конструктивістичного до експресіоністичного. Деякі з названих митців викладали в американських високих мистецьких школах.

? Які митці, що мешкали чи мешкають за кордоном, народилися у Вашому краї? В яких галузях науки та видах мистецтва вони прославилися? Як шанується пам'ять про них в Україні?

Освіта

Закордонне українство відіграє значну роль в утвердженні України в міжнародній спільноті. Воно стало для нашої держави вагомим фактором реалізації зовнішньої політики; забезпеченням позитивного міжнародного іміджу; розвитку економічних, культурних та інших зв'язків із зарубіжними країнами; забезпеченням економічної, культурної та інформаційної присутності в геополітично важливих регіонах.

Велика еміграція зумовлює й велику кількість інституцій, що мають обслуговувати національні культурні та освітні потреби. Українські емігранти змогли зберегти свою національну ідентичність завдяки потужній праці на ниві культури. Представники української інтелігенції будували школи, народні доми, «Просвіти», читальні, церкви й церковні громади, засновували часописи, друкували книжки.

Так, у східній українській діаспорі, в державах, що виникли на теренах пострадянського простору, відродження культурно-національного життя українців почалося зі шкільництва. У Росії, Білорусі, Латвії, Литві, Молдові, Грузії, Казахстані, Таджикистані, Узбекистані працюють муніципальні загальноосвітні школи, центри додаткового виховання, фольклорні гуртки, недільні та суботні школи, хореографічні та музичні колективи. Українську історію та мову вивчають на філологічних відділеннях вузів, у Наукових центрах україністики, Товариствах української культури. В деяких державах ці освітні заклади мають державну політичну та фінансову підтримку. Всі форми національної освіти використовують вивчення мови як інструмент для виховання та збереження культурних і сімейних традицій українського народу.

Освітніми й культурними надбаннями української спільноти в Польщі є численні школи та ліцеї з українською мовою навчання, кафедри української філології у Варшавському та Ягеллонському університетах.

У Румунії (Сігету-Мармаціей) працює державний український ліцей ім. Тараса Шевченка, де 70 % предметів викладається українською мовою, а також 13 загальних україномовних шкіл. Крім того, українську мову вивчають діти в багатьох групах дошкільних виховних установ. Педагогічні кадри готують у двох педучилищах, а викладачів української мови та літератури — в Бухарестському університеті, де існує українське відділення.

У Німеччині діє товариство «Рідна школа». Лекції з українознавства читаються учням після навчання в звичайних німецьких гімназіях та школах. Діють суботні або недільні українські школи при релігійних спільнотах. Важли-

вим науковим і освітнім осередком української діаспори є Український вільний університет у Мюнхені, Український техніко-господарський інститут.

У Франції українською громадою створено архів української еміграції, що знаходиться в Сорбоннському університеті при Інституті східних мов і цивілізацій. У Сорбонні на професійному рівні викладається українська мова. З 1952 р. українську мову офіційно затверджено для вивчення в Паризькому державному університеті східних мов і цивілізацій. Значним здобутком української діаспори стало відродження діяльності Наукового товариства ім. Тараса Шевченка.

Перша українська школа в США була відкрита ще 1893 р. у Пенсільванії. Нині в країні діють українські школи двох основних типів: цілоденні та суботні й недільні. Усі початкові й середні школи утримуються Українською греко-католицькою та Українською православною церквами. Для відповідного методичного забезпечення цих шкіл Українським конгресовим комітетом Америки створена Шкільна рада. Федеральною підтримкою користується вивчення української мови в Гарвардському та Пенсильванському університетах. Без федеральної підтримки вивчається українська мова в Каліфорнійському, Колумбійському та Іллінойському університетах. Водночас, українська мова, література та історія викладається в 20 коледжах країни.

Одним із найважливіших чинників збереження української етнічності в Канаді є широка мережа шкіл різного типу та вищих навчальних закладів, в яких вивчається українська мова, література, історія, географія тощо. Сучасна українознавча освіта в країні охоплює всі вікові групи й усі рівні навчання — від дитячих садків до університетів (понад 10 університетів). При Канадському інституті українських студій створено україномовний Центр освіти. Українські канадці, розуміючи, що кожна етнічна група передає й відновлює свою культуру та менталітет через мову, прагнуть того, щоб навчання англійською (французькою) та українською мовами охоплювало всю шкільну програму. У Канаді, як і в США, діють українські музеї, бібліотеки та архіви.

Невід'ємним атрибутом суспільно-громадського життя українців у Австралії є українське шкільництво. Наприклад, тільки в Аделаїді в 1960—1970-х рр. 67 % дітей українського походження вчилися в українській суботній школі. Австралійський соціолог Джин Мартін відзначає, що за цим показником українці посідають перше місце серед іммігрантських спільнот. Одним із найважливіших наслідків політики багатокультурності для українців стало те, що українська мова була включена як предмет вступного іспиту до вищих навчальних закладів. Для цього в публічні бібліотеки передавалася література про Україну, були запроваджені курси лекцій та утворені центри українських студій.

✓ ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

Український Інститут Америки (англ. Ukrainian Institute of America) — культурна установа українців у США, заснована 1948 року українським винахідником, бізнесменом В. Джусом, з 1955 року розташований у купленому ним у Нью-Йорку палаці Августа та Анни ван Горн Стайвезент, який належить до національних історичних пам'яток США.

Згідно зі статутом, Інститут є осередком для збереження творів української культури (мистецтва, літератури, музики, народної творчості), допомоги студентам та українцям, що живуть у США. Інститут розбудовує зв'язки з культурними колами американського світу, влаштовує мистецькі виставки, наукові з'їзди, концерти, літературні вечори, доповіді, товариські зустрічі. У ньому зберігаються твори О. Архипенка, О. Грищенка, Г. Крука та інших, а також колекції музейних експонатів (церковні ризи, ікони, рукописи тощо).

Український науковий інститут Гарвардського університету (УНІГУ, англ. Ukrainian Research Institute, Harvard University, також Harvard Ukrainian Research Institute (HURI)) — створений 1973 р. в Кембріджі (Массачусетс, США) як самостійний додаток до заснованих у 1968 р. українською громадою кафедр української мови, літератури та історії України в Гарвардському університеті та до Українознавчого семінару при Гарвардській Університетській Бібліотеці (яка має найбагатшу в західному світі університетську збірку україністики).

Від 1981 р. при УНІГУ діє Археографічна комісія із завданням видавати пам'ятки історії України різними мовами. Щороку відбуваються літні курси з української мови, літератури, історії та політології для студентів-іноземців і надаються стипендії імені Є. Шкляра кільком українознавцям з різних країн.

Український Інститут Модерного Мистецтва (УІММ) — заснований у Чикаго 1971 р. з ініціативи меценатів А. Хрептовського та В. Качуровського й групи українських митців-модерністів. Незабаром він став представницьким життєздатним культурологічним закладом, музеєм, який обслуговує місцеву громаду Чикаго й здійснює програму культурних показів, літературних зустрічей, демонструє фільми, влаштовує музичні імпрези та літературні вечори.

УІММ співпрацює з такими мистецькими інституціями, як Український музей (Нью-Йорк), Осередок української культури й освіти (Вінніпег, Канада), Центр Сучасного мистецтва (Одеса), Центр сучасного мистецтва (Київ) та іншими. Уся праця в Інституті здійснюється на добровільній основі. Провідне завдання УІММ — зберігати мистецькі твори митців з України та митців українського походження, плекати знання й розуміння сучасного мистецтва, дати змогу українським літераторам прочитати свої твори перед українською публікою, ознайомити українську діаспору з сучасною модерною музикою та її виконавцями.

? Яка політика щодо української діаспори існує в Україні?

Сьогодні в Україні діє Державна програма «Повернуті імена». Її мета — створення та здійснення в державі системи заходів, спрямованих на вивчення, повернення в Україну спадщини видатних діячів культури та науки, популяризація їхнього творчого доробку й уведення його до наукового й культурного обігу.

Історично значущим є й те, що Україна на державному рівні (шляхом ухвалення законів, постанов, указів, програм) сприяє налагодженню взаємовідносин з діаспорою Західної Європи та країн світу. Такі відносини розвиваються в політичному аспекті, що забезпечує єднання світового українства з історичною Батьківщиною — Україною. Об'єднуються зусилля вчених України й діаспори для розроблення програми економічного зростання та культурного відродження української нації.

Українська діаспора своїм буттям урізноманітнює та збагачує українську присутність у світі, а також надає посильну допомогу історичній Батьківщині.

Визначну роль українська діаспора відіграла в поверненні до нашої держави значної кількості наукової та культурної спадщини її видатних діячів. Саме завдяки активній діяльності української еміграції наші бібліотеки, архіви, заповідники, бібліотеки вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ поповнюються літературними творами, науковими розвідками, експонатами та особистими архівами письменників, митців і науковців діаспори.

Тому налагодження, розширення й зміцнення зв'язків з українською діаспорою — першочергове завдання громадян України. Перш за все це стосується використання інтелектуального, політичного та економічного потенціалу діаспори для встановлення дружніх і тісних стосунків України з державами проживання зарубіжних українців, посилення ролі, яку відіграє Україна в світовому співтоваристві.

Вивчення історії української діаспори, її місця й значення у соціально-економічному, політичному та культурному житті незалежної України має важливе стратегічне значення. Українська діаспора, особливо західна, робить вагомий внесок у розвиток економіки, культури, науки, мистецтва, літератури як України, так і країн, де мешкають українці.

Глобальні проблеми сучасності

Глобальні проблеми сучасності (від лат. *globus terrae* — земна куля) — це проблеми загальносвітового масштабу, що викликають системні функціональні порушення в розвитку людської цивілізації.

Ці проблеми можуть бути викликані як життєдіяльністю самого суспільства, так і незалежними від нього чинниками (такими як природні температурні цикли, космічні катаклізми, рух земної кори тощо). На даний момент існують різні типування глобальних проблем, наприклад, такі як проблема миру і війни, економічна, демографічна, виробнича проблеми, проблема подолання відсталості країн, що розвиваються, проблема освоєння Світового океану, зниження зростання чисельності населення Землі та навіть проблема зменшення моральності сучасних людей. Глобальні проблеми існували завжди, однак сьогодні значна їх частина спричинена діяльністю цивілізації техногенного типу. Ця діяльність нерозривно пов'язана із суспільними (у тому числі економічними та політичними) відносинами та процесом інтенсивного освоєння ресурсів, що забезпечують існування та розвиток цивілізації.

Тому глобальні проблеми можна умовно розділяти на дві основні групи:

- ті, що існують в системі соціальних відносин;
- ті, що викликають загрозу з боку навколишнього середовища (умов існування людства).

При цьому низка проблем однієї групи діалектично взаємопов'язана з проблемами іншої, оскільки діяльність людства суттєво змінює природне середовище, а останнє здійснює значний вплив на всі форми взаємозв'язків у людському суспільстві.

Проблеми, що виникають у результаті людської діяльності, називають **антропогенними**. Саме їх ми й будемо розглядати.

Розвиток цивілізації, у ході якого людство пристосовує природне середовище під свої нагальні потреби, супроводжується системними порушеннями природної рівноваги. Однак при цьому виснаження природних ресурсів змушує суспільство переходити до більш складних форм боротьби за життя. Необхідність інтенсифікації освоєння ресурсів веде до незворотних негативних змін у навколишньому середовищі. Ці зміни суттєво погіршують умови існування людства, створюючи необхідність у суттєвому розширенні та подальшій інтенсифікації його господарської діяльності, ускладнюють всі види соціальних відносин.

Наприклад, ще в ранні античні часи, коли мешканці Балкан та Аппенін викорчували ліси для розчистки орної землі, вони тим самим викликали суттєвий дисбаланс екологічної системи, знищуючи сприятливі умови для ведення сільського господарства. Тому ще наприкінці першого тисячоліття до нашої ери грецькі та північноіталійські землі виявилися виснаженими й малопридатними для обробки. Це зумовило перехід до масштабної торгівлі (обмін ресурсів), воєн (захоплення ресурсів), викликало загострення боротьби в окремих суспільствах, які в минулому були досить соціально однорідними.

✓ для допитливих

Розвиток суспільства невіддільний від процесу освоєння ресурсів життєзабезпечення, тобто природних ресурсів (поновлюваних та непоновлюваних) та ресурсів, що створюються в процесі виробництва. Успішне освоєння ресурсів викликає зростання чисельності суспільства та якості його життя. Це, у свою чергу, тягне за собою необхідність подальшого розширення ресурсної бази. Таке розширення потребує більш високого ступеня концентрації ресурсів (таких як сировина, інвестиції, трудові ресурси, господарські інститути).

Процес концентрації виробництва потребує більш високого рівня соціального управління та розширення його функцій. При цьому соціальні еліти, що здійснюють це управління та контролюють процес розподілу, відчужують частину освоєних ресурсів на свою користь. Це призводить до відносного скорочення споживання ресурсів неелітними групами, що викликає соціальні протести та знижує соціальну стабільність.

Крім того, постійно зростаючі потреби окремих суспільств у мінерально-сировинних ресурсах зумовлюють загострення конкурентної боротьби між цими суспільствами аж до виникнення військових конфліктів.

Таким чином, можна виділити три групи факторів, що виникають у процесі засвоєння людством ресурсів життєзабезпечення:

- негативні для існування людства зміни природного середовища;
- конфлікти всередині суспільства, що викликані нерівномірністю розподілу ресурсів між окремими соціальними групами;
- міжнародні конфлікти, що виникають у ході конкурентної боротьби за володіння ресурсами.

Ці фактори носять системний характер, тобто вони невіддільні від самого процесу розвитку цивілізації. Тому викликані ними глобальні проблеми проектується на всі сфери людського існування — економічну, енергетичну, демографічну, соціальну, екологічну та інші.

Глобальні проблеми динамічно змінюються, причому досить часто вирі-

шення одних проблем може викликати інші. Тому окреслити повне коло глобальних проблем раз і назавжди неможливо. Ми вважаємо доцільним окреслити лише основні групи проблем, що існують у сучасному світі.

Міні-диспут

Об'єднайтеся в декілька груп. Використовуючи дану таблицю та матеріал підручника, визначте, які, на вашу думку, глобальні проблеми сучасності є пріоритетними. Проведіть обговорення питання: «Шляхи подолання та попередження наслідків глобальних проблем». Висловіть власне бачення шляхів подолання загрози суспільної безпеці, включаючи можливості міжнародного співробітництва в цій галузі. Особливий акцент зробіть на тезисі: «Основою єдності людства і співпраці між народами є їх загальні інтереси та цінності».

Типи глобальних проблем сучасності

Назва глобальних проблем	Зміст проблем
Екологічні	Забруднення навколишнього середовища, масова вирубка лісів, негативні наслідки освоєння космосу та Світового океану, «озонова діра», «парниковий ефект». Стихійні лиха: тайфуни, цунамі, урагани, землетруси, паводки, засухи тощо, тобто різні явища природного характеру: геологічні, гідрогеологічні, гідрометеорологічні.
Економічні	Економічний глобалізм, постімперіалізм. Нерівномірність доступу до ресурсів по осі «Північ — Південь». Проблема «золотого мільярду», продовольча проблема тощо.
Соціальні	Проблема нерівномірного розподілу ресурсів у сучасному світі, проблема відчуження результатів праці від безпосереднього виробника. Демографічна проблема, проблема охорони здоров'я, поширення небезпечних захворювань, проблема освіти (1 млрд. неписьменних), проблема етнічних та міжконфесійних конфліктів тощо.
Політичні	Проблема глобального політичного контролю та світового військового лідерства. Проблема війни та миру: можливість переростання локальних конфліктів у глобальні, небезпека ядерної війни, проблема співіснування суспільств із різними політичними системами, тероризм (міжнародний, внутрішньополітичний, кримінальний).
Духовні	Деградація «масової культури», девальвація моральних цінностей, поринання людей у світ ілюзій, зростання агресії, нервово-психічні захворювання, комп'ютеризація, проблема відповідальності науковців за наслідки своїх відкриттів.

Усі глобальні проблеми взаємопов'язані. Неможливо вирішити кожну з них окремо. Ці проблеми зачіпають інтереси не лише людства в цілому, але й кожної людини зокрема. Вони створюють загрозу розвитку й навіть існуванню всього людства, а тому потребують об'єднання зусиль усіх його частин.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте світове співтовариство як цілісну систему міжнародних відносин та визначте її пріоритети.
2. Визначте місце України в загальноцивілізаційному процесі.
3. Як Ви розумієте вислів: «Політична стабільність є запорукою розвитку держави»?
4. Поясніть, чому для подолання глобальних проблем необхідне міжнародне співробітництво.
5. У чому полягає важливість знань про участь сусідніх держав у блоках та угрупованнях?
До яких угруповань входить Україна? Назвіть країни-сусіди нашої держави першого порядку.
6. Охарактеризуйте міграційні процеси в Україні.
7. Яке становище мігрантів в Україні?
8. Прізвища яких діячів культури українського походження відомі в усьому світі? Наведіть приклади.
9. Співцями нашої історії, нашої слави української називають бандуристів і кобзарів. Чим зумовлене таке твердження?
10. Чому саме мистецтво співу особливо цінується людьми, які проживають поза межами Батьківщини?
11. Чому, на Вашу думку, українська національна спільнота діаспори так трепетно ставиться до збереження та пропаганди надбань української художньої культури?
12. Доповніть відкрите речення: «При вивченні цієї теми для мене найбільш важливим відкриттям було...».

Колективна робота

Тема для обговорення: «Участь України в сучасних інтеграційних процесах та її роль у вирішенні глобальних проблем людства».

Об'єднайтеся в групи. Уважно прочитайте визначення понять «толерантність» та «компроміс» у словнику наприкінці підручника.

Обговоріть тему в групах. Визначте пріоритети. Вислухайте підсумок обговорення в групах (підсумок підбивають лідери груп). Зробіть загальний висновок.

Творче завдання**Колективна робота**

1. Зберіть матеріал до альбому «Внесок українців до скарбниці світової культури». Подаруйте цей альбом учням п'ятих класів.
2. Підготуйте та проведіть загальношкільне театральномузичне свято «Традиція — це частина нашого минулого, якій ми допомагаємо перейти в майбутнє».
3. Підготуйте та проведіть загальношкільну конференцію на тему: «Внесок українців у світові науку та культуру».

Короткий словник-довідник

Атитюди (соціальні настанови) — суб'єктивні орієнтації індивідів як членів соціальної спільності на ті чи інші цінності, які диктують індивідам певні соціально прийняті способи поведінки.

Вибори — це форма безпосереднього народовладдя, яка полягає в народному волевиявленні через голосування з метою формування органів державної влади та місцевого самоврядування.

Виборча система — це система суспільних відносин, пов'язаних із формуванням складу представницьких органів шляхом виборів.

Мажоритарна виборча система — це голосування за кандидата за виборчим округом і визнання його обраним на основі одержаної ним більшості голосів виборців.

Пропорційна виборча система — це голосування за списками кандидатів від політичних партій або інших політичних сил і розподіл місць у парламенті (депутатських мандатів) пропорційно до кількості голосів, виданих за списки.

Змішана виборча система є комбінацією мажоритарної та пропорційної виборчих систем.

Гендер — соціальна стаття, що визначає поведінку людини в суспільстві й те, як ця поведінка сприймається оточенням. Це статево-рольова поведінка, яка визначає стосунки з іншими людьми: друзями, колегами, однокласниками, батьками, випадковими перехожими тощо.

Гендерні стереотипи — це колективні уявлення про особистісні якості та типові моделі поведінки чоловіків і жінок, а також про статево специфіку соціальних ролей. Оскільки дискримінація жінок для українського суспільства, на відміну від західноєвропейського, протягом майже всього ХХ ст. не була характерною, гендерні проблеми для нашої країни є відносно новим явищем і сприймаються значною мірою через стереотипи, привнесені західним суспільством.

Громада — первісно — спільнота родичів та сусідів, яка проживає й господарює на певній території (селищі, місті тощо) та виробляє певні правила співжиття й способи його захисту від внутрішньої та зовнішньої деструкції — старіша за державу, «лежить» в її основі.

Громадянин — людина, яка належить до певної територіальної спільноти — міста, країни тощо. Ця приналежність є юридично оформленою. Як член певного соціуму громадянин має певні права та обов'язки щодо цього соціуму й підпорядковується певним (прийнятим у громаді) нормам і законам.

Громадянське суспільство:

- це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин;
- це сфера самореалізації громадян на ґрунті економічних, соціально-політичних, національних, духовних, релігійних та культурних інтересів, яка відмежована відповідними законами від прямого втручання державної влади.

Основними функціями громадянського суспільства є:

- захист інтересів громадян у всіх сферах суспільного життя від державного свавілля;

- виховання правової та політичної культури населення шляхом залучення громадян до суспільно значущих справ;
- недопущення перетворення держави з апарату управління на апарат насильства, як це відбувається при авторитаризмі та тоталітаризмі;
- самоорганізація громадян заради вирішення важливих суспільних справ;
- забезпечення існування демократії та правової держави.

Демократія — народовладдя — одна з основних форм правління, політичної та соціальної організації суспільства, держави та влади; політичний режим, що розвивається й прогресує в історії людства.

Демократизм — це характеристика режиму, засобів правління, методів, що застосовуються, способів політичних відносин і поведінки влади. Тому демократичною, у принципі, може бути не тільки республіканська, але й монархічна держава, особливо сучасна, коли монархія відіграє номінальну роль;

Демократизація — політична реформація, система заходів та законів, що спрямовані на впровадження елементів демократії (народовладдя) в країні, суспільстві. Як правило, маються на увазі суспільства, що не мають демократичного устрою — а саме посттоталітарні, поставторитарні, ієрархічні суспільства. Демократизація характеризується частковим перерозподілом політичної влади, делегуванням владних повноважень іншим суб'єктам права — громадянам та громадським інститутам і організаціям; закріпленням у законах прав і свобод людини; скасуванням антидемократичних законів та інститутів влади.

Демократичність — це дотримання справедливих і відкритих процедур, за яких і пропонується досягнути найбільш чесного результату.

Пряма (безпосередня) демократія — порядок, за яким рішення ухвалюються на основі безпосереднього й конкретного виявлення волі та думки всіх громадян.

Представницька демократія — порядок розгляду й вирішення державних і громадських питань повноважними представниками населення (виборними або призначеними).

Основними принципами демократії є:

- верховенство права,
- рівноправність громадян,
- правова захищеність громадян,
- розподіл гілок влади на законодавчу, судову й виконавчу,
- виборність голови держави та представницьких органів тощо.

Дискримінація — обмеження прав (як варіант — накладання додаткових обов'язків) людини або соціальної, етнонаціональної чи конфесійної групи за певною ознакою.

Етнос — це спільнота людей, що історично склалася на певній території та має свою неповторну культуру, мову, а також відрізняється від інших народів традиціями, нормами поведінки, менталітетом (характером). Вищим історичним типом етносу є нація.

Засоби масової інформації (ЗМІ) — періодичні друковані видання та інші форми розповсюдження інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб, соціальних груп, держав з метою оперативного інформування їх про події, явища в світі, конкретній країні, певному регіоні, а також на виконання спеціальних соціальних функцій.

Індивідуальність — сукупність своєрідних психологічних особливостей і властивостей людини, яка характеризує її неповторність і виявляється в особливостях темпераменту, рисах характеру, специфіці інтересів, якостей, здібностей, які відрізняють одну людину від іншої.

Ксенофобія — це хворобливий стан, що виявляється в нав'язливому страху та ворожості стосовно чужинців або будь-чого незнайомого, чужоземного.

Компроміс — згода, порозуміння з політичним противником, що досягнуті шляхом взаємних поступок. Компроміс у політичній взаємодії є однією з суттєвих ознак демократичного суспільства, згідно з якою учасники політичного процесу вміють жертвувати певною другорядною часткою своєї позиції заради досягнення згоди в головному, для встановлення взаємної прийнятності намірів та рішень. Компроміс є важливим засобом запобігання соціально-політичним, етнічним, міжнародним зіткненням, пом'якшення конфронтації, подолання внутрішньополітичних криз, уникнення розколу в суспільстві.

Конфлікт — форма соціальної взаємодії між двома або більше суб'єктами (суб'єкти можуть бути представлені індивідом, групою, самим собою — у разі внутрішнього конфлікту), що виникає через розбіжності в бажаннях, інтересах, цінностях або сприйнятті.

Конфліктна ситуація — це поєднання людських інтересів, яке створює підґрунтя для реального протистояння між соціальними суб'єктами. Головна ознака — виникнення предмета конфлікту при відсутності відкритої активної боротьби. У процесі розвитку зіткнення конфліктна ситуація завжди передуює конфлікту, є його основою.

Конфесія — особливості віросповідання в межах певного релігійного вчення, а також об'єднання віруючих, послідовників цього релігійного віросповідання.

Термін *конфесія* часто вживається для опису різних християнських церков, наприклад, православ'я, католицизму й багатьох варіантів протестантизму. Це поняття також використовується й для характеристики гілок іудаїзму (ортодоксали, консерватори, реформатори та реконструктори), та зрідка для гілок ісламу (суніти та шиїти).

Лобізм — скоординована практика відстоювання інтересів або чинення тиску на законодавців і чиновників неурядовими організаціями, фінансово-промисловими групами чи етнічними спільнотами на користь того або іншого рішення.

Маніпулювання (фр. manipulation — складний прийом, операція) — це система засобів ідеологічного та соціально-психологічного впливу, яка має на меті зміну мислення та поведінки людей всупереч їхнім інтересам.

Маскулінність — це система властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими. Вони передбачають відповідність власній статевій приналежності, прийняття статеворольових стереотипів, дотримання чоловічих норм, вироблення типових для чоловічої статі форм поведінки.

Нація — це історична спільнота людей, яка склалася на єдиній території та характеризується сталими політичними, соціально-економічними та культурно-історичними зв'язками, а також мовою та менталітетом. Як правило, нація має власну державу або прагне її створити.

Опозиція — протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим, партія або група, що йде наперекір думці більшості або панівній думці та висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем.

Особа — людина, яка має історично зумовлений ступінь розвитку свідомості, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які воно на неї покладає.

Особистість — людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально неповторного.

Права громадянина — це права члена державно-організованого громадянського суспільства.

Права людини — це права, нерозривно пов'язані з самим існуванням людини: право на життя, на свободу в усіх її проявах, право на повагу людської гідності, на опір пригнобленню. Ці права невід'ємні, інакше кажучи, заборонене будь-яке посягання на них.

Політика — це суспільне явище, людська діяльність, що виражається у взаємодії між соціальними спільнотами, класами, націями, народами, державами, партіями, громадянами та їхніми об'єднаннями на ґрунті політичної влади, реалізації певних цілей, із метою поліпшення умов життя людей, забезпечення суспільного та світового порядку.

Політична система суспільства — цілісна, інтегрована сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, структур і відносин, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок життєдіяльності суспільства.

Політична еліта — самостійна, вища, відносно привілейована група людей, наділена особливими психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні й здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї.

Політичний лідер трактується в політології як керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, певної громади тощо; як популярний і впливовий учасник суспільного життя, який впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення спільної мети.

Політичне лідерство — це суспільно-політичний інститут (процес), за якого одна, а іноді й декілька осіб беруть на себе роль глави, керівника, провідника певної соціальної групи, політичної партії, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому.

Політична партія — це організація, що об'єднує на добровільній основі найактивніших представників тих чи інших класів, соціальних верств та груп. Основним призначенням партії є політична освіта мас та надання цілеспрямованого й організованого характеру діям цих мас для захисту власних інтересів. Як свідчить історична практика, політичні партії в усіх країнах створювалися як інструмент боротьби за владу та перенесення інтересів різних ідейно-політичних течій у реальну політику держави. Звідси випливає й головна мета їхньої діяльності — захист соціально-політичних інтересів певних груп населення. Саме заради реалізації цих інтересів і ведеться боротьба за завоювання й утримання влади.

Політична партія України — це зареєстроване згідно з Законом України «Про політичні партії в Україні» добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню й вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Расизм — це світогляд, а також політичні теорії та практики, що ґрунтуються на уявленні про фізичну, психологічну та розумову нерівноцінність людських рас.

Расизм як політика — це дискримінація чи переслідування, нагнітання ворожнечі та неприязні, завдання шкоди за ознакою раси чи етнічного походження (перш за все, на основі видимої різниці в зовнішності).

Соціалізація — процес і результат включення індивіда до соціальних відносин. Вона здійснюється через засвоєння індивідом соціального досвіду і відтворення його в своїй діяльності. У результаті соціалізації людина засвоює стереотипи поведінки, норми й ціннісні орієнтації соціального середовища, в якому вона функціонує.

Соціальна мобільність — перехід індивіда, або соціального об'єкту, або цінності, створеної або модифікованої завдяки людській діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої.

Горизонтальна мобільність — це перехід від однієї соціальної позиції до іншої, що перебуває на тому ж рівні, наприклад, перехід школяра з однієї школи до іншої. Індивід не змінює соціального статусу, він залишається в тій самій соціальній верстві.

Вертикальна мобільність, коли внаслідок сукупності соціальних взаємодій індивід або соціальний об'єкт переміщується з однієї верстви до іншої (наприклад, службове підвищення — професійна мобільність, істотне поліпшення добробуту — економічна вертикальна мобільність або перехід до іншого рівня влади — політична вертикальна мобільність). Суспільство може підвищувати статус одних індивідів та знижувати статус інших. Залежно від цього розрізняють висхідну та низхідну соціальну мобільність, тобто соціальне піднесення та соціальний спад. Висхідні течії мобільності існують у двох основних формах: як індивідуальне піднесення (*індивідуальна мобільність*) та як колективне переміщення (*групова мобільність*). Аналогічно низхідна мобільність існує в формі виштовхування окремих індивідів із високих соціальних статусів до більш низьких, а також у формі зниження соціальних статусів цілої групи.

Внутрішньогенераційна мобільність (інтрагенераційна) — це висхідна чи низхідна мобільність окремої людини протягом її життя. Інколи цей вид соціальної мобільності ще називають *кар'єрою*, котру визначають як зміну соціального статусу індивіда протягом власного життя.

Міжгенераційна мобільність (інтергенераційна) — це рух індивіда соціальною драбиною між різними поколіннями. Вивчаючи цей тип мобільності, можна з'ясувати, як змінилися соціальні позиції поколінь дітей порівняно з поколіннями батьків.

Соціальний статус особистості — це її місце в соціальній системі, пов'язане з належністю до певної соціальної групи чи спільноти; сукупність її соціальних ролей і якість їхнього виконання. Соціальний статус означає положення особи, яка займає його в суспільстві відповідно до віку, статі, походження, професії, сімейного стану. Розрізняють *вроджені* (соціальне походження, національність) та *досягнуті* (освіта, кваліфікація тощо) соціальні статуси особи.

Соціальна стратифікація — 1. Система ознак і критеріїв соціального розшарування, нерівності в суспільстві (освіта, зайнятість, доходи, престиж тощо); соціальна структура суспільства. 2. Поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи та верстви (страти), які мають різний рівень престижу, влади, освіченості тощо. За основу поділу суспільства беруться різні ознаки: політичні, економічні, біологічні, расові, релігійні тощо. Крім того, суспільство довільно поділяється на *вищі*, *середні* та *нижчі* соціальні верстви, класи й страти.

Основними компонентами соціальної структури сучасної України виступають:

- вищий клас професіоналів, адміністратори;
- технічні спеціалісти середнього рівня;
- комерційний клас, дрібна буржуазія, техніки та робітники, які здійснюють керівні функції;
- кваліфіковані робітники;
- робітники, які не мають спеціальної кваліфікації, землероби (колгоспники, робітники радгоспів, фермери тощо);
- групи інженерно-технічних працівників і рядових службовців: науково-технічна та гуманітарна інтелігенція, студенти, великі групи, які займаються індивідуально-трудовою діяльністю.

Соціальна структура суспільства — система взаємопов'язаних та взаємодіючих спільностей або побудова суспільства в цілому. Соціальна структура характеризує різні види соціальних спільностей і відносини між ними. Це, зокрема, соціально-демографічні, класові, соціально-етнічні та інші спільноти. Тому ключовим у розумінні соціальної структури суспільства постає поняття соціальної спільності, соціальної групи. Система різноманітних видів спільностей (класових, майнових, професійних) і стійких упорядкованих зв'язків між ними називається **соціальною структурою населення**.

Соціум — це:

1. Суспільство як цілісна соціальна система.
2. Людська спільність певного типу (родові та сімейно-споріднені, соціально-класові, національно-етнічні, територіально-поселенські спільності).
3. Соціальне оточення людини, сукупність форм діяльності людей, що історично склалися.

Спілкування — багатоплановий процес встановлення та розвитку контактів між людьми, який передбачає обмін інформацією, певну тактику й стратегію взаємодії сприймання та розуміння суб'єктами спілкування один одного.

Субкультура — це спільність людей чи соціальне угруповання, чиї переконання, погляди на життя та поведінку відмінні від загальноприйнятих або просто приховані від широкої публіки, що відрізняє їх від більш широкого поняття культури, відгалуженням якої вони є. Найчастіше субкультури переходять в окремі ідейні поняття, бо важко назвати культуру, до якої б вони належали. Але кожна субкультура протистоїть масовій культурі та може народити велику культуру. **Молодіжна субкультура** — будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури, а саме: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, тексти, норми та цінності.

Суспільство як основна категорія філософії та соціології — це організована сукупність людей, що знаходяться на певному рівні історичного розвитку, об'єднаних характерними для них родинними, груповими, класовими та національними відносинами. Це соціальна самодостатня система, що заснована на співпраці людей і взаємопов'язаності її членів.

Суспільні відносини (економічні, політичні, культурні, релігійні тощо) — це відносини, що існують між людьми в суспільстві. Ця реальність виникає природно, об'єктивно, незалежно від волі та свідомості окремого індивіда. Вони виникають як стійкі зв'язки між людьми та групами людей, мають істотне значення для співіснування та функціонування певної спільноти людей і відображають становище соціальних суб'єктів у суспільстві, їх ролі в суспільному житті.

Толерантність — це здатність індивіда сприймати без агресії думки, які відрізняються від його власних, а також особливості поведінки та способу життя інших; терпимість до іншого (незвичного) способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань. Толерантність має свій діапазон, виходячи за який індивід втрачає можливість для нормального існування. Це також стосується й більших утворень: громади, нації, етносу, раси.

Толерантність у соціології — терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок, ідей, вірувань.

Упередження — думка, що не має фактичного підтвердження й не відповідає дійсності, але при цьому сприймається за істину.

Фемінність — це характеристики, пов'язані з жіночою статтю, або характерні форми поведінки, яких очікують від жінки в певному суспільстві, або соціальне вираження того, що розглядається як позиції, внутрішньо притаманні жінці.

Зміст

Тема I. Людина. Особистість. Громадянин	4
Тема II. Соціалізація особистості	13
Тема III. Стереотипи та упередження	24
Тема IV. Конфлікти	39
Тема V. Соціум (суспільство людей)	50
Тема VI. Соціальна мобільність	73
Тема VII. Права, свободи та відповідальність	80
Тема VIII. Громадянське суспільство	101
Тема IX. Політичні інститути і процеси. Політика в житті суспільства	114
Тема X. Демократія	139
Тема XI. Засоби масової інформації	149
Тема XII. Нація	159
Тема XIII. Полікультурність	171
Тема XIV. Україна у світі	185
Короткий словник-довідник	232